

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

ВАРГА НАТАЛІЯ ІЛЛІВНА

**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ
ПРАКТИК НЕФОРМАЛЬНОЇ
ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ
В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

**Ужгород
РІК-У 2020**

УДК [330.837:316.334.2]:331.5(02.064)

В 18

Рецензенти:

Пилипенко В.Є. – головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, доктор соціологічних наук, професор, академік Нью-Йоркської академії наук, дійсний член Української спілки «Інтелект нації», академік Української академії політичних наук;

Туленков М.В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України;

Щудло С.А. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Рекомендовано до друку

*Вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №2 від 3 березня 2020 р.)*

Варга Н.І.

В 18 Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 288 с.

В монографії розглянуто питання інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості в транзитивному суспільстві. Показано, що довготривале ослаблення інституційних систем, постійні реформи приводять до відхилення реальних соціальних практик від правових, офіційних норм. Крім того, відбувається зворотній процес інституалізації неправових норм, неформальних сфер суспільного життя. Виявлено «ефект інституційного блокування», тобто залежності від траєкторії попереднього розвитку суспільства. Ця залежність пов'язана і з взаємодією між суспільством та його історичним, культурним контекстом функціонування. Відхилення поширюються в суспільстві, коли їх починає підтримувати і розділяти більшість людей. Масове відхилення від норм, в поєднанні з пануючою думкою, що «всі так роблять», приводить до їх регулярного і повторювального характеру. Мова йде саме про масове поширення неформальних, тіньових, нелегальних і часто неправових практик економічної діяльності, які виступають ефективними стратегіями адаптації населення до змінних умов соціально-економічного життя.

ISBN 978-617-7692-93-4

© Варга Н.І., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ	
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ	7
1.1. Соціологічний аналіз процесів інституціоналізації неформальних інститутів	7
1.2. Становлення і розвиток неформальних практик зайнятості в транзитивному суспільстві	28
1.3. Наукові підходи до вивчення неформальної зайнятості населення	39
1.4. Перспективи концептуального дослідження неформальних практик зайнятості	55
Висновки до Розділу 1	80
РОЗДІЛ 2	
НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТИСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	82
2.1. Неформальні соціальні практики населення як соціальне явище	82
2.2. Підходи до класифікації неформальної зайнятості.....	89
РОЗДІЛ 3	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ	111
3.1. Статистичні показники неформальної зайнятості в Україні.....	111
3.2. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток неформальних практик зайнятості в Україні	119
Висновки до розділу 3.	125
РОЗДІЛ 4	
ТЕНДЕНЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ПРАКТИК В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	126
4.1. Особливості поширення і функціонування неформальних практик в регіональному середовищі	126
4.2. Тенденції неформальної зайнятості молоді в Закарпатській області... ..	139
4.3. Соціально-економічні ризики неформальної трудової міграції населення Закарпаття	163
4.4. Неформальна зайнятість населення в туристичній сфері (на прикладі Закарпатської області)	190
Висновки до 4 розділу	197
РОЗДІЛ 5	
НАПРЯМКИ РЕГУЛЮВАННЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ	199
5.1. Регулювання неформальної зайнятості в зарубіжних країнах.....	199
5.2. Подвійний механізм регулювання неформальної практик зайнятості ...	206
Висновки до Розділу 5.....	222
ПІСЛЯМОВА.....	224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	229
ДОДАТКИ	248

ПЕРЕДМОВА

Трансформаційний процес, притаманний перехідній економіці України, містить у собі значні механізми тінізації та неформалізації. Думки щодо значущості неформальних інститутів є не новими, але останнім часом вони стають дедалі актуальнішими у сфері досліджень економістів, соціологів і політологів.

Тому поняття «неформальності» досить надійно увійшло в дослідницький обіг, а неформальна зайнятість вже давно не ототожнюється з тіншовими та маргінальними господарськими укладами, вона є невід'ємною частиною всієї економіки. Поширення неформальних соціальних практик стає природною відповідністю на значне відставання у розвитку офіційних інститутів державної влади від функціонування реальних суспільних відносин, потреб та інтересів.

Дуальний характер інституційного середовища набуває вираженої специфіки в умовах інституційних змін в перехідних суспільствах. Формується феномен подвійної інституціоналізації як специфічної ознаки перехідного суспільства. В процесі зростання альтернативних інститутів порушується певний інституційний баланс як між офіційними інститутами, так і між неформальними інститутами, а також між новими офіційними і старими неформальними інститутами.

Як приклад неформальної зайнятості виступає неписана норма нашого сьогодення. Працівники, прораховуючи для себе ціну офіційності, без жодних вагань обирають неформальність. Вона формує паралельне суспільство зі своїми неофіційними і неформальними нормами, проте економічно вигідними для усіх учасників взаємодії. Спрацьовує потреба економічного забезпечення і добробуту «сьогодні», ситуативна свідомість найкращого економічного пристосування і адаптації. Причому зацікавлені у ній всі учасники економічної взаємодії, як роботодавці, так і працівники.

Проте постає питання соціальної справедливості по відношенню до тих працівників і організацій, які працюють офіційно, сплачуючи всі соціальні внески і податкові відрахування (вся бюджетна сфера). Відбувається автоматичне стягування всіх відрахувань, що відображається на масовому відтоку молоді з офіційної до неофіційної зайнятості.

Для більшої частини учасників неформальної зайнятості не актуальними і не нагальними є переваги отримання в майбутньому високої пенсії. Через це ми живемо в двох паралельних, проте зв'язаних між собою реальностях трудового економічного життя суспільства. Неформальність зайнятості настільки поширена і масова, що, відповідно,

вона інституціоналізована, хоч і неформально. Крім питання економічної доцільності і вигідності у легалізації зайнятості актуальним також є питання відсутності довіри до держави, її органів і установ. У свідомості громадян поширена думка, що сплачені ними відрахування не використовуються за призначенням і доцільністю. Можна навести вислів М. Тетчер на рахунок того, що немає ніяких державних коштів, є лише кошти платників податків.

Метою монографічного дослідження є аналіз процесів інституціоналізації соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві.

Досягнення мети пропонованого дослідження реалізується через вирішення таких основних завдань:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення неформальної зайнятості;
- охарактеризувати інституціоналізацію неформальної зайнятості як об'єкт соціальної рефлексії;
- виявити соціально-економічні характеристики неформальної зайнятості в Україні;
- здійснити оцінку стану, тенденцій відтворення неформальних практик зайнятості в регіональному середовищі.
- узагальнити основні підходи до регулювання неформальної зайнятості в українському суспільстві.

Об'єктом дослідження є неформальна зайнятість населення в транзитивному суспільстві.

Предметом монографічного дослідження є інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві.

Головною проблемою дослідження виступає невідповідність між нагальною потребою суспільства в інституціоналізації неформальної зайнятості та досягненням рівня соціалізованості; їх соціальним змістом, який підтверджується відтворенням і поширенням неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві.

Для досягнення мети визначено структуру роботи, а саме: в першому розділі «Концептуальні засади вивчення процесів інституціоналізації неформальної зайнятості» визначено соціологічний аналіз процесів інституціоналізації неформальних інститутів та становлення і розвиток неформальної зайнятості в транзитивному суспільстві; в другому розділі «Інституціоналізація неформальної зайнятості як об'єкт соціологічного дослідження» проаналізовано неформальні практики населення як соціальне явище та підходи до класифікації неформальної зайнятості; в третьому розділі «Соціально-

економічні характеристики неформальної зайнятості в Україні» розкрито статистичні показники неформальної зайнятості в Україні та вплив соціально-економічних факторів на розвиток неформальної зайнятості в Україні; в четвертому розділі проаналізовані особливості поширення і функціонування неформальних практик в регіональному середовищі; в п'ятому розділі «Напрями регулювання неформальної зайнятості» досліджено прямі та непрямі підходи до регулювання неформальної зайнятості.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

1.1. Соціологічний аналіз процесів інституціоналізації неформальних інститутів

Система інститутів в кожному суспільстві є досить складною і неоднорідною: поява певних потреб викликає появу нових інститутів або модифікацію сформованих. Зміни інституційної системи відбуваються безперервно, проте вони можуть бути такими повільними і поступовими, що їх здатні відслідковувати тільки історики. Інституційні зміни – це складний процес, тому що граничні зміни (*changes at the margin*) можуть бути наслідком змін в правилах, неформальних обмеженнях, в способах і ефективності примусу до виконання певних правил і обмежень [1]. Дійсно, якщо формальні правила, інститути можна змінити за одну ніч шляхом прийняття політичних або юридичних рішень, неформальні ж обмеження, які втілені в звичаях, традиціях, кодексах поведінки, значно слабше піддаються швидким змінам.

Перед тим, як визначити основні шляхи інституціоналізації і становлення нових інститутів, доречно дати їх коротку класифікацію. Так, Л. Бернارد пропонує розглядати «зрілі» та «незрілі» соціальні інститути [2, с. 878–882], Б. Малиновський – «універсальні» і «партикулярні» [3, с. 55–66], Л. Балард – «регулятивні» і «санкціоновані або оперативні» [4, с. 12], Ф. Чепінн – «специфічні або нуклеативні» і «основні або дифузійно-символічні» [5, с. 19–23], Г. Барнз – «первинні», «вторинні», «третинні» [6, с. 31–35].

Представники функціонального аналізу слідом за Г. Спенсером традиційно прагнуть класифікувати соціальні інститути, виходячи із їх основних соціальних функцій. Наприклад, К. Даусон і У. Геттіс вважають, що сукупність соціальних інститутів можна згрупувати в чотири групи: спадкові, інструментальні, регулятивні й інтегративні [7, с. 263–288]. З точки зору Т. Парсонса варто розрізняти три групи соціальних інститутів: регулятивні, релятивні, культурні [8, с. 263–288].

Для нашої роботи особливо актуальною є їх класифікація у відповідності до певних функцій в різних сферах і галузях суспільного життя. Так, Я. Щепанський поділив соціальні інститути на «формальні» та «неформальні» [9, с. 99–100].

Думки з приводу неформальних правил не є новими, а сьогодні вони стають все більш актуальними і опиняються у сфері наукових досліджень економістів, соціологів. Досить влучно висловився Д. Норт, що «ми, живучи в сучасному західному світі, вважаємо, що життя і економічні

процеси регулюються тільки офіційним законом і правами власності. Проте навіть в найбільш розвинутих економіках формальні правила складають невелику (хоча і досить важливу) частину тієї сукупності обмежень, які формують поставлені перед ними ситуації вибору...» Наша поведінка у великій мірі визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями. Тому поняття неформальності досить надійно увійшло в сучасну сферу досліджень. Неформальна економіка вже давно не ототожнюється тільки з тіншовими і маргінальними господарськими укладами, являючи складову всієї сукупності господарських відносин, невід'ємну частину всієї «реальної значимості економіки».

В складі інститутів Д. Норт виділяє три головні складові: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція, громадська думка, осуд і т.д.). Неформальні інститути формуються спонтанно, без свідомого замислу, як побічний результат взаємодії багатьох людей, які задовольняють власні інтереси. Формальні інститути і механізми їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, частіше – примусом з боку держави. Як відзначає Д. Норт, «набагато легше описати формальні правила суспільства і слідувати їм, ніж описати неформальні правила, за допомогою яких люди структурують свої взаємовідносини». Хоча зміст неформальних правил не піддається аналізу і однозначному визначенню, але в реальному функціонуванні суспільства вони мають велике значення [1].

Навіть в найбільш розвинутих країнах формальні правила складають невелику (хоч і важливу) частину тієї сукупності обмежень, які формують ситуації вибору; неформальні правила пронизують все наше життя. В повсякденному житті з іншими людьми – вдома, за межами сім'ї, на роботі – наша поведінка у великій мірі визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями.

Звідки беруться неформальні обмеження? Найчастіше вони виникають із інформації, яка передається за допомогою соціальних механізмів і є частиною тієї спадщини, яку ми називаємо культурою. Культуру можна визначити, як «трансляцію, шляхом навчання та імітації, від одного покоління до іншого, знань, цінностей та інших факторів, які впливають на поведінку» [10].

Як відзначають дослідники, якщо у вертикальному плані структура інститутів може розглядатись з позиції відтворюючого циклу, галузевого, «секторального» і т. д., то у вертикальному плані – про різний рівень укорінення інститутів в соціально-культурному середовищі. Саме тому виділяють формальні та неформальні інститути як «правила, вигадані

людьми» і як суспільні умовності та кодекси поведінки (традиції, звичаї, табу). Формальні інститути лежать на поверхні суспільного життя, а неформальні інститути носять більш латентний характер, будучи глибоко укоріненими в культурі і ментальності людей. Неформальні інститути, на відміну від формальних, складаються спонтанно, як результат взаємодії багатьох людей, що переслідують свої цілі. Формальні інститути носять суб'єктивний характер і відносяться переважно до інституційно-управлінських факторів. Неформальні інститути можуть виступати результатом формування протягом існування не одного покоління, тому об'єктивно закріплені у свідомості людей, неформальних нормах організації соціального життя. Вони часто наближаються до соціокультурної системи суспільства, її ціннісно-нормативного ядра. Неформальні інститути, норми, виростаючи із соціокультурної сфери суспільства, тісно пов'язані із його ціннісно-нормативною системою координат, в рамках якої відбуваються всі соціальні взаємодії.

Формальні та неформальні інститути різняться між собою. Формальні правила можуть доповнювати неформальні обмеження і підвищувати їх ефективність. Вони можуть знижувати витрати в отриманні інформації, регулюванні і примусу в суспільстві. Неформальні норми, правила і механізми примусу визначають набір альтернатив і результати зробленого вибору. Через це, якщо ми будемо брати до уваги тільки формальні правила й інститути, то можна прийти до хибних висновків про наявність взаємозв'язку між формальними обмеженнями і станом реальних справ у суспільстві [1, с.69].

Виникаючи як засіб координації часто повторюваних форм людської взаємодії, неформальні обмеження є:

- а) продовженням, розвитком і модифікацією формальних правил;
- б) соціально санкціонованими нормами поведінки;
- в) внутрішньо обов'язковими для людини стандартами поведінки.

Варто підкреслити, що створення дієвого інституційного середовища, яке б сприяло ефективному функціонуванню суспільства, потребує складної інституційної системи формальних правил, неформальних обмежень і контролю, які роблять можливим трансакції з низькими витратами.

В сучасній вітчизняній соціології поки ще не склалося чіткого підходу до відношення формального та неформального простору українського суспільства. Ці два простори ніби відірвані один від одного, існують ізольовано, самотійно, тільки іноді в конкретних життєвих обставинах пересікаючись між собою.

Формальні відносини – це відносини вже інституціоналізовані в суспільстві. З іншого боку, неформальні відносини – це відносини, які

формується і потім інституціоналізуються в суспільстві, доповнюючи (збагачуючи) існуючу інституційну структуру. Наприклад, поява нових секторів соціальної взаємодії часто являється результатом розвитку самого суспільства, реакцією на ті потреби або ті відносини, які не можуть бути інституціалізовані з різних причин.

Неформальні інститути ґрунтуються на спадковості, вони більш інерційні і стійкі. Саме вони лежать на перехресті соціокультурних та інституційних схем, відображаючи певні цінності та норми суспільства. Неформальні інститути задають «внутрішню» імперативність поведінки, а формальні – «зовнішню», визначаючи внутрішню та зовнішню регуляцію, мотиваційні і стимуляційні аспекти поведінки. Незважаючи на зовнішню м'якість неформальних інститутів, вони за своєю дією на поведінку людини можуть бути більш жорсткими і впливовішими за формальні правила. Також неформальні правила, які пронизують все наше життя, важко відслідкувати, а тим більше виміряти. Формальні правила, які в свою ієрархію включають сукупність законодавчих форм, від конституції до статутів, описати простіше, ніж неформальні.

З теоретико-методологічного боку виділення і протиставлення двох соціальних просторів у сучасному трансформаційному суспільстві пов'язане з конфліктністю офіційно існуючої інституційної системи. Поширення неформальних соціальних практик є природною відповіддю на значне відставання розвитку легальних інститутів державної влади від розвитку реальних суспільних відносин, потреб та інтересів. На думку багатьох дослідників, домінування неформальних відносин над формальними регуляторами є головною причиною провалу реформ і в той же час головною відмінністю пострадянських країн від країн Європи [11].

В багатьох сферах суспільного життя неправові практики розширюються, стають більш різноманітними, закріплюючись в масовому досвіді соціальної взаємодії. В кінцевому рахунку вони нерідко стають органічною частиною нових суспільних інститутів, визначаючи їх «мутацію», переродження в порівнянні з правовими закордонними зразками [11, с. 89–90; 12, с. 320].

Постійне відтворення цього процесу свідчить про те, що в його основі лежить певний соціальний механізм, знання про який носить визначальний практичний і теоретичний зміст. Він включає в себе три основні елементи: формально-правові і адміністративні норми, що встановлюються і контролюються державою; соціокультурні норми, які контролюються громадянським суспільством та інституціалізовані соціальні практики.

Основу кожного соціального інституту складають правові норми, формально зафіксовані в законах, підзаконних актах та інших правових

документах. Повнота, несуперечність і легітимність цих норм, їх справедливість в очах суспільства визначають соціальну якість і ефективність функціонування інституту.

Наступним елементом соціального інституту є соціокультурні норми, які регулюють поведінку соціальних акторів у певних сферах суспільного життя. Дотримання цих норм взаємодії досягається через культурні механізми – громадську думку, моральний осуд. Функціонування цих форм контролю в багатьох випадках визначається рівнем правосвідомості і суспільної активності громадян. Як писав Т. Веблен, «звичайний спосіб мислення людей», який він назвав інститутом, «має тенденцію існувати досить довго» [14]. Саме це об'єктивно обумовлене глибоким укоріненням інституційної системи суспільства в певну соціально-культурну систему координат. Найбільш глибокі ментальні пласти якої, якщо і піддаються змінам, то відбувається це поступово [15, с.249].

Функціонування соціальних інститутів проявляється також у соціальних практиках, які втілені в правових і культурних нормах життя. Причому не всі соціальні практики носять інституціолізований характер. Інституціолізації піддаються переважно ті з них, які відрізняються важливістю, масовістю або стійкістю та традиційністю. Саме такі норми, інститути складають стійке ядро життєдіяльності певного суспільства, в той же час новостворені, менш значимі, що іноді зустрічаються, ненормативні або протизаконні практики формують певну периферію суспільного життя.

Ефективність функціонування інститутів в багатьох випадках залежить від взаємної відповідності, по-перше, формальних і неформальних норм, і по-друге, норм і реальних практик. Даний алгоритм спрацьовує в цивілізованих суспільствах, а в трансформаційних суспільствах справи можуть існувати по-іншому. Довготривале ослаблення інституційних систем, постійні реформи приводять до відхилення реальних соціальних практик від правових норм. Крім того, можливий зворотній процес інституалізації неправових норм, неформальних сфер суспільного життя. Причому ствердження нових законів, поява нових формальних інститутів не впливає на зміну суспільних практик.

Різноманітність і поширеність неформальних соціальних інститутів створює серйозні перепони на шляху їх офіційної інституціоналізації. Через це актуальним стає їх диференціація на універсальні та локальні, позитивні, нейтральні і деструктивні форми неформальних регуляторів. Таке розмежування дозволить ідентифікувати неформальні соціальні практики на ті, які потребують інституціоналізації у формі якісного

оновлення інституційної системи української держави і суспільства, і ті, які цьому перешкоджають.

Здатність інституціональної структури до саморегулювання створює своєрідний «ефект блокування», визначається залежністю організації від інституційних рамок, в яких вони виникли. Формальні і неформальні інституційні обмеження приводять до формування суспільних утворень, які структурують взаємодію в суспільстві.

В інституційно-еволюційній теорії розрізняють три типи взаємовідносин між змістом старих і нових інститутів, а саме *path dependence* – глибокий зв'язок, значна залежність нових інститутів від старих, *path determinacy* – менш сильна залежність, що залишає місце для виникнення абсолютно нових інститутів, і *path indeterminacy*, або *path independence* – відсутність зв'язку між старими і новими інститутами [15, с.249].

Актуальним стає звернення до інституційного контексту «ефекту блокування» і ефект залежності від траєкторії попереднього розвитку суспільства [17]. Ця складність пов'язана із взаємодією між суспільством і його історичним, культурним контекстом функціонування. Бідність в країнах третього світу дуже часто визначається саме інституційним обмеженням в цих країнах, і в Україні, до прикладу. Більшість політиків не розуміють, що саме базова інституційна система в цих країнах є причиною поганого функціонування економіки, тому важливим є переформатування інституційної системи з метою створення нових стимулів, які, в свою чергу, повинні примусити інститути і організації вступити на шлях зростання продуктивності.

Залежність від траєкторії попереднього розвитку – це ключ до аналітичного розуміння довгострокових змін. Неформальні обмеження, інститути беруть початок в трансляції цінностей шляхом культури, в розширенні і використанні формальних правил для вирішення конкретних проблем.

Процес становлення нових інститутів може відбуватися різними способами. Так, один із варіантів, що особливо стосується інституту неформальної економіки – це «заміщення норм». Формальні норми, інститути функціонують, але в той же час поширеними є їх неформальні втілення, які можуть бути частково законними і дієвими через свої масштаби і тривалість існування. Як пояснює Якобсен, «відхилення можуть стати частково законними просто за рахунок довготривалого існування» [17, с.203].

Подібні форми інституціоналізованого відхилення можуть привести до морфогенезу – встановлення нових норм або отримання останніми

статусу санкціонованих, частково легітимних і вбудованих, включених в нормативну структуру суспільства.

Морфогенез шляхом нормативного відхилення починається з випадків аберантної поведінки тих, хто визначає норми занадто суворими і не повністю дієвими. За словами Р. Мертона, відбувається «поступове ослаблення законності і розширення використання незаконних, але більш ефективних відхилень» [17, с. 287].

У деяких випадках ухилення від виконання норм може залишатися в особистій сфері і не мати певних соціальних наслідків. Проте, коли відхилення стають поширеними в суспільстві, їх починає підтримувати і розділяти більшість людей, тоді можемо говорити про інституціоналізацію неформальних норм та інститутів. Порушення тих чи інших правил, які раніше розглядались як законні, підхоплюються оточенням, особливо, якщо порушники стали успішними. Як відзначав Р. Мертон, «ці успішні шахраї стають зразком для наслідування. І, як приклад, наводить приватних підприємців в країнах «соціалізму», дії яких сприймались багатьма, особливо молоддю, як «рольові моделі» для наслідування. Хоч більшість з них і розуміли, що вони досягли свого становища, порушуючи закони, які регулювали планову економіку.

Масове відхилення від норм в поєднанні з поширеною думкою, що «всі так роблять», веде до того, що такі відхилення носять регулярний, повторювальний характер. Р. Уільямс так описує подібну ситуацію: «соціальні норми приховано порушуються в широких масштабах, за мовчазної згоди і навіть підтримки суспільства або певної групи до тих пір, поки таке порушення не стане явним». Саме в колишніх соціалістичних країнах поширеною є неформальна економіка, що виражається в крадіжці товарів, матеріалів, інструментів і т. д. з державних підприємств. Традиційні нормативно-правові або моральні заборони, які діють відносно приватної власності, для більшості не спрацьовували тому, що «державний» означало – «нічий» [17].

Отже, поведінка масових груп, які формують реальні практики, визначається, з одного боку, традиціями, а з іншого – поширенням нових способів соціальної діяльності, які знаходяться поза межами сформованого формально-правового простору. Мова йде саме про масове поширення неформальних, тіньових, нелегальних і часто неправових практик. Важливо підкреслити, що залучення людей до таких практик, часто визначається необхідністю вирішення своїх нагальних проблем способами, відмінними від формальних. Інституційній системі в країнах «третього світу» не вистачає формальної структури (механізмів підтримання цієї структури), яка необхідна для успішного функціонування ринку, структур суспільства. Проте в цих країнах часто

існують неформальні сектори економіки (фіктивна, підпільна економіка). Функціонування в цих сферах в низці випадків є ризиковим і співвідноситься з різного роду витратами щодо захисту прав власності, бар'єрів для входження на ринок, монополістичних обмежень. Ці ризики перекриваються через максимізацію прибутків, короткострокові стратегії збагачення, низьку капіталоемність та розміри. Найбільш вигідною справою стає торгівля, перерозподіл або операції на чорному ринку. Великі підприємства в таких умовах здійснюють свою діяльність під контролем влади, користуючись певними субсидіями, тарифним захистом, приховуванням реальних прибутків.

Це все призводить до появи в науковій літературі таких термінів, як «квазігромадянське суспільство» або «тіньова держава». Відзначається суттєва відмінність між формальними і неформальними соціальними інститутами, що свідчить про процес інтенсивного розвитку неформальних зв'язків, стабільних норм тіньової, неофіційної взаємодії. Сучасна «інституційна нестабільність» створює перепони в легалізації неформальних практик, як з боку легальних інститутів влади, так і бажань самого населення в їх формалізації.

Наступний етап на шляху нормативного морфогенезу, за Р. Мертоном, відбувається тоді, коли абертивна, але «успішна поведінка», збільшує масштаби і прагне ослабити або навіть замінити законність інституційних норм, які діють в суспільстві.

Таким чином, інституціоналізація відхилень включає в себе чотири складові: певну визначеність, регулярний характер; прийняття більшістю, масовий характер, тобто із приватної (особистісної) сфери переходять у суспільну; організовані у вигляді відпрацьованої «соціальної механіки взаємодії»; іноді піддаються покаранню, а якщо і піддаються санкціям, то більше у символічній формі, щоб підтвердити недоторканність правил і норм [17, с.293].

Така ситуація складається, коли офіційні закони і приписи відстають від інтересів, цінностей та потреб значної частин населення. Інститути й інституційні схеми є головним аспектом інституційної структури суспільства. Саме вони формують нормативні моделі, які визначають, що для певного суспільства є звичайним, належним, законним чи очікуваним способом дії чи соціальної взаємодії. Д. Норт виділяє два первинних критерії, які визначають діяльність людини і є визначальними при інституціоналізації певної поведінки. По-перше, такими виступають моделі, засновані на загальноприйнятому в певному суспільстві моральному почутті схвалення і конформізму по відношенню до них. По-друге, дієвість цих норм гальмується через їх масовість.

Іншим, досить дієвим шляхом функціонування суспільства є поширеність певних інституціоналізованих моделей, які являють собою частину соціальної структури. Саме через процес інституціоналізації соціальна діяльність припиняє бути хаотичною і безладною, тому інституційна структура – це один із способів «інтеграції» діяльності залучених до неї індивідів. Інтеграція функціонально необхідна для того, щоб система залишалась в стабільному стані і була здатна подолати внутрішні конфлікти.

Найбільш поширеними формами інтеграції соціальної системи є диференціація всіх можливих форм діяльності і взаємодії. Стійкість соціальної системи можлива лише в тому випадку, коли в певних межах люди діють визначеним чином, у відповідності до часу і місця. Важливою є також очікуваність і передбачуваність певної поведінки від індивіда або слідування певним соціальним ролям. Кожен індивід, як правило, володіє набором таких соціальних ролей.

Якщо ми додамо до цього суб'єктивний погляд, то виявляється, що одним із основних елементів інституційної структури виступає система моральних почуттів. Для того, щоб інституційні моделі діяли, вони мають бути підкріплені моральними почуттями більшої частини членів суспільства. Відповідно, суб'єктивна реакція на порушення моделі поведінки з боку порушника – це відчуття провини або сорому. Відповідною психологічною реакцією виступає відчуття обов'язку. Успішно інтегрована особистість відчуває свій обов'язок жити у відповідності з очікуваннями, які пред'являються до неї відповідно до спектру соціальних ролей.

«Стереотипний» характер інституційних приписів гарантує їх запам'ятовуваність. Відповідно у процесі становлення інститутів відбувається їх рутинізація і тривіалізація.

Невід'ємним атрибутом соціальних інститутів є їхня легітимність – прийняття суспільством (соціальною групою) певних соціальних правил, тобто згода з певним соціальним порядком. Як підкреслював С. Макеєв, «інституалізація неможлива без легітимації, причому легітимації в чотирьох вимірах» [18].

Процес інституційних змін безпосередньо залежить від функціонування базових інститутів суспільства. В теорії інституційних структур в таких інститутах сформовані в ході суспільної практики відтворювальні, найбільш суттєві і стійкі соціальні відносини, які дозволяють суспільству виживати і розвиватися як цілісному організму. Базові інститути підтримують самодостатність суспільства у ході історичної еволюції, незалежно від волі, бажання і дій конкретних соціальних суб'єктів. Поняття базових інститутів виступає глибинним,

яке варто відділяти від їх динамічного «поверхневого» прошарку, який представлений різноманітними інституційними формами. Таким чином, інституційна структура формується на основі ієрархічної субпідрядності інституційних форм відповідно до базових інститутів, а в їх основі лежить певний ізоморфізм, відповідність елементів «поверхневої страти» фундаментальним структурам.

У всіх сферах суспільного життя інституційні форми змінюються в процесі соціальної діяльності, історично розвиваються, одночасно відтворюючи базові інститути. Очевидно, що ніяка інституційна система ніколи не є повністю однорідною: певні структурні складові можуть ставати джерелами конфліктів, модифікації і змін цієї ж структури [18, с.293].

Морфогенез суспільних інститутів відбувається як через внутрішні імпульси, так і під впливом зовнішнього середовища. Тому суспільства потребують нових, адекватних, відповідних інституційних форм, в яких буде закріплено рівень легітимізації соціальних взаємодій. Відповідно, ми доходимо до узагальнень, що інституційне середовище, яке сформоване різноманітними інституційними формами, є плинним (рухливим) і обумовленим певним історичним, культурним контекстом.

В той же час варто ще раз звернути увагу на поняття *path dependence* (залежність від минулого), як певного «фільтра» успішності становлення певних інститутів. Як писав Д. Норт, «економія від обмежених видів діяльності, взаємна доповнюваність, мережеві зовнішні ефекти в рамках певних інституційних матриць роблять інституційні зміни неперервними і залежними від траєкторії попереднього розвитку» [1, с. 293]. Доречним є тезис про обумовленість теперішнього і майбутнього минулим. Відзначається, що «будь-який конкретний процес розвитку ґрунтується на попередньому розвитку... будь-який процес розвитку створює передумови для подальшого розвитку» [19, с.156]. Очевидно, що процес формування, проростання нових інституційних форм, відфільтровування відживших, визначається саме людською діяльністю. Розуміючи і приймаючи «підйоми і падіння», як історичну неминучість, соціально-економічна практика соціальної взаємодії виробила низку певних інституційних форм, завдяки яким відбувається адаптація до зовнішніх і внутрішніх викликів суспільства.

Як відзначав у своїй нобелівській лекції Д. Норт, «ключем до довгострокового зростання є забезпечення не алокаційної, а адаптивної ефективності. Ефективні політико-економічні системи породжують гнучкі інституційні структури, що здатні подолати потрясіння і зміни, які є неминучими» [1].

При цьому значимою є і сама швидкість інституційних змін. Так, по відношенню до економіки, Р. Капелюшніков відзначав, «...що успішність функціонування економіки пов'язана з її відкритістю, відсутністю соціальної ригідності, здатністю швидко змінюватись в міру накопичення нової інформації, нових знань» [21].

В суспільстві важливу роль відіграє також інституційне середовище, яке формується через певні інституційні форми, є сукупністю закладів, законодавчими документами, юридичними нормами і т. д. Саме це середовище повинно бути достатньо розвинутим, адекватним до потреб економічного, соціального і політичного розвитку країни. Воно виступає в якості зовнішнього середовища для соціальних акторів і економічних агентів, схвалюючи або притягаючи до відповідальності за певну діяльність. Оскільки більшість інститутів можуть функціонувати лише в певних соціокультурних координатах, то можемо говорити про певні інституційні матриці як об'єктивні характеристики, об'єктивний фундамент певного суспільства. Доречним є приклад інституційних матриць С. Кірдіної, під якими вона розуміє стійкі, історично сформовані системи базових соціетальних інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – політики, економіки, ідеології. Саме вони латентно визначають різноманіття і спрямованість процесів, які відбуваються на «поверхні» соціального життя. Базові соціальні інститути, як первинні, соціальні форми складаються, на думку С. Кірдіної, при виникненні держави у результаті пристосування населення, що проживає на її території, до зовнішніх умов існування. Інституційні матриці зберігають свою природу і визначають подальший характер історичної еволюції держави. Часто вони інваріантні відносно діяльності людей, хоча проявляються в різних інституційних формах, які обумовлені історичним і культурним контекстом [22]. Ціла низка положень цієї теорії досить продуктивна і не викликає сумнівів. Це – і сама ідея інституційних матриць, про яку раніше писали К. Поланьї, Д. Норт, як про системи взаємопов'язаних базових соціетальних інститутів, де підкреслюється їх системний характер, стійкість функціонування та історичність. Причому історичність інститутів проявляється по-різному: як результат їх походження і як закономірність подальшого розвитку. Інститути, як породження соціокультурної системи, пов'язують минуле з теперішнім і майбутнім, формуючи їх поступальний розвиток.

Визначальним стає той факт, якщо інституційне середовище не виконує певні функції, то параметри розвитку конкретних суспільств погіршуються. Проявом цього є скорочення обсягів національного

виробництва, зниження якості послуг, падіння рівня життя населення і, відповідно, перехід значної частини в тіньову, неформальну економіку.

Досить цікавий варіант інституційних змін надав А. де Токвіль, який писав, «коли стає очевидним, що попередні інституційні форми дряхліють і руйнуються, характеризуються млявістю і занепадом, тоді нові начала, поступово і з обережністю вводяться в життя старого суспільства, наповнюючи його новою силою» [22].

Варто відзначити, що інституційні зміни здійснюються людьми. Вони є результатом людської практики, в процесі якої відбувається формування складання і конструювання різних інституційних форм. Якщо ці форми інституційної взаємодії вирішують певні проблеми, то відповідно відбувається фіксація в суспільній свідомості, легітимується і набуває статусу норми.

Здійснюючи узагальнення, відзначимо два основних варіанти змін і становлення інститутів – це революційний та еволюційний шляхи. Якщо революційний шлях розвитку є більш радикальним, він ніколи не є абсолютно дискретним. Функціонування неформальних норм та інститутів відповідає еволюційному шляху їх становлення, який зароджується в культурі певного суспільства. Вони не піддаються швидкій зміні, а лише поступово формуються, як реакція на нові формальні рамки і умови.

Деколи в суспільстві відбувається неузгодженість між офіційними та неформальними інститутами та нормами, що приводить до появи, за визначенням І. Дискіна, «інституційного зазору», виникає феномен «інституційного двовладдя» або подвійної інституціоналізації. Значній кількості людей потрібно дотримуватись подвійних норм взаємодії, при чому вплив неформальних норм та інститутів може бути навіть сильніший, від формальних. Всі ці процеси проявляються через поширеність подвійної зайнятості, у корупції, стані криміналізації суспільства. Цей стан неконгруентності, тобто несумісності імпортованих інститутів з культурними традиціями й інституційної структури суспільства. Прикладом виступає поширеність цього феномену в такій сфері суспільного життя, як зайнятість населенні і тих способах самозабезпечення, сформованих протягом довгого часу населенням певної території (самозайнятість в особистих присадибних господарствах, трудова міграція, збиральництво і т. п.).

Дуальний характер інституційного середовища набуває вираженої специфіки в умовах інституційних змін, в перехідних суспільствах. Формується феномен подвійної інституціоналізації як специфічної ознаки перехідного суспільства. В процесі зростання альтернативних інститутів порушується певний інституційний баланс як між офіційними

інститутами, так і між неформальними інститутами, а також між новими офіційними і старими неформальними інститутами.

На думку українських дослідників Є. Головахи та Н. Паніної, пострадянська деінституціоналізація як процес руйнування старих інституційних утворень і зміни соціальних правил привів не просто до становлення нових соціальних інститутів, а до процесу подвійної інституціоналізації, що ґрунтується «на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим існуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності» [23]. Ключовими положеннями цієї концепції про подвійну інституціоналізацію є такі моменти:

1) системотворчі інститути радянського суспільства (державний патерналізм, наявність пілґ для правлячої еліти...), утративши свою легальність, не втратили своєї легітимності;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського часу (тіньовий, неформальний ринок праці, блат і корупція) «трансформувались» в легальні інститути «перехідного суспільства», але не здобули потрібної легітимності в силу їх масового сприйняття в якості «узаконеного беззаконня»;

3) більшість громадян України знаходяться в стані амбівалентності, що проявляється «в масовій згоді жити в такому інституційному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, і легітимність – збереження мімікрізованих старих інститутів» [23].

Таким чином, шлях інституційних змін являє собою процес самоідентифікації суспільства із врахуванням минулого, як позитивного, так і негативного. Так само запозичені економічні та інші інститути приймають звичайні для місцевих традицій форми, змінюючись і пристосовуючись до існуючих в країні умов.

Виходячи із трактувань інституційного підходу, неформальну економіку визначають як сукупність неформальних правил, які регулюють господарську практику поряд із формальними нормами. При такому підході неформальна економіка розглядається не як фрагмент реальності (структурний підхід), а як універсальна характеристика економічної практики. Неформальні інститути сформовані і закріплені в нормах, звичаях, моделях поведінки людей, у способах вирішення певних життєвих ситуацій. Таким чином офіційні інститути – результат свідомого конструювання бюрократичної влади, а неформальні інститути – це результат спонтанної взаємодії людей, що об'єднанні певною культурою і комплексом соціальних норм. Функціонування формальних

інститутів гарантується законом, а неформальні підтримуються через особисту взаємодію і механізм репутації.

Саме інституційний підхід не передбачає виділення сегментів, але показує на «наскрізний» характер неформальних інститутів, що співіснують із формальними інститутами.

Ми притримуємось думки, що неформальність розглядається не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і принципово можливий і необхідний в будь-якій господарській організації, при будь-якій формі економічної діяльності. Найбільш простою причиною неформального регулювання будь-якої діяльності виступають неминучі «прогалини» формальної регламентації. Проте і прописані (формалізовані) правила можуть ігноруватися, підмінятися неформальними домовленостями в процесі їх деформалізації [24].

Крім того, існує діяльність, що історично сформована і не регулюється офіційними приписами, наприклад, домашня економіка і реципрокні обміни домогосподарств. Неформальні практики, що пронизують всі форми економічної реальності, – це компроміс формальних правил і соціальних норм. Тобто неформальні практики укорінені в зазорі законів і неписаних норм поведінки, і чим глибший цей зазор і чим слабший механізм примусу до виконання закону, тим різноманітнішими є неформальні практики. Люди можуть відтворювати неформальні практики, навіть не артикулюючи їх. Проте і способи до рефлексії і вербалізації навряд чи зможуть скласти їх словесний портрет в силу їх виключної контекстуальності і пластичності. Образно кажучи, неформальні практики – «це мости, опорами яких є, з одного боку, законодавчі правила, з іншого, соціальні норми» [25].

Неформальні практики не просто укорінені в дистанції законів і соціальних норм, проте, отримуючи масовий характер, можуть приводити до «руйнування опор», а саме до коригування законів і модифікації соціальних норм суспільства. Існування офіційних правил і норм не відмінняє паралельне функціонування неформальних практик, проте може також привести до їх реконфігурації. Самі ж формальні правила можуть функціонувати в оболонці неформальних практик, вони невід’ємні одні від одного. В пострадянських країнах це помітно більше, ніж будь-де. Різноманітність визначень української реальності – гібридна економіка, організована дезорганізація, конкурентний авторитаризм – відображає складність об’єкта дослідження. Саме ця складність є викликом дихотомії «формального-неформального», заміняючи протиставлення континуумів в якості аналітичного конструктору.

Співвідношення формального і неформального регулювання має, як мінімум, три градації. Неформальні практики можуть:

- витіснити формальні правила, підміняючи їх;
- займати сфери, що знаходяться поза офіційним регулюванням;
- порушувати «не норми, але дух закону», використовуючи нормативно-правові документи, як інструмент досягнення неформальних домовленостей.

При аналізі неформальної складової транзитивної економіки нами підтримується саме інституціональний підхід, який акцентує увагу на співвідношенні бюрократичного управління і соціальної самоорганізації, на природі і якості неформальних інститутів як регулятивної основи непрописаних ролей і структурних позицій [26].

Традиційний інституціоналізм (У. Гамільтон, Т. Парсонс, Дж. Ходжсон) підкреслював, що інститути характеризуються наявністю звичок, стійкістю і поширеністю певного способу мислення. Згідно з цією теорією, індивід реалізовує свою діяльність на основі самопідтримуючих соціокультурних практик (звичок, стереотипів поведінки) і загальноприйнятої практики – різноманітних «рутин». Певна обмеженість людського пізнання і здатність до прийняття рішень виступає причиною того, що люди використовують у своїй поведінці правила і звички, повторювальне використання яких може привести до виникнення інститутів. До нового покоління переходять не тільки знання і цінності матеріальної культури, але і накопичений і відкоригований багатовіковою політикою історичний, трудовий і моральний досвід, що впливає на стереотипи поведінки людей в багатьох сферах суспільного життя.

Інститут є процесом інституціоналізації, що характеризується переходом кількісних змін в господарських взаємодіях в нову якісну визначеність. Якщо одиницею аналізу, первинним елементом інституту виступає «інституція», то одиницею аналізу процесу інституціоналізації вступає «рутина», під якою розуміються регулярно повторювана діяльність індивідів, що забезпечує використання ресурсів оптимальним способом. Як відзначалось раніше, як тільки взаємодія між людьми стає звичною, повторювальною, то виникають «інституції», які в процесі поширення і відтворення закріплюються в стійких нормах і правилах. Відносини рутинізації складають змістовий аспект процесу інституціоналізації. Рутини (франц. routine, от route – дорога) – це несвідоме слідування звичаям, пристрасть до шаблону. Рутини, як структуровані сукупності «типових реакцій», що пов'язують індивідів між собою і навколишнім середовищем, досліджувались Р. Нельсоном і С. Уінтером. Саме вони поглибили аналіз рутин, показуючи, що рутинізація є шляхом до зниження трансакційних витрат [27].

Частота трансакцій впливає на ступінь рутинізації: чим частіше повторюється діяльність, тим більше вона стає рутинною. Коли одиничні, випадкові взаємодії господарських суб'єктів багаторазово повторюються, накопичуючи кількісні характеристики процесу, то така взаємодія стає узгодженою і відповідно формуються інституції (це ми можемо віднести і до неформальної зайнятості). Інституції являють собою систему цінностей, звичаїв, що обумовлюють можливість організації людської діяльності. Іншими словами, інституції – це уявлення людей про те, як «потрібно діяти». Якщо відбулася локалізація певної форми взаємодії, то виділяється коло суб'єктів цієї господарської взаємодії і формуються обмеження їх спільної діяльності, правила і норми, які сприяють досягненню цілей найбільш ефективним способом. Таким чином, інституціоналізація являє собою багаторівневий процес: від рутини через інституцію – до норми.

Алгоритм (сукупність взаємопов'язаних елементів, що володіють інтеграційною якістю) процесу інституціоналізації неформальної зайнятості може виглядати наступним чином: виникнення потреби в реалізації трудового потенціалу; багаторазове повторення діяльності, що сприяє задоволенню потреб – рутинізація; формування загальних цілей, досягнених спільною взаємодією; виникнення «інституцій» неформальних трудових відносин; поява норм і правил в процесі самовідтворювальних взаємодій у сфері неформальних трудових відносин; встановлення системи санкцій для підтримання норм і правил, диференціація їх використання в окремих випадках; створення системи статусів і ролей в сфері неформальної зайнятості; структурно-функціональне оформлення інституту неформальної зайнятості [27].

Завершенням процесу інституціоналізації можна вважати створення структурованої самовідтворювальної системи, що має внутрішню організацію, схвалюється більшістю учасників економічної взаємодії. Інституціоналізація поширена всюди, де здійснюється взаємна типізація узвичаєної діяльності, яка часто повторюється, стає прикладом, і може бути відтворена в майбутньому певним визначеним способом. Як ми і відзначали, будь-яка типізація є передумовою можливого формування інституту.

Значний внесок в обґрунтування розвитку неформальної економіки внесла марксистська теорія. Відповідно до її положень, ринкові відносини в процесі свого розвитку змінюють основи докапіталістичних форм господарювання, внаслідок чого відбувається поляризація світу праці та капіталу. Неминучість такого усупільнення виводиться не з ідеалістичного уявлення про суспільний договір, а з матеріалістичного розуміння історії. Будучи теорією однолінійного прогресу, марксизм

стверджує послідовну зміну певних історичних фаз, з огляду на універсальну логіку зняття протиріч між розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Внаслідок природно-історичного закону суспільного розвитку сили прогресу формують інституційний каркас і задають правила. Розхитування старого інституціонального каркасу та поява зразків поведінки, які не відповідають рамкам дозволеного, передують будь-якій соціальній революції. Будь-яка організаційно-господарська інновація виникає «в тіні» та тільки в процесі дозрівання історичних умов отримує шанс на інституціоналізацію. Звідси – подвійне ставлення до порушення правил економічної взаємодії: воно оцінюється як явище прогресивне або регресивне, залежно від історичного контексту. У період трансформаційних процесів, коли формальні інститути стримують рух суспільства вперед, тіньова економіка може вважатися прогресивною формою адаптації до нових умов функціонування [28].

Пояснювати і досліджувати інститути – означає досліджувати взаємодію між людьми. Для нашої подальшої роботи важливо показати, що економічна взаємодія (відносини) між людьми виступає причиною виникнення інститутів. Необхідно довести, яким чином соціальна взаємодія у сфері неформальної зайнятості виступає передумовою до виникнення інститутів.

Також варто показати і розкрити інститути як причину, яка формує стійку структуру або господарський порядок у взаємодії між людьми. Показати, що сам інститут, за формулою Д. Норта (правило плюс інфорсемен) або за Коммонсом (колективна діяльність), або якісь інші визначення, представляють собою певний спосіб взаємодії між людьми. В нашому уявленні економічні інститути, неформальна зайнятість, зокрема, виникають внаслідок взаємодії між людьми.

Інститути виступають тим механізмом, що здатний структурувати взаємодію, зменшувати або надавати цим взаємодіям якусь визначену форму. «Головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, – за Д. Нортом, – в зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча не завжди ефективної) структури взаємодії між людьми» [1]. Суть проблеми полягає в тому, що інститути існують не тільки (а, часто, і не настільки) для зменшення невизначеності як такої, скільки для створення конкретної визначеності.

Саме створення визначеності є тією метою, для досягнення якої люди створюють правила і вводять інститути. Зменшення невизначеності являє собою, побічний ефект певного процесу створення інститутів.

Варто відзначити два аспекти інститутів. З одного боку, правила, норми виступають засобом або інструментом, за допомогою якого одні індивіди впливають на інших з метою підпорядкування і створення такої економічної структури (або структури економічної взаємодії), яка б забезпечила для них максимізацію власної вигоди та прибутковості.

З іншого боку, будь-яка норма вносить певну визначеність у форми взаємодії між людьми. У цьому випадку вона носить самостійне значення, формує певну визначеність взаємодії і можливість отримати індивідами зиск через підпорядкування і дотримання цих норм [29]. Ці аспекти виступають двома функціями будь-якого інституту, проте в одних інститутах може домінувати одна функція – створення і формування певної визначеності у взаємодії (наприклад, інститути оподаткування), а в інших – подолання невизначеності (наприклад, правила бухгалтерської звітності). Саме тут пролягає розподіл між двома підходами до розуміння економічних інститутів, а саме: трансакційним та політико-економічним. Трансакційний підхід акцентує увагу на впорядкованості напрямів діяльності сторін взаємодії і визначенні обсягу трансакційних витрат. Для інституційної політичної економії важливим є інший аспект проблеми – яку і в чийх цілях створюють впорядкованість інститути. В яких цілях діє норма чи правило взаємодії, і визначальною є асиметрія сторін відносин.

Трансформаційний процес, притаманний перехідній економіці України, містить у собі значні механізми тінізації та неформалізації. Думки щодо значущості неформальних інститутів є не новими, але останнім часом вони стають дедалі актуальнішими у сфері досліджень економістів, соціологів і політологів. Досить влучно висловився Д. Норт: «Ми, живучи в сучасному західному світі, вважаємо, що життя, економічні процеси підкоряються офіційним законам і праву власності. Проте навіть у високорозвинутих економіках офіційні правила становлять невелику (хоча й досить важливу) частину тієї сукупності обмежень, які зумовлюють сформовані перед ними ситуації вибору... Наша поведінка великою мірою визначається неписаними кодексами, нормами й умовностями» [1, с. 56]. Тому поняття «неформальності» досить надійно увійшло в дослідницький обіг, а неформальна економіка вже давно не ототожнюється з тіньовими та маргінальними господарськими укладами, вона є невід'ємною частиною всієї економіки.

У складі інститутів Д. Норт виокремлює три головні компоненти:

- а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності);
- б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти);
- в) механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, поліція, громадська думка, осуд тощо). Формальні інститути та механізми

їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, переважно – адміністративною дією держави. Вчений зазначає, що набагато легше описати формальні правила суспільства, ніж неформальні правила, за допомогою яких люди структурують свої взаємовідносини та дотримуються цих правил. Хоча зміст неформальних правил не піддається точному аналізу й визначенню, в реальному функціонуванні суспільства вони відіграють головну роль [1].

Звідки беруться неформальні практики? Найчастіше вони виникають з інформації, яка передається за допомогою соціальних механізмів і є частиною тієї спадщини, яку ми називаємо культурою. Культуру можна визначити, як «трансляцію шляхом навчання та імітації, від одного покоління до іншого знань, цінностей та інших факторів, які впливають на поведінку» [1, с. 57].

На думку дослідників, якщо у вертикальному плані структура інститутів може розглядатись з позиції відтворювального циклу, галузевого, «секторального» тощо, то у горизонтальному плані – залежно від різного рівня укорінення інститутів у соціально-культурному середовищі. Саме тому виділяють формальні (офіційно прийняті нормативно-правові акти) та неформальні інститути (кодекси поведінки, традиції, звичаї, табу). Формальні інститути перебувають на поверхні суспільного життя, а неформальні практики мають більш латентний характер, вони глибоко укорінені в культурі та менталітеті людей. Неформальні інститути, на відміну від формальних, виникають спонтанно, як результат взаємодії багатьох людей. Вони формуються протягом багатьох поколінь, об'єктивно закріплюються у свідомості людей, функціонують через неформальні норми організації соціального життя. Неформальні інститути більше тяжіють до соціокультурної системи суспільства та її ціннісно-нормативного ядра. Неформальні інститути, норми, зростаючи з соціокультурної сфери суспільства, тісно пов'язані з його ціннісно-нормативною системою координат, у рамках якої відбуваються всі соціальні взаємодії.

Виникаючи як засіб координації часто повторюваних форм людської взаємодії, неформальні обмеження є:

- а) продовженням, розвитком і модифікацією формальних правил;
- б) соціально санкціонованими нормами поведінки;
- в) внутрішньо обов'язковими для людини стандартами поведінки.

У сучасній вітчизняній соціології поки не склалося чіткого підходу до відношення формального та неформального простору в соціальному житті. Ці два простори ніби відірвані один від одного, існують ізольовано, самотійно, тільки зрідка в конкретних життєвих обставинах перетинаються між собою.

Крім наукових підходів вітчизняних вчених економістів, зокрема, А. Гриценка, В. Тарасевича, А. Чухна, О. Яременка та інших, спостерігаються помітні спроби розвинути та розширити методологію інституціонального аналізу, обґрунтувати власні концепції, започаткувати новий науковий напрям – інституціональну архітектуру. Вчені розглядають її як складову науки, яка тільки формується та має назву архітектура. Проте ті проблеми, які вона порушує, вже існують в природі та суспільстві.

За визначенням представників нового напрямку наукових досліджень, інституціональна архітектура – це структура інститутів, що утворюються з правил, норм, стереотипів, традицій, установ та інших соціальних утворень у їх співвідношенні із сутністю та загальним естетичним планом структури соціальної системи. У такому трактуванні відображено й об'єктивні, внутрішньо властиві системи відносин, і значення суб'єктів у перетворювальній діяльності, і потреба побудови діяльності, згідно з внутрішніми закономірностями системи [30, 31].

Більшість неформальних інститутів передаються в спадок, вони є більш інерційними та стійкими до змін. Саме вони перебувають на перехресті соціокультурних та інституційних схем, відображають певні цінності та норми. Неформальні інститути задають «внутрішню» імперативність поведінки, а формальні – «зовнішню», визначаючи внутрішню та зовнішню регуляцію, мотиваційні та стимуляційні аспекти поведінки. Незважаючи на свою ніби зовнішню м'якість, неформальні інститути за дією на поведінку людини можуть бути більш жорсткими та впливовішими, ніж формальні (офіційні) правила. І хоча неформальні правила пронизують усе наше життя, їх досить важко виміряти та дослідити. Формальні правила, які в свою ієрархію включають сукупність законодавчих форм (від конституції до статутів) описати простіше, ніж неформальні.

З теоретико-методологічного боку виокремлення та протиставлення двох соціальних просторів у сучасному трансформаційному суспільстві пов'язане з конфліктністю офіційно існуючої інституційної системи. Поширення неформальних соціальних практик може бути природною відповіддю на значне відставання в розвитку легальних інститутів державної влади від розвитку реальних суспільних відносин, потреб та інтересів. На думку багатьох дослідників, домінування неформальних відносин над формальними регуляторами є головною причиною провалу реформ і водночас головною відмінністю пострадянських країн від країн Центральної та Східної Європи [28].

У багатьох сферах суспільного життя неправові практики розширюються, стають різноманітнішими, закріплюються у масовому

досвіді. Зрештою вони нерідко стають органічною частиною нових суспільних інститутів, визначаючи їх «мутацію», переродження порівняно з правовими закордонними зразками [11, с. 89–90].

Функціонування соціальних інститутів проявляється і у соціальних практиках, які втілені в правових і культурних нормах життя. При цьому не всі соціальні практики мають інституціолізований характер. Інституціоналізації піддаються переважно ті з них, які вирізняються важливістю, масовістю або стійкістю й традиційністю. Саме такі норми, інститути становлять стійке ядро життєдіяльності певного суспільства, на відміну від штучно насаджених органами держави.

Варто зауважити, що ефективність функціонування інститутів у багатьох випадках залежить від взаємної відповідності: по-перше, формальних і неформальних норм; по-друге, норм і реальних практик. Проте цей алгоритм спрацьовує в цивілізованих суспільствах, а в трансформаційних суспільствах справи можуть іти по-іншому.

Ми притримуємося думки, що головною проблемою, можливо, є не дефіцит або надлишок формальних правил, а їх структура, а також спосіб, через який вони вводяться в господарську систему. І головним є питання, які найбільш поширені форми взаємозв'язку формальних і неформальних правил.

Неформальні правила можуть не мати конкретних «авторів». Вони часто ґрунтуються на нормах, які передаються із покоління у покоління, а участь у їх «відтворенні» беруть агенти, які можуть і не володіти легітимною владою і правами власності. Зміст таких правил не фіксується в документальній формі, а якщо це і відбувається, то ці правила не мають правового статусу і безумовної примусової сили. Процес їх виконання базується не на примусовій дії держави, а, скоріше, на соціальному капіталі, основою якого є довіра і репутація учасників взаємодії та впевненість в обізнаності про їх зміст. Саме тому неформальні правила, інститути є складнішими, ніж офіційні приписи, піддаються свідомому впливу і не здатні піддаватись істотним змінам за бажанням окремих впливових суб'єктів (особливо за короткий період часу).

Неформальні інститути і норми менш визначені, вони можуть піддаватись різним поясненням та інтерпретаціям. Сфери і напрями їх функціонування не прописані, але їх виконання навіть не обговорюється і приймається як даність. Якщо учасники ринку є чужинцями, посягають на ресурси та прибутки без знання неформальних правил взаємодії, то високою є ймовірність дезавуальованості їх претензій.

Таким чином, неформальні правила можуть формуватися двома шляхами. По-перше, виступати доповненням до формальних приписів, заповнення інституційних пустот. По-друге, неформальні правила

виконують норми альтернативи, свого роду паралельного світу, що функціонує поряд із формальними економічними зразками [29].

Вихідним елементом, без якого практично неможливо досліджувати поняття «інститут», виступає наявність суспільного зв'язку, взаємозалежності, взаємодії між людьми.

Інститути виникають внаслідок соціальних взаємодій, самі інститути являють собою взаємодію, і результатом свого функціонування виступає також поняття взаємодії.

Саме цей факт і підтверджує напрям інституційного аналізу – інституційна теорія. Соціальні інститути, за Дж. Нортом, виникають тоді, коли індивіди прагнуть спільно жити і працювати. «Ми їх відтворюємо, (інститути – В.Д.) коли ведемо наше соціальне життя». Дж. Ходжсон розглядає інститути як системи, що сформувались в усталених і загальноприйнятих соціальних правилах, які структурують соціальні взаємодії. «Будь який інститут пов'язаний із соціальною взаємодією» – стверджує Дж. Ходжсон [32]. Для Д. Норта головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, в установленні стійкої структури взаємодії між людьми. Інститути, на його думку, організовують взаємодію між людьми. Т. Еггертссон визначає інститути, як безліч правил, які управляють міжособистісними відносинами [33, 34].

Таким чином, вихідним положенням для пояснення функціонування економічних інститутів (інституту зайнятості зокрема) є пояснення соціальної взаємодії між людьми в процесі господарської діяльності.

1.2. Становлення і розвиток неформальних практик зайнятості в транзитивному суспільстві

В останні роки питання неформальної економіки та неформальної зайнятості стає досить цікавою тематикою для дослідження, що обговорюється не тільки науковцями, але і пересічними громадянами зокрема. З одного боку, участь у неформальних практиках дозволяє отримувати додаткові прибутки, знизити рівень реального безробіття, підвищити конкурентні переваги. З іншого – неформальні практики зайнятості породжують проблеми ненаповненості державного бюджету, поширення корупційних практик, протизаконного маніпулювання макроекономічними показниками. Неформальні економічні практики своїм масштабом роблять визначальний вплив не тільки на економічну, правову площину, а також соціальну та політичну сфери суспільного життя. І саме тому нагальним стає питання дослідження неформальної економіки, її ролі і шляхів поширення в суспільстві.

Не стихають дискусії з приводу точного її визначення, не говорячи про причини виникнення, ролі в суспільному житті, вироблення оптимальної лінії державної політики по відношенню до неї.

Так, в історії досліджень неформальної сфери з деякою долею умовності можна виділити три етапи:

I етап (1970–1980 р.) – емпіричні дослідження, накопичення первинної інформації.

II етап (1980–1990 р.) – поглиблений економіко-теоретичний аналіз, осмислення накопиченої інформації.

III етап (1990 – до сьогоднішнього часу) – поглиблення досліджень і побудова аналітичних конструкцій зайнятості в неформальній економіці.

«Батьком» вивчення неформальної зайнятості вважають англійського соціолога К. Харта, який реалізував дослідження в кінці 60-их років у міських трущобах Аккри (столиці Гани). К. Харт дослідив, що економічне життя населення «третього світу» в значній мірі (або навіть в більшій) не мають ніякого відношення до офіційної економічної системи. Міська економіка відсталих країн являє собою масове скупчення дрібних та найдрібніших майстерень, «мікрофірм», які забезпечують жителів простими повсякденними товарами (їжею, одягом, транспортними послугами). Вони не проходять офіційної державної реєстрації, ігнорують податкові або інші нормативно-правові вимоги уряду до бізнесу.

Поняття «неформальності» в більшості використовувалось по відношенню до самозайнятого населення. К. Харт підкреслював особливу динаміку і різноманітність цих видів самозайнятості [36]. В процесі інституціоналізації цього поняття «неформальність» отримала нове визначення – її стали використовувати переважно в якості синоніму бідності, для визначення міських господарських практик, які характеризуються наступними ознаками: легкий вихід на ринок праці за відсутності певних професійних навичок, обсягу капіталу і організації; сімейно-родинне володіння підприємством; невеликі масштаби діяльності; праценадлишкове виробництво із використанням застарілих технологій; нерегульовані конкурентні ринки.

Додатковими ознаками неформальної економіки, які впливають із цього визначення, виступає низький рівень продуктивності праці і обмежена здатність до накопичення капіталу [37]. В подальших публікаціях, які підготовлені Міжнародною Організацією Праці (далі – МОП) в рамках Регіональної програми зайнятості в Латинській Америці, зайнятість в неформальному секторі пов'язана із неповною зайнятістю. Мається на увазі, що в цьому секторі зайняті працівники, що не змогли знайти роботу в офіційному секторі економіки. Визначення

«неформальності» як менш розвинутих секторів економіки, що виключені із сучасного господарства, успішно використовувались в численних публікаціях МОП, Всесвітнього банку, присвячених дослідженням міської бідності і ринків праці.

В 1980-ті роки відбуваються зрушення в соціально-економічній доктрині. Зростають сумніви в суцільності державного регулювання (політика Р. Рейгана, М. Тетчер). Починається абсолютизація саморегулюючого потенціалу ринку. Саме в ці роки дослідження неформальної економіки поширюється на розвинуті країни, спростовуючи традиції ототожнення неформальності з відсталістю країни. Тема задіяності населення в неформальну економіку отримує продовження, але вже не як сектор, а як «правила гри», що мають місце в будь-якій організаційно-правовій сфері, тобто починає переважати інституційний аспект аналізу.

Зацікавленість тематикою неформальних секторів економіки в 1980-ті роки була пов'язана із змінами в організаційно-управлінських схемах і формах найму робочої сили. Нові форми організації підприємництва дозволяють формальним фірмам розширити сфери неформального найму: в рамках «вартісних ланцюгів» (субконтрактних відносин), коли фірма заявляє, що з іншими ланками у неї лише комерційні відносини і вони є поза сферою трудових відносин цієї фірми; відносини найму людини не завжди є необхідними (наприклад, товар на реалізацію); трудовий найм є безумовним, але немає чіткості, через яких суб'єктів реалізовувати (наприклад, тимчасовий найм працівників через агентство); перенесення субконтрактних підрозділів підприємств до країн «третього світу» із стійкою традицією до неформальної природи найму працівників.

Інші науковці дослідили «неформальність» в новому ракурсі і взяли під сумнів негативну оцінку і характеристику неформального сектору. З альтернативних позицій неформальна діяльність сприймається як приклад динамічного характеру підприємницької активності населення.

Опублікована в 1989 р. монографія Е. де Сото «Інший шлях» визначила провідну парадигму неформального сектора. Відкриття Е. де Сото – це принципово новий підхід до пояснення генезису тіньової економіки та зайнятості [37]. Він відзначав, що основною причиною розростання міського неформального сектора є не відсталість сільських мігрантів, які не можуть адаптуватись до легального сектора, а, навпаки, бюрократизація, заорганізованість, що перешкоджає вільному розвитку конкурентних відносин. Як доводить перуанський економіст, офіційна економіка країн, що розвиваються, перевантажена меркантилістськими зв'язками і саме «тіньовики» встановлюють справді демократичний

економічний порядок, організовуючи своє приватне господарство на принципах вільної конкуренції.

«Наше дослідження показує, – пише Е. де Сото, – що готовність перуанців діяти поза законом в значній мірі є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності». Основною причиною тіньової економічної активності варто вважати нераціональний правовий режим, коли «процвітання компаній в меншій мірі залежить від того, наскільки добре вона працює, і в більшій – від витрат, що накладаються на неї законом. Наслідком «поганих законів» стає економічна ситуація, коли на нелегальну діяльність в Перу припадало 48% економічно активного населення і 61,2% робочого часу, 93% нелегального транспорту [37].

Наступною важливою теоретичною знахідкою Е. де Сото є дослідження внутрішнього механізму економічного «підпілля», самоорганізації неформальної зайнятості. Світ тіньової зайнятості, бізнесу, в багатьох випадках, копіює світ легального, запозичуючи ефективні форми організації. Автор доводить, що в «тіні» функціонує паралельний світ зі своїми профспілками, судами, правовими нормами, які деколи є дієвішими за офіційний світ легального функціонування.

Опираючись на протиставлення «формального–неформального» і «законного–незаконного» всередині неформального сектора К. Харт виділив три групи доходів громадян: а) формальні доходи – заробітна платня в державному та приватному секторах, трансфертні платежі (пенсії, допомоги з безробіття); б) законні неформальні доходи – від зайнятості в первинному (сільське господарство), вторинному (перукарі, ремісники, транспорт, будівництво) секторах і від приватних трансферних платежів (подарунків, займів); в) незаконні неформальні доходи – від послуг (праця нелегальних продавців наркотиків, проституток, рекетирів, контрабандистів).

Зависокі трансакційні витрати роблять індивідуальну діяльність завідомо неефективною, примушуючи переміщатись в тінь неформальну сферу.

Взагалі, на думку Е. де Сото, поділ господарства на легальний та нелегальний сектори робить «негативний вплив на економіку в цілому, втілюється у зниження продуктивності, скорочення інвестицій, неефективності податкової системи, призупинення технічного прогресу і труднощях при формуванні макроекономічної політики. Таким чином, неформальні практики зайнятості населення, функціонуючи паралельно з офіційною економікою, аж ніяк не знімають необхідності зміни системи офіційних законів.

Важко переоцінити погляди Е. де Сото для розуміння процесів, що відбуваються в пострадянських країнах, і Україні зокрема. Так само, як і в

Перу, в країні поширені різні форми нелегальної, неформальної економіки, що дає можливість багатьом аналітикам говорити про крах ринкових реформ, про паралельність економічного життя. Проте, якщо прийняти концепцію Е. де Сото, то у розвитку неформальної економічної діяльності, і зайнятості зокрема, варто бачити не симптоми хвороби, а скоріше ознаки одужання. Як і в Перу, в сучасних пострадянських країнах функціонують три країни, а саме: «меркантилістська держава», що створює режиму сприятливі умови для небагатьох прибічників-олігархів; люди, які функціонують в злочинних сферах та існує «третя країна, де люди багато працюють, сприйнятливі до нового і конкурентоздатні, найбільш масштабною її провінцією є, без сумніву, сфера тіньової, неформальної зайнятості». «Щоб відійти від насильства і бідності, – завершує свою роботу Е. де Сото, – потрібно визнати власність і працю людей, яких легальний сектор сьогодні виштовхує, щоб замість бунту запанував дух співробітництва і відповідальності». Доречним стає акцент на революційно-прогресивному потенціалі неформальної економіки. Адже спонтанно розвиваючись, неформальні сфери зайнятості дозволяють багатьом людям не тільки виживати, а і розвиватись в процесі свого функціонування. Відповідно, неформальна зайнятість населення – це не механізм виживання, що виникає, як реакція на недостатню кількість робочих місць в офіційній економіці, а скоріше, результат поширення реальних ринкових практик в господарстві, що затиснуте лещатами державного регулювання.

Інша група вчених сфокусувала увагу на неформальній праці в домогосподарстві, яка не регулюється офіційним законодавством і призначена для задоволення потреб членів сімей. Домашня економіка – сфера дослідження англійських вчених. Досліджуються реципрокні взаємодії, як обмін ресурсами на безоплатній основі. В окремий тематичний напрям можна віднести дослідження селянських громад. «Моральна економіка» селян (термін Дж. Скотта) протистоїть і державному регулюванню та ринковій самоорганізації, є прикладом «експолярних форм господарювання» [38].

Дослідження селянства виступає невід'ємним компонентом сучасних досліджень. Розвитку досліджень неформальної економіки сприяє також цікавість до структури реального управління економікою соціалістичних країн. Важливою стає думка, що планова економіка була життєздатною через функціонування позапланових регуляторів, уміння людей амортизувати неформальні домовленості між собою [39].

Вперше в Радянському Союзі у 1927 році вийшла книга Ю. Ларіна «Приватный капитал СССР». Ця книга видана за матеріалами судових справ непманів.

Досить швидко виявилось, що неформальна економічна діяльність існує не тільки в країнах, що розвиваються. У другій половині 70-х і на початку 80-х років вчені і політики розвинутих держав заходу стали усвідомлювати, що реальна економічна активність є масштабнішою, ніж офіційно зареєстрована. У 1977 р. практично одночасно в США було опубліковано дві концептуальні статті про форми і масштаби тіньової економічної діяльності в сучасній економіці: Г. Гросмана «Друга економіка в СРСР» і А. Каценелінбойгена «Кольорові ринки в Радянському Союзі». Вони підкреслювали, що фактично діючі механізми економіки СРСР, відрізняються від формально проголошеної і поширеної моделі. А. Каценелінбойген писав, що радянський досвід показує, що на противагу марксистським очікуванням планова соціалістична система потребує елементів ринку [40].

Варто відзначити, що автор ставить питання про приховану багатокладність радянської економіки. У той час західні теоретики у 80-ті роки ХХ ст. приходять до висновку, що в СРСР за плановістю, фактично, знаходиться економічна система змішаного типу, де неформальне, неконтрольоване виробництво відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [41, 42, 43].

У другій половині 70-х років неформальні економічні структури почали виявляти і у високорозвинутих країнах заходу. Першовідкривачем «підпільної економіки» в капіталістичних країнах вважають американського економіста П. Гутмана. Він надрукував у 1977 році статтю, в якій писав, що неформальна діяльність і зайнятість є настільки масштабними, що їх неможливо не враховувати. У 1979 році американським економістом Е. Фейгом була опублікована стаття, де автор стверджує, що «нерегулярна економіка» (irregular economy) в США займає понад третини офіційного ВВП, тобто приблизно стільки ж, скільки неформальна економіка в країнах «третього світу» [44].

Інша група вчених сфокусувала увагу на невидимій праці всередині домогосподарств, які не характеризуються фінансовими трансакціями і призначені для задоволення потреб членів сім'ї. Зокрема, в англійській літературі представлений аналіз неформальної зайнятості в контексті соціальних взаємодій на безгрошовій основі. Тематика міжсімейної взаємодопомоги активно розвивалась і в Східній Європі, особливо реципротний обмін у сфері зайнятості представлений в працях угорського соціолога А. Шика.

Потужним блоком дослідження цієї тематики є роботи, присвячені саме неформальним формам зайнятості. Тут варто згадати дослідження «нерегулярної зайнятості» Е. Мінгіоні [45]. Ідеї «моральної економіки» представляє Дж. Скотт [38] і Т. Шанін, ім'я якого пов'язане з концепцією

«експолярної економіки» [46]. Якщо перший досліджував переважно життя селян Південно-Східної Азії, то інший автор сфокусував увагу на селянських господарствах Росії. Варто придивитись на окремий тематичний розділ етнографічних досліджень (case-study), що описують феномен неформальної економіки окремої країни, міста, району в контексті подій, що відбуваються. Зокрема, популярний опис неформальної економіки крізь процеси емігрантських переміщень і діяльність мафіозних кланів.

Принципово новий змістовий напрям тематиці неформальної зайнятості надали науковці, які трактували неформальність не як тип господарювання, що локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, що не обмежений певним ареалом, а можливий (імовірнісний) елемент в будь-якому інституційному середовищі. Саме в цьому контексті особливо актуальною є робота М. Гранноверта «Сила слабких зав'язків» [47]. До переліку позасекторальних трактувань неформальної економіки відносять ідеї К. Поланьї з приводу реципроктності як форми соціальної інтеграції суспільства поряд із товарним обміном і централізованим перерозподілом [48]. І в цьому переліку є дослідження соціального капіталу і довіри як ресурсного потенціалу різноманітних соціальних процесів, включаючи політичні процеси. Неформальність була інтерпретована не як обмежений сегмент реальності, а як характер економічних відносин, що проявляється в різній мірі та в різних формах у всіх без винятку формах господарювання та функціонування. Виходячи за параметри своєї предметної сфери, неформальна зайнятість стала значним елементом соціальної теорії.

Ідея неформальної зайнятості нерозривно пов'язана також з теоретичною концепцією соціального капіталу, соціальних мереж. Стає зрозумілим, що проблематика неформальної економіки, зайнятості поступово переростає в тематику функціонування неформального сектора, стає ширшою і включає соціальний контекст. Під неформальною економікою стали розуміти багатоманітність якісно різнорідних видів діяльності, які повністю чи частково знаходяться поза формальними нормами господарювання, не підкріплюються контрактами і не фіксуються статистичними рахунками.

Іншими словами, неформальну економіку конструює не виконання або відхід від встановлених правил економічної поведінки, у формі комерційного ліцензування і реєстрації, процедури кредитування, соціального страхування і т. д. Як відзначалось, неформальна зайнятість та неформальна економіка не підпорядковані формальним інститутам економічного життя, а регулюються її неформальними нормами і правилами суспільного життя [41, с.91].

Все це дозволяє зробити висновок, що неформальна економічна діяльність – явище універсальне, яке можна дослідити в країнах різного рівня економічного розвитку і соціальної організації, включаючи країни високорозвинені та країни з плановою економікою. При цьому неформальні компоненти економіки різного типу мають свої особливості, що обумовлені рівнем економічного розвитку, характером інституційного середовища, роллю держави в регулюванні економіки. Конкретний зміст неформальної зайнятості, оцінки її ролі, можливі варіанти її регулювання або викорінення також досить різноманітні. Наприклад, якщо в країнах, що розвиваються, неформальна економічна діяльність, в основному існує для виживання індивідів, невеликих фірм і підприємств, то у високо-розвинутих країнах вона розглядається, як фактор ефективної діяльності великих соціально-економічних компаній (наприклад, транснаціональних компаній) і аналізується в рамках формування моделей глобального капіталізму [48, 49].

Таким чином, концепція «неформальної зайнятості», зародившись у 1970-х роках в бідних районах країн «третього світу», перейшла в статус універсальної тематики. Низка дослідників включають у поняття «неформальний сектор» дії господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом. Інші навпаки стверджують, що до неї слід віднести «всі види діяльності, які пов'язані з отриманням доходу і регулюються не державою, а соціальним середовищем». Результати цих досліджень здійснюють функціональну класифікацію неформальних видів зайнятості в залежності від цілей.

Метою залученості до неформальної зайнятості є виживання: – індивіди або домогосподарства, що займаються реалізацією товарів, послуг на ринку з натурального господарства; – фірми, що офіційно зареєстровані, проте мають неофіційних працівників або залучають неформальних підприємців в якості субконтрактів; – дрібні підприємства, що займаються неформальними видами діяльності для накопичення капіталу, мобілізуючи мережеві неформальні зв'язки, скорочуючи офіційні витрати.

Ці типи зайнятості в економічній літературі, відповідно, були названі неформальною економікою виживання, залежної експлуатації і зростання (*informal economies of survival, dependent exploitation, and growth*). В якості прикладів неформальної зайнятості першого типу наводять будівництво житла власними силами (*self-construction of Shelter*) і поширення вуличної торгівлі в країнах «третього світу» [50]. Прикладом другого типу, є сфера пошиття одягу в США і, зокрема, відносини між тіньовими мігрантами і субпідрядниками, більшість з яких

погоджуються на випадкові, нерегулярні підробітки, без офіційного найму. Третій тип неформальної зайнятості представлений мережами неформальних мікровиробників – ремісників в центральній Італії [51]. Виходячи із цієї логіки, неформальна зайнятість розвинутих країн формує особливу діяльність в рамках неформальної економіки, що сконцентрована не на поширеності нерегулярної ринкової діяльності, а на моделі індивідуального споживання в розвинутих господарствах.

Значна частина неформальної зайнятості співвідноситься із самозабезпеченням широкого кола осіб. Проте, якщо мова йде про радянський період, то тоді вона співвідносилась із додатковими джерелами матеріальних ресурсів, додатку до сімейного бюджету. В пострадянський період ця сфера виступала головним джерелом засобів до існування для широкого кола осіб. А зайнятість в тіньовій, неформальній сфері стала джерелом існування і єдиною формою зайнятості для багатьох соціальних груп населення. Це привело до змін в соціальному базисі неформальної зайнятості. В радянський час неформальне середовище формували представники найбільш дієздатних груп населення: енергійні, працездатні з підприємницькими задатками, власники високої кваліфікації, ефективно вбудовані в систему соціальних мереж, що допомагало отримувати дефіцитні блага.

Тенденція ж пострадянського часу сформувала соціальну базу із найбільш соціально вразливих прошарків населення: жінки, пенсіонери, бюджетники, працівники, що звільнені з підприємств офіційної економіки [51].

З точки зору сегментації ринку праці в радянський час суб'єкти неформальної зайнятості частіше відносяться до «ядра» зайнятих, тобто були постійними (штатними) працівниками. Вони мали прямий доступ до дефіцитних ресурсів підприємства і користувались широкими неформальними правами на неофіційній основі. В пострадянській економіці, навпаки, розростаються «периферійні» групи, для яких характерне співвідношення тіньового найму з неповною і частковою зайнятістю.

В радянський час низка видів тіньових операцій була ризикована, проте приносила вищі прибутки, ніж від виконання службових обов'язків. І ті, які не мали можливості підробляти в тіньовій сфері, були дискриміновані (це називалось «жити на одну зарплату»). Тіньові операції пострадянської економіки, якщо вони не були пов'язані з явним капіталом, були менш ризикованими, але і менш вигідними. Що стосується неформальної зайнятості, то частіше всього на неї погоджувались не від хорошого життя. В цій сфері сконцентровані місця переважно вторинних ринків праці, тобто не досить привабливі,

престижні, проте часто добре оплачувані. Таким чином, якщо в основі радянської неформальної зайнятості лежав хронічний дефіцит ресурсів, продукції, послуг, то пострадянська неформальна зайнятість на початку 90-их років визначалася хронічним дефіцитом можливостей знайти роботу в офіційній економіці. Сьогодні ситуація зайнятості в неформальній зайнятості визначається привабливішими матеріальними прибутками або ж додатковими виплатами («заробітна плата в конверті») при офіційному влаштуванні [52].

Пострадянська неформальна зайнятість сигналізує про проблему на ринку праці і нераціональне ставлення до трудового потенціалу. Високопрофесійні спеціалісти змушені були займатися «човникарством», приватними перевезеннями, торгівлею на ринках, а працівники, що були зайняті без трудових договорів, піддавалися неконтрольованій експлуатації.

Неформальна зайнятість в будь-який час виконує функцію ослаблення соціальної напруги на ринку праці. Проте шлях до цього послаблення різниться, так, в радянський час неформальна сфера служила амортизатором жорсткого бюрократичного регулювання, послаблення формальної регламентації і ослаблення адміністративного контролю.

В пострадянський період 90-х років з'явилася друга важлива функція – послабити контроль над процесом праці, ускладнити колективну мобілізацію. Зростання зайнятості в неформальній або напівформальній сфері стає одним із механізмів, що перешкоджає такій мобілізації шляхом дисперсії і розсіювання робітничих груп на периферії ринку праці. Тіньові процеси не тільки ослабляли протесаний потенціал, але і укріпляли солідарність всередині підприємств або інших господарських одиниць. Так, трудовий компроміс все більше переростає в корпоративний альянс між підприємцями і найманими робітниками, а також між різними групами трудового колективу.

Сутність радянського – «крадіжка на робочому місці» була обмежена рамками підприємства і рахувалось індивідуальною справою, хоча і носила масовий характер.

Сьогодні несплата податків – універсальний інструмент, що об'єднує всі елементи господарської взаємодії. Власники підприємств зацікавлені здійснювати виплати з прихованих рахунків, оминаючи сплату податків, відрахувань до соціальних фондів. Для працівників такі виплати не є особистим вибором, проте вони на них погоджуються [52].

Головним висновком виступає теза, що у приховуванні фондів оплати праці зацікавлені всі учасники господарської взаємодії, саме через це проявляється корпоративна зацікавленість, що виступає об'єднуючим фактором керівників і підлеглих у протидії до держави.

Зміни відбуваються також у взаємодії роботодавців та працівників. Тіньова діяльність в період Радянського Союзу ставила найманих працівників у залежність від адміністрації, яка могла у будь-який момент певним способом вплинути на них. Пострадянський механізм поширеності неофіційної заробітної платні ставить адміністрацію у фактичну залежність від лояльності рядових працівників, які є співучасниками, проте офіційної відповідальності не несуть.

Ідеологічно також змінилась позиція офіційних органів державної влади по відношенню до неформальної зайнятості. Так, радянська влада намагалася будь-якими способами применшити масштаби і значимість тіньового сектора, підкреслюючи дієвість державного контролю.

Пострадянська влада веде себе прямо протилежним чином: вона часто завищує масштаби і роль тіньової і неформальної зайнятості, применшуючи роль державного контролю над господарською діяльністю.

Радянська тіньова діяльність піддавалась офіційним гонінням. В пострадянський час їх позиція змінилась, адже якщо не вся тіньова економіка, то її учасники були майже повністю реабілітовані. Поширеною є також думка, що підприємці для того, щоб вижити, змушені діяти відповідно до «ринкових законів». Варто змінити умови господарської діяльності, в першу чергу нормативно-правові та податкові для того, щоб приховувати свою господарську діяльність і прибутки стало не вигідно.

Змінились також мотиви боротьби з тіньовою діяльністю. Радянська влада вела боротьбу з неформальною складовою економіки виключно з ідеологічних міркувань для збереження широкого контролю над економікою, до наповнення держбюджету це відношення не мало. Пострадянські лідери ведуть боротьбу з тіньовою сферою головним чином з фіскальних міркувань, тобто сприяння наповненню місцевих бюджетів.

Отже, поряд з розширенням зони тіньової діяльності в пострадянський час відбулася якісна зміна контурів і функцій тіньової економіки [52].

В цілому в історії досліджень неформальної зайнятості можна виділити три етапи. На першому етапі досліджень проблематизується неформальний сектор країн, що розвиваються. Переважають емпіричні дослідження, коли спроби охарактеризувати неформальний сектор зводяться до опису методів «від протилежного» і в якості еталону виступає бюрократична організація західного типу. Варто відмітити, що в основі розуміння та пояснення неформальної економіки і зайнятості переважають певні історичні процеси. Після закінчення другої світової війни, країни Заходу, накопичили значний капітал, що зумовило потребу територіального розширення. Об'єктом такого розширення стали такі

країни, як Індія, Китай, країни Латинської Америки, які володіли дешевою робочою силою. Проте в процесі реалізації цих планів з'ясувалось, що місцеві умови відкидають приклади західних господарських зразків поведінки. В деяких країнах поширенню ринкової економіки на перешкоді стають місцеві господарські устрої і традиції. Закордонним інвесторам важливо, щоб вони могли контролювати процеси в економічній сфері, тому місцева влада уніфікує економічні процеси під схеми формальної економіки. Відповідно, сама потреба неформальної практики примушує місцеві господарські уклади виділяти неформальну зайнятість в рамках неформальної економіки і досліджувати її на предмет відмінності з імплантованими господарськими формами розвинутих країн.

На другому етапі естафету зацікавленості неформальною економікою підхопили розвинені країни. Дослідження економічної практики країн, що розвиваються, дало можливість дослідникам виділити структурний та інституційний базис неформальної зайнятості. Результати аналізу досліджень цього етапу виявили і в економіці розвинених країн осередки неформальної зайнятості.

Третій етап досліджень характеризується розумінням неформальної зайнятості як можливої моделі господарювання. Неформальна економіка, зайнятість припиняє бути емпіричним прикладом «іншого», унікального, самобутнього розвитку господарства. Формуються погляди вважати формальну і неформальну економіки рівноправними моделями господарювання, але з різними механізмами функціонування і важелями регулювання економічної поведінки.

Таким чином, неформальна економіка, досліджуючись тільки в країнах третього світу, поступово стала сприйматися, як поширена модель господарювання, регульована неформальними інститутами. Необхідно також провести комплексний аналіз причин збереження неформальної зайнятості та її відтворення як підсистеми ринкового господарства. На наш погляд, перша група причин пов'язана із суперечливою природою людини. Справа в тому, що людині властиво прагнення отримати більше, витративши при цьому менше зусиль. Подібний раціоналізм при відсутності або слабкості обмежувачів спонукає людину до неформальної зайнятості.

1.3. Наукові підходи до вивчення неформальної зайнятості населення

Даючи визначення неформальній економіці або неформальній зайнятості, варто виділити чотири домінуючі наукові напрями або школи.

Це дуальна, структуралістська, легалістська і додаткові наукові напрями (complementary schools of thought). Зрозуміло, що для пояснення характеру функціонування неформальності, не варто виділяти єдину теоретичну концепцію або підхід.

У розвитку структуралістської парадигми 15-та Міжнародна конференція статистики праці в 1993 р. визначила неформальний сектор як сукупність одиниць, що зайняті виробництвом товарів і послуг з метою забезпечення роботою та отримання прибутків [53]. В подальшому це визначення лягло в основу виробничого підходу (*productivity-based*) [54]. Відповідно до нього, неформальний сектор являє собою сегмент «поганих» робочих місць, а в офіційному секторі сконцентровані «хороші» робочі місця. Ця концепція отримала своє теоретичне осмислення в моделі дуального ринку праці Харріса і Тодаро, які аналізували масову трудову міграцію із сіл в міста. Задіяність мігрантів до неформальної зайнятості є визначальною як для країн, що розвиваються, так і для розвинутих країн. Трудові відносини базуються переважно на залученні випадкових працівників, родинних, особистих зв'язках, а не на договірних умовах, що дають офіційні гарантії працевлаштування [53]. МОП закріпила це положення у своїй резолюції щодо вимірювання зайнятості в неформальному секторі у 2000 р. Визначаючи, що підприємствами неформального сектора частіше виступають приватні підприємства або домашні господарства, які не мають статусу юридичної особи і володіють обмеженими фінансовими ресурсами [54].

Виробничий підхід передбачає, що існування неформального сектора жорстко відділене від формального. Між ними існує певна «стіна», яка породжує сегментацію або дуальність ринку праці. В неформальний сектор потрапляють вимушено, така робота є низькооплачуваною і соціально незахищеною, іноді її вважають певною формою безробіття (особливо за відсутності соціальних сплат при невеликому розмірі підприємства). Праця тут переважно технологічно примітивна, а самі працівники, як правило, не мають ні освіти, ні кваліфікації. Прибутки неформально зайнятих є значно нижчими, ніж у тих, хто зайнятий офіційно. Серед неформальних працівників багато мігрантів із села, які переїхали в місто в пошуках кращого життя і «застряли» в низькоприбуткових сферах. Вони прагнуть знайти роботу у формальному секторі, проте останній не здатний створити достатню кількість робочих місць. На відміну від офіційного, де розміщені «хороші» робочі місця, неформальний сектор уособлює сегмент «поганих» робочих місць.

Ця концепція була представлена в одній з робіт Г. Філдс, в якій неформальний сектор розглядається як внутрішньо неоднорідний і двоярусний (two-tiered) [44]. «Високоякісний сегмент» неформального сектора (upper tier jobs) представлений самозайнятими працівниками, які усвідомлено і добровільно прагнуть увійти в нього, оскільки такий тип зайнятості для них співвідноситься із отриманням різного роду переваг – можливістю самостійно регулювати свій робочий графік, отримувати підвищені виплати. В свою чергу «низькоякісні» робочі місця заповнюються за залишковим принципом тими, хто не зміг потрапити в сегмент офіційної зайнятості, ні у «високоякісний» сегмент неформальної зайнятості.

Подальше переосмислення природи неформальності пов'язане з дослідженнями У. Мелоні. Спираючись на цілу низку емпіричних досліджень, проведених в Латинській Америці, він піддає сумніву тези, що лежать в основі традиційного підходу. Неформальні робочі місця не обов'язково є гіршими за якістю, робітники можуть переміщатися добровільно, міжсекторна різниця у заробітній платі несуттєва, жорсткі бар'єри відсутні, а в цілому цей сектор скоріше нагадує мікро-підприємницький сектор розвинутих країн [45].

Відповідно, самозайняті робітники і власники малих фірм зовсім не прагнуть переміщатись до офіційного сектора, їх задовольняє поточний статус зайнятості. Навіть законодавчий захист робочих місць у формальному секторі не є достатнім стимулом для легалізації свого статусу. Для неформально зайнятих працівників ціннішими є такі характеристики, як незалежність, вільний графік роботи і лавірування прибутків. Також це положення спрацьовує при відсутності бажання у працівників до формалізації своєї зайнятості через відсутність довіри до інститутів держави, особливо у країнах, що розвиваються. Люди можуть побоюватися того, що пенсії та виплати в майбутньому не будуть виплачуватися у повному обсязі через кризи фінансової системи або платоспроможності держави. Якщо якість послуг охорони здоров'я, пенсійних виплат знаходиться на низькому рівні, то у населення виникає питання про доцільність відрахування коштів на страхування.

Варто враховувати також той факт, що просте протиставлення «формальне – неформальне» спрощує ситуацію. Можливо, мова йде про континуум робочих місць, тобто переміщення в процесі зайнятості і знаходження робочих місць.

Відповідно до структуралістського підходу МОП виділяють два типи учасників неформальної діяльності:

а) неформальність, як стратегія виживання малозабезпечених (особи, що мають низькі прибутки або вимушені задовольнятися маргінальною роботою через свої об'єктивні характеристики);

б) неформальність як стратегія виживання «кон'юнктурних» безробітних (тобто тих, хто втрачав офіційну роботу, прибутки яких зменшуються через економічну кризу або структурні зрушення в офіційній економіці).

Виділяють третю групу неформальної сфери, яка володіє значним потенціалом зростання, – неформальних підприємців, власників дрібних мікропідприємств.

Неформальний сектор у 1980-ті роки відіграв важливу роль у підвищенні загального добробуту і зайнятості в країнах «третього світу», де відсутня система соціального захисту. Це ще називають підходом з позиції «чорного ринку», і підходом з позиції концепції «підпільної економіки» або підходом А. Портерса [49].

К. Раковські називає цей підхід з позиції концепції підпільної економіки (the underground economy approach) [55]. Основний принцип неомарксистської ідеології передбачає концентрацію на аналізі класових конфліктів, експлуатації і експансії імперіалізму шляхом загальносвітового економічного реструктурування. Так, різні форми виробництва, технологій і праці об'єднані в рамках локальних, регіональних і міжнародних господарств. В своїх працях науковці цього підходу використовують такі терміни, як «промислова реструктуризація (industrial restructuring), «інтерналізація капіталу» (internalization of capital) і «гнучка спеціалізація» (flexible specialization), а замість «неформального сектора» пишуть про «неформальну економіку». Основну увагу в своїх працях звертають на виробничі відносини (особливо на механізм підпорядкування праці), потоки товарообміну (особливо на взаємозв'язок між неформальною діяльністю і великими легальними фірмами), класові протиріччя і реорганізацію виробництва під впливом змінних економічних, інституційних, соціальних і правових умов. Оскільки «процеси» в неформальній економіці залежать від суспільної структури в цілому, дослідження «лівих» фокусуються на «соціальній динаміці, яка продукує ці умови» [49, с. 505].

Обидві концепції досліджують взаємозв'язок між неформальністю і спілкуванням працівників, хоча вони і відрізняються деякими важливими деталями. Як пишуть М. Кастельс і А. Портерс, «неформальна економіка – це не лише стратегія виживання малозабезпечених людей. Насправді, вона являє специфічну форму виробничих відносин, оскільки убогість – це атрибут, пов'язаний із процесом розподілу» [49, с. 504].

Обидва підходи спільні у тому, що неформальність – це «вираження суперечливої природи капіталістичного суспільства» в периферійних суспільствах. Як наслідок, за певних умов неформальна економіка може стати фактором економічного зростання, проте вона потребує постійного державного регулювання для усунення нерівності, обмеження експлуатації працівників і підтримки, мотивації підприємців.

Варто звернути увагу на важливі відмінності структуралістського підходу «лівих» від структуралістського підходу МОП. «Ліві» підкреслюють, що неформальність розвивається сьогодні не тільки в периферійних, але і в розвинутих країнах. І формальні, і неформальні види діяльності трактуються ними, як «визначальні ознаки капіталізму, що сприяють виконанню необхідних функцій, а саме накопичення капіталу» [56].

На відміну від нечітких думок прихильників підходу МОП щодо зростання соціальної, маргінальної, часто «ліві» підкреслюють, що бізнес свідомо «відходить у тінь» (великі «формальні фірми підписують субконтракти з дрібними неформалами або самі починають нелегальну діяльність), щоб знизити витрати, пов'язані з дотриманням трудового законодавства.

«Деформалізація» (informalization) є механізмом протидії зростанню прав робітників і профспілок. Робітники неформального сектора для знаходження будь-якої роботи погоджуються на більш низьку оплату і умови. Деформалізація, що підтримується урядом, сприяє підвищенню гнучкості виробництва і тим самим розвитку конкуренції.

Прихильники підходу з позиції концепції підпільної економіки вважають, що неформальний сектор є особливим сегментом не лише ринку праці (як вважають прихильники МОП), а економіки в цілому. Фундаментальною причиною зростання неформального сектора є поєднання «екстенсивного трудового законодавства і надлишкової пропозиції праці» [56]. В цьому їх позиція не відрізняється від позиції МОП, чий прихильники також вважають причиною зростання неформального сектора – поєднання надлишку пропозиції праці та низьким попитом на неї.

Головне, в чому розходяться структуральні підходи, – це у визначенні неформальної сфери. «Ліві» передбачають, що невеликі фірми, легкість вступу на ринок, примітивність технологій – ознаки зовсім не основні. Основними критеріями неформальності вони вважають: статус праці – відсутність контрактних угод, оплата нижче передбачених законом мінімальних виплат; умови праць – шкідливі, відсутність реєстрації угод; форма управління – ухилення від податків, відсутність реєстрації угод; природа праці – її нелегальний статус [56].

Маркситський підхід (структуралістський підхід «лівих», підхід з позиції «чорного ринку», підхід з позиції «підпільної економіки», підхід А. Портеса).

Найбільш відомими представниками цього підходу є Портес і Кастельс [49]. Коріння цього підходу сягають ідеї неомарксизму, тому основна увага приділяється аналізу виробничих відносин (зокрема, механізму підпорядкування праці), потоків товарообміну (взаємозв'язку між неформальною діяльністю і масштабними легальними фірмами), класових протиріч і реорганізації виробництва під впливом змінних економічних, інституційних, соціальних, правових умов.

Так, Кастельс і Портер в результаті досліджень запропонували функціональні класифікації неформальних видів діяльності [49].

Таблиця 1.1

Ознаки видів неформальної зайнятості

Суб'єкт	Ціль	Вид неформальної діяльності	Тип економіки
Індивід або домогосподарство	Вживання	Натуральне господарство або реалізація товарів, праці або послуг на ринку	Економіка виживання
Фірми, які стосуються офіційного сектора	Збільшення управлінської гнучкості, зниження витрат на дотримання трудового законодавства	Тіньовий найм або використання субконтрактних відносин неформальними підприємствами	Економіка залежної експлуатації
Дрібні підприємства	Накопичення капіталу, мобілізація мережевих зв'язків, скорочення витрат	Тіньовий найм або використання субконтрактних відносин неформальними підприємствами	Економіка зростання

Із цієї класифікації випливає важливий висновок, що не тільки формальна, але і неформальна діяльність може сприяти виконанню функції накопичення капіталу. Адже фірми, що діють в рамках офіційного сектора, здатні цілком свідомо йти у підпілля.

В цьому підході головна увага звернута на пояснення взаємодії і субординації між працівниками, дрібними виробництвами та великими підприємствами, а саме субконтрактними відносинами між ними. Зайнятість в неформальній економіці не варто розглядати як тимчасове явище, побічний наслідок форм капіталістичного виробництва. На думку

авторів цієї школи, збереження і навіть розширення розвитку неформальної зайнятості є наслідком природи капіталістичного розвитку, а не відсутністю зростання [57].

Неформальну економіку розглядають як механізм, який великі капіталістичні фірми використовують для підвищення своєї конкурентоспроможності за рахунок зниження трансакційних трудових витрат, використовуючи ресурси і працю (субординацію) мікрофірм і працівників.

Процеси глобалізації та інформатизації пришвидшують флексибілізацію та інформалізацію виробничих і трудових відносин. Все більше фірм децентралізують виробництво і реорганізують роботу з формування більш гнучких і спеціалізованих виробництв, значна частина яких залишається незареєстрованими та неформальними.

Задіяність до неформальної зайнятості дозволяє виживати маргінальним прошаркам суспільства, одночасно виступають основним і невід'ємним атрибутом розвитку сучасного капіталізму [58]. Неформальна економіка зростає і залежить від процесів урбанізації і промислового зростання, які виступають головними маркерами модернізації та розвитку.

Структуралістський підхід шлях до прогресу і розвитку вбачає лише в офіційній економіці, концентруючись лише на негативних наслідках неформальної зайнятості. Великі підприємства компенсують високі податкові навантаження і формальний найм працівників, обмежуючись неформальним наймом працівників і використанням неформальних підприємців.

Поширеною є також думка, що урядам країн, що розвиваються, вигідна неформальна зайнятість. Саме неформальна зайнятість може приносити політичну і економічну стабільність за відсутності зайнятості у формальній економіці. Таким чином, неформальна активність і зайнятість може виступати своєрідною підстраховкою, дешевою робочою силою [59].

Негативними наслідками неформальної зайнятості є умови праці та зайнятості. Зайняті в неформальній економіці не мають можливості отримувати правовий та соціальний захист, захищати свої права і дотримуватися умов договорів через їх усний і незареєстрований характер.

Формалізацію зайнятості варто розглядати як шлях до прогресу, доступу до соціальної інфраструктури і пільг, захисту прав у сфері праці, а також соціального захисту працівників. Зайнятість в неформальній економіці характеризується відсутністю стабільності прибутків, їхнім низьким і нерегулярним характером.

Відсутність будь-якого соціального захисту з боку органів державної влади робить можливою експлуатацію з боку великих підприємств [60]. Отже, через відсутність офіційної реєстрації, суб'єкти неформальної зайнятості не в змозі отримати офіційний захист і зробити свою роботу офіційною, юридично та соціально захищеною.

Часто відзначається, що неформальна зайнятість працівників має невігідне соціальне становище, – вони не здатні робити будь-який вплив на своїх роботодавців на відміну від формально зайнятих. Насправді, ця думка є визначальною в структуралістському підході. Певні науковці [61] підкреслюють можливість експлуатації неформально зайнятих працівників через непрямі канали, підкреслюючи відсутність соціального захисту з боку профспілок. Деформалізація або офіційна зайнятість може виступати стратегією подолання незахищеної зайнятості в неформальному секторі економіки [49]. Таким чином, неформальна зайнятість може виступати сферою прихованої експлуатації і залежної зайнятості. Працівники, задіяні в неформальній зайнятості, можуть розглядатись як «невільні актори», що залучені до системи глобальної експлуатації.

Дуальна картина експлуатації працівників і незадовільних умов праці може бути спростована за допомогою різних наукових підходів. Відзначимо, що малі підприємства часто звертаються до неформальної зайнятості під час фінансової кризи або при надмірному попиті на продукцію.

Варто також звернути увагу на роль державної політики у цьому питанні. Уільямс [49] при аналізі стану справ 27 країн–членів ЄС, підтримав структуралістську позицію, де неформальна економіка є наслідком зниженого регулювання економіки. Уільямс (там же), розглядаючи розміри витрат на соціальну допомогу (у відсотках від ВВП), показує, що більш високий рівень державного втручання в економіку, перерозподіл соціальних трансферів, приводить до зменшення масштабів неформальної економіки. Це підтримується в структуралістській позиції щодо держави соціального добробуту, функціонування якої приводить до скорочення неформальної економіки і зайнятості в ній. Проте державна політика повинна бути зваженою і продуманою для того, щоб не утримувати і «не підсаджувати» на соціальні виплати малозабезпечені прошарки населення.

Через свої недомарксистські основи, структуралізм розглядав неформальність напряму, пов'язаного з «пасткою» бідності. Ціла низка вчених вбачає в капіталістичній економічній структурі, в неформальній зайнятості зокрема, передумову до поширення цієї «пастки». Корнаї [62] і Лацко [63] надали емпіричні докази того, що масштабність

неформальної економіки в країнах соціалістичного табору є значно більшою, ніж в країнах з ринковою економікою. Гросман [64] відзначає масштабність поширення неформальної економіки в країнах СРСР. Через дефіцит доступності товарів та послуг, населення починає використовувати службове становище, корупцію у вигляді хабарництва, використання державного майна.

В цьому контексті доречним є використання такого соціального терміну, як «блат». Цей соціальний феномен дозволяє вирішувати низку справ, використовуючи сімейні зв'язки і мережу обмінів дарунками і товарами. Таке використання неформальних каналів, виступає необхідною практикою, за умов безстрокового дефіциту. Причому такий взаємообмін не має аналогів у розвинутих країнах. Використання блату, додає елементи підприємництва радянських форм господарювання. Також приглушує недоліки планової економіки шляхом введення гнучкості в жорстку командно-адміністративну систему. Таким чином, неформальна економіка у таких контекстах починає відігравати визначальну роль.

Ці науковці надають важливі додаткові теоретичні та емпіричні докази поширеності неформальної зайнятості в колишніх соціалістичних країнах. Вони відзначають, що форми неформальної діяльності переважають більше у соціалістичних країнах, ніж у країнах з «перехідною» ринковою економікою. Це може ставити під сумнів деякі визначальні аргументи у підході структуралістської школи.

Р. Пітті [65] критикує можливість застосовувати структуралістський підхід до реального соціального життя. Вона стверджує, що «дослідження повинні зосередитися на «реальному світі» для обґрунтування правильності політичної діяльності держави». Науковець відзначає, що важливо досліджувати інститути, замість «економіки», підприємців та фірми замість «галузей і секторів» економіки, роботодавців і працівників з конкретними потребами і характеристиками, а не зайнятості та ринку праці загалом. Вона стверджує, що «економічне моделювання та академічне теоретизування, просто вносить «розмитість» в концепцію неформальної економіки» [65]. Низка дослідників критикує структуралістську школу через неврахування соціально-культурного контексту у розвитку та функціонуванні неформальної зайнятості. З цієї точки зору структуралістської теорії дається нам лише часткове пояснення складного соціального явища. Більше того, ця критика справедлива для всіх монопричинних пояснень неформальної зайнятості. Цей загальний підхід приховує складність явищ, надмірно спрощує визначення і приводить до абстрактних узагальнень. Найбільшій критиці структуралістські погляди піддаються також через те, що дослідження в

цій сфері зосереджені на відносинах між великими фірмами і дрібними виробниками, залишаючи поза увагою широкий спектр суб'єктів і акторів неформальної зайнятості.

Альтернативним підходом до виробничого є легалістський підхід або правовий (десотіанство). Як відзначалось, цей підхід запропонований перуанцем Ернандо де Сото. В його рамках неформальна зайнятість визначається у відповідності до того, як фірми та індивіди дотримуються встановлених нормативно–правових норм і законів.

Іншими словами, класифікація робочих місць (на формальні або неформальні) залежить від ступеня підпорядкування діючому режиму регулювання. Неформально зайняті можуть бути і на зареєстрованих підприємствах, якщо останні частково дотримуються нормативно-правових актів.

При визначенні кордонів неформальності варто використовувати критерії або їх комбінації, а саме:

- економічні (відсутність реєстрації трудової діяльності, ухилення від оподаткування, розмір підприємства і т. д.);
- політичні (недостатнє державне регулювання);
- статистичні (систематичне викривлення у вимірюванні валового національного продукту);
- соціальні (автономія і гнучкість зайнятості, відсутність доступу до системи соціального захисту, професійного статусу).

Особлива зацікавленість до цієї проблеми стимулювалась швидким поширенням різних форм неформальної і нетипової зайнятості (атипової, нестійкої, нестабільної) [37]. В цьому випадку основний акцент зроблений не на регулюванні, а на зміні домінуючої форми трудових відносин, яка починає виводити найману працю із діючої системи регулювання. Неформальна зайнятість асоціюється зі скороченням обсягу соціального захисту і спрощенням режиму контролю, в результаті чого вона опиняється неформальною у відповідності до логіки легалістського визначення. Теорії індустріального розвитку висувають три положення з приводу неформального сектора. По-перше, ця діяльність за змістом змінна, є наслідком недостатнього проникнення сучасного капіталізму в слабо розвинуті регіони, приречена до зникнення в міру розвитку країни. По-друге, передбачається, що принциповою причиною збереження неформального сектора є надлишок робочої сили. По-третє, неформальний сектор в основному характерний для периферійних економік (таких, як Латинська Америка, Африка, більша частина Азії), виступаючи, певним показником слаборозвинутості економічного життя [41].

Фундаментальною причиною збереження і зростання неформального сектора в периферійних економіках є розширене трудове законодавство, яке часто скопійоване, і надлишок пропозицій робочої сили. В цьому контексті підприємства прагнуть до уникнення юридичного регулювання використання робочої сили. Коли конкуренція підвищується, тоді можуть посилюватися стимули до деформалізації [41]. Первинним механізмом зв'язку між формальним і неформальним виступає субконтракт.

Неформальна економіка і зайнятість багатofункціональні. З одного боку, вони можуть відігравати роль своєрідного «звалища» відживаючих інститутів, забезпечуючи тимчасове виживання міських і сільських маргіналів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин (наприклад, сімейні неформальні «мікрофірми», засновані на архаїчних відносинах особистої залежності). З іншого боку, неформальну зайнятість можна розглядати як «дублікат», визначальних для даного періоду інститутів: неформально зайняті виробляють товари і послуги, що споживаються в офіційній економіці, причому замовлення для неформального сектора часто лунають з боку «формального» бізнесу. Нарешті, зайнятість в неформальному секторі є «полігоном» нових інститутів: будучи сукупністю дрібних і найдрібніших підприємницьких одиниць, які з легкістю змінюють асортимент, технологію, зовнішні і внутрішні господарські зв'язки, демонструючи швидку гнучкість і виживання. Саме «тиха революція» неформальних виробників створює конкурентне ринкове середовище в сучасних країнах «третього світу». Нарешті, підприємництво, зайнятість у неформальному секторі в Україні та інших країнах колишнього «соціалістичного табору» розвиваються саме на ґрунті традицій раніше забороненого тіньового бізнесу.

Відповідно до легалістського підходу, неформальна зайнятість визначається не як прояв дуалізму і маргіналізації, а як підприємництво, яке пробиває собі дорогу у важких умовах бюрократичної зарегульованості. Легалісти романтизують неформалів, як борців за розвиток конкурентного капіталізму, яким заважає держава з її бюрократичними лабіринтами і високими витратами легалізації.

Підхід легалістів привів до перегляду образу неформального сектора: жертви трансформувались в переможців, перетворившись із «паразитів» на «героїв». Цей підхід отримав широку підтримку не тільки в працях неоліберальних економістів, але і в практичній діяльності багатьох політичних і недержавних організацій.

Романтизація самозайнятих працівників і власників мікропідприємств приховує існуючі між ними відносини підпорядкування і навіть експлуатації, оскільки їх конкурентність ґрунтується на низьких

витратах оплати праці і можливості при необхідності швидко наймати або звільняти працівників.

Легалістський і структуралістський підходи спільні у визнанні ролі неформального сектора як засобу стримування соціальної напруги і стратегій виживання малозабезпечених прошарків населення. Проте легалістський підхід підкреслює визначальну роль бюрократичної держави, що діє в економічних інтересах власних груп. Легалісти пропонують концепцію сегментації економіки країн «третього світу», визначаючи привелегільовані і непривелегільовані прошарки підприємців. Законність опиняється перевагою тих, хто володіє політичною і економічною владою в державі. Розвиток же неформального сектора стає відповіддю бідних мас на виклики влади, що зробили їх, за словами Е. де Сото, «жертвами свого роду правового і економічного апартеїду» [37].

Розвиток неформального сектора є логічною відповіддю підприємництва на надмірне регулювання з боку держави [66]. Відповідно до неоліберальної точки зору, неформальна економіка складається з мікропідприємців, які хочуть працювати на неформальній основі, уникаючи витрати часу, ресурсів, пов'язаних з офіційною реєстрацією [37]. Прихильники легалістського підходу стверджують, що бюрократична зарегульованість, велика кількість нормативно-правових актів створюють бар'єри для легалізації власного підприємництва і економічного зростання. Розглядаючи дуалістичний підхід в цьому аспекті, неформальна і формальна економіки часто розглядаються як відокремлені та дискретні [67].

Неформально зайняті можуть пришвидшувати конкурентний розвиток економіки держави лише за умови невтручання держави у функціонування ринку, зменшуючи бюрократичні лабіринти і витрати, пов'язані з легалізацією бізнес-операцій. Представники легалістського підходу стверджують, що деякі підприємства занадто малі, щоб витримати витрати на формалізацію своєї діяльності. Надмірна бюрократична зарегульованість робить формальну економіку недоступною для більшості малих підприємців [68]. Неформальний ринок праці характеризується також більшою гнучкістю, що робить ширшими можливості для працевлаштування. Неформальна економіка характеризується легкістю вступу [68], що робить її доступнішою за офіційне функціонування. Більшість зайнятих в неформальній економіці мають значно більшу автономність, гнучкість і свободу у виборі видів діяльності, ніж у формальній, легальній діяльності.

В межах цієї наукової школи відзначається, що задіяність до неформальної зайнятості не є необхідністю, а результатом вибору

людини. Особи свідомо і раціонально вибирають неформальну зайнятість, підраховуючи витрати і прибутки. Відповідно, сфера і тип неформальної зайнятості повністю відповідають потребам і бажанням залучених до неї осіб.

У деяких ситуаціях неформальна зайнятість розглядається як варіант обраної альтернативи, що відображається на культурі діяльності підприємства на неформальній основі. Ці неформальні практики знаходяться поза сферою податкового регулювання і корупційного впливу держави. Як відзначають науковці, значна частка зайнятих у неформальній сфері людей, реалізується через вибір а не за відсутності його.

Відповідно до такого підходу, державне регулювання і засоби з охорони праці можуть зашкодити інтересам дрібних фірм. Тому держава, здійснюючи підвищення контролю, віддає перевагу і захищає інтереси великих фірм. За словами де Сото [37], «поведінка неформально зайнятих являє справжні прояви демократії, адже саме вони протистоять державному контролю, не є пасивними в очікуванні програм матеріальної допомоги». Портерс [69] стверджує, що «ліквідація державного контролю приведе до усунення певних переваг фірм з неформального сектора».

Піддаючи критиці легалістський підхід, Бромлей [70] відзначає, що «випускається з уваги виникнення і функціонування неформальності в країнах з розвиненою економікою». Тут залученість до неформальної економіки визначається іншими причинами і факторами, ніж в країнах, що розвиваються. Крім того, С. Уільямс [71], досліджуючи 27 держав-членів Європейського Союзу, робить висновок, що «лише незначна кількість осіб пояснює свою залученість до неформальної зайнятості завищеним і обтяжливим оподаткуванням».

Як відзначає С. Уільямс, «не було виявлено жодної кореляції між розмірами податків і масштабами неформальної зайнятості, жодного зв'язку між неформальністю та рівнем державного втручання в економіку. Було з'ясовано, що більш високий рівень державного втручання (наприклад, через соціальний захист), корелює зі зменшенням масштабу неформальної зайнятості». Низка науковців [72] відзначають також, що дослідження колишніх соціалістичних країн у Центральній і Східній Європі, показують, що дерегулювання економіки призводить до більшої, а не меншої, деформалізації. Цей підхід критикують щодо зведення до мінімуму ролі культури в поширеності неформального сектора.

У зв'язку з цим стає очевидним, що легалістський підхід також досить звужує позиції: неформальність є результатом надмірного регулювання з боку державних інститутів, не враховує широке

контекстне середовище, а також нематеріальні стимули у функціонуванні неформальної зайнятості. Раковський стверджує, що важливість роботи де Сото та інших легалістів в тому, що вони відволікають увагу від якостей працівників, видів неформальної діяльності і акцентують увагу виключно на економічних, політичних та інституційних факторах у розвитку неформального сектора.

Легалісти, не погоджуючись з представниками структуралістського підходу, вбачають у неформально зайнятих пасивний об'єкт програм соціальної підтримки. Вони ж розглядають їх основою розвитку національної економіки, як таких, що готові брати на себе відповідальність і ризикувати. Неформальні мікропідприємці можуть забезпечувати ринок щоденними товарами і послугами, розвивати інфраструктуру країни і формувати реальний шлях ефективного розвитку.

Фундаментальна і визначальна відмінність між легалістським і структуралістським підходами – це визначення ролі держави в господарському житті. Структуралісти схвалюють державне втручання в економіку, легалісти ж категорично його засуджують. Особливо «ліві» структуралісти негативно ставляться до підприємницької активності неформально зайнятих, адже за цим розквітом «духу капіталізму» приховується жорстка експлуатація найманої праці робітників, яка може мати більші масштаби, ніж в офіційних секторах економіки.

Таблиця 1.2

Основна відмінність між структуралістським та легалістським підходами [72, с.49]

Структуралістський підхід	Легалістський підхід
Державне втручання в економіку є необхідним	Державне втручання в економіку категорично небажане
Фундаментальна причина зростання неформального сектора: поєднання надлишку пропозиції праці з низьким попитом на нього	Фундаментальна причина зростання неформального сектора: правова і бюрократична діяльність самої держави
Учасники неформальної діяльності – пасивні об'єкти соціальної допомоги	Учасники неформальної діяльності – основа розвитку національної економіки

Все це дозволяє зробити низку узагальнень, а дискусії і дебати стають простішими, концептуальні підходи і теоретичні дискусії – менш макроекономічними і академічними.

У випадку, якщо підприємець вирішує реалізувати свою діяльність в обхід діючого законодавства, він звільняється від «ціни законслухняності», проте має платити «ціну позалегалістності».

«Ціна позалегалістності» включає в себе:

- витрати, пов'язані з ухиленням від легальних санкцій;

- витрати, пов'язані з трансфером прибутків;
- витрати, пов'язані з ухиленням від податків і нарахування на заробітну платню;
- витрати, пов'язані з відсутністю легально зафіксованих прав власності;
- витрати, пов'язані з можливістю використання контрактної системи;
- витрати, пов'язані з виключно двостороннім характером поза легальної угоди;
- витрати доступу до позаправових процедур вирішення конфлікту.

Дуальна концепція, визначена МОП у 1970-ті роки, розглядає неформальну економіку як відокремлений, маргінальний сектор, не пов'язаний з офіційною економікою. Головною метою, функціонування якої виступає забезпечення прибутком, формування мережі безпеки для малозабезпечених прошарків населення [73]. Підхід базується на положенні, що неформальна економіка – це маргінальна або примітивна форма зайнятості та самозабезпечення найбідніших [74]. Відповідно до цього напрямку, збереження неформальної діяльності, а також її зростання, можна обґрунтувати відсутністю можливостей до офіційного працевлаштування, поглинання надлишку робочої сили. Зайнятість в цій сфері також характеризується низькою економічною активністю працівників, як тимчасовою відповіддю на проблему безробіття, викликаного масовою міською міграцією і високими темпами зростання населення.

В цьому контексті неформальна зайнятість розглядається як залишок або пережиток більш сучасного способу виробництва і споживання, а її поява розглядається як ознака «низького рівня розвитку» і «відсталість» суспільства [75]. Відповідно, в процесі розвитку і модернізації економіки неформальний сектор має зникнути, а працівники перемістяться до офіційного працевлаштування. Дуалісти сприймають формалізацію як органічний і незмінний процес, неформальна економіка як пережиток попереднього капіталізму, що має зникнути в нестримному русі до формалізації.

Як стверджується, неформальний сектор є характеристикою периферійних економік, і тому є тимчасовим етапом в економічному розвитку, який неминуче зникне в процесі розвитку сучасного капіталізму або вільного підприємництва. Цей підхід передбачає також, що країни з високим відсотком неформальної зайнятості належать до слабозрозвинутих або таких, що розвиваються. Ґрунтуючись на досвіді відновлення Європи і Японії після Другої світової війни, а також

розширення індустріалізації в Сполучених Штатах і Великобританії. Вважається, що процес індустріалізації приведе до переходу від непродуктивної неформальної зайнятості, до сучасної інформаційної офіційної економіки.

Ця підпорядкована, субпідрядна роль неформальної економіки приводить до висновку, що вона є лише негативним явищем, в той час, як формальна економіка – позитивна та соціально бажана. Цю невідповідність можна охарактеризувати як «сучасну» і «традиційну», або ж динамічну, комерційну та застиглу і неприбуткову [76].

Таким чином, самозабезпечення, виробництво продукції або її продаж в неофіційному порядку, є способом отримання прибутку для тих, хто не міг адаптуватися і отримати високооплачувану роботу в офіційній економіці. Вважається, що неформальний сектор функціонує для виживання в нестабільних умовах, де проявляється винахідливість людей до отримання прибутків, самозабезпечення в ситуації, коли немає доступу до офіційних ресурсів та ринків. Функціонування і масштаби залучених осіб до неформальної сфери виступає прикладом того, що вони володіють потенціалом до подальшого розвитку та діяльності.

Поступово процес модернізації, шляхом «прогресу», «розвитку» і «просування» відбуватиметься як перехід від неформальної, неофіційної роботи до офіційного працевлаштування. Стає неминучим і природним процесом перехід до офіційної економіки, коли продаж і переміщення товарів і послуг відбувається через офіційні канали, то «традиційна» неформальна економіка зникає [77].

Проте ця концепція отримала досить жорстку критику. З 1970-го року відбувається зростання кількості осіб неформально зайнятих по всьому світу, що спростовує уявлення про скорочення цього сектора. Тому відбувається заперечення думки, що неформальна економіка – це тимчасове явище або дисфункція неформальної економіки. Як відзначають, що зайнятість в неформальній економіці – це не просто традиційне або залишкове явище, а особливість сучасного капіталістичного розвитку, пов'язана зі зростанням і глобальною інтеграцією. З цієї причини неформальна економіка повинна розглядатися не як маргінальний або периферійний сектор, а як один із компонентів, передумова до становлення і поширення офіційної ринкової економіки.

Крім того, варто розглядати цей феномен як глобальний. Адже він виступає невід'ємною частиною економіки багатьох країн по всьому світу. Варто також переглянути теорію залишковості, тому що неформальна економіка отримує поширеність в різних формах і країнах, а не тільки в слаборозвинутих країнах.

Сассен [78] наводить приклади художників, дизайнерів і архітекторів, стверджуючи, що неформальність може бути поширена в сфері мистецтва і творчості. В обговоренні «міського виробництва», автор відзначає, що неформальна економіка скоріше має розглядатись, як «лідер» в розвитку, а не сектор, що спрямований на відставання і регрес. Зайнятість в неформальному секторі дозволяє знижувати ціни, порівнюючи з конкурентами з офіційного сектора, служить також джерелом соціальних можливостей та нарощення мережевого потенціалу. Залученість до неформальної економіки може служити джерелом інноваційної, творчої діяльності. Отже, часто неформальні сфери міської економіки можуть приносити креативність, корпоративний дух і інноваційність.

Ми притримуємося думки, що офіційну і неофіційну зайнятість не варто розглядати як відокремлені частини економічної системи: їх функціонування може бути проявом різних характеристик економічної системи, а не характеристикою різних економічних систем. Підхід щодо дуалістичного і маргінального секторів економіки не були доведені. Проте за деяких умов цей підхід має право на існування, а основне – це те, що неформальна економіка і зайнятість не можуть розглядатись як тимчасове явище або таке, що може бути пов'язане з характеристиками окремих соціальних груп або сфер соціально-економічної взаємодії.

1.4. Перспективи концептуального дослідження неформальних практик зайнятості

Як ми відзначали, жодна зі шкіл не враховує нематеріальні прибутки і соціальні аспекти функціонування неформальної зайнятості. Узагальнюючи положення наукових дискурсів, відзначимо: неформальна зайнятість володіє сукупністю як позитивних, так і негативних властивостей і ознак; формальну і неформальну економіки варто розглядати, як нерозривно пов'язані між собою. В залежності від соціальних умов, неформальна економічна активність часто виникає і поширюється для задоволення потреб сім'ї або громади, не передбачає отримання прямих матеріальних прибутків. Проте через свій економічний базис, неформальна зайнятість визначається, як максимізація прибутків, шляхом мобілізації і організації їх найбільш ефективним чином; економія ресурсів щоб досягти поставленої мети.

Також треба враховувати, що дослідження в межах «антропологічних традицій» відзначають, що механізми обміну в високорозвинутих країнах, більш тонкі, менше перевантажені соціальним контекстом, символічним значенням, ніж в доіндустріальних

суспільствах» [79]. Функціонування неформальної зайнятості в низці країн вбудовано в певний соціально-культурний контекст. Комплементарна традиція враховує негрошові вигоди від входження і функціонування в неформальній економіці.

Варто відзначити, що дуалістський, структуралістський або легалістський підходи можна застосовувати в певних контекстах, адже реальність функціонування неформальної зайнятості є складним і комплексним. Неформальна економіка включає в себе широкий спектр різних форм зайнятості. В деяких випадках вона представляє не низькооплачувану експлуататорську діяльність маргінальних осіб. Зовсім навпаки, частина учасників неформальної економіки зайнята не тільки матеріально прибутковою діяльністю (*not-for-profit activity*), а мотивовану певними соціальними цілями.

Положення комплементарної теорії найкраще спрацьовують при поясненні неформальності саме в країнах, що розвиваються. Певна частина неформально зайнятих осіб функціонує лише завдяки підтримці соціальних мереж. Левітан Л. і Фельдман С. [80] відзначають, що неформальні обміни особливо поширені в домогосподарствах у сільській місцевості. Можливо, вони не роблять визначального впливу на матеріальний розвиток домогосподарства, скоріше ці мережі функціонують як потенційні джерела матеріальної підтримки у важкі часи. Крім того, ці реципрокні обмінні відносини існують саме у сферах з більш сильними соціальними мережами.

Дослідження в рамках цієї концепції дозволяє більш соціально, культурно та географічно розширити розуміння природи неформальної зайнятості. Існує низка відмінностей між різними типами неформальної зайнятості. Адже не всі види неформальної зайнятості є економічно обґрунтовані щодо корисності та доцільності. Варто відзначити, що неформальна зайнятість може також виступати діяльністю, що є соціально-орієнтованою формою платної взаємодопомоги.

Таким чином, неформальна зайнятість є ширшою, комплекснішою, ніж система раціонально організованих, автономно діючих інструментів виробництва і отримання прямої корисності, прибутковості. Неформальна зайнятість часто визначається певним соціальним контекстом. Її функціонування обмежується певним ареалом, саме тому варто говорити про певні соціально-просторові характеристики неформальності: її «режисура» примхлива і адаптована до умов і традицій певної локальної соціальної групи.

Місце функціонування неформальних економічних акцій – це рутинне, щоденне існування, що передбачає певну локалізацію (соціальну, територіальну, культурну, кланово-етнічну і т. д.), що вимагає

також певної підтримки і взаємообумовленості суб'єктів соціально-територіальних громад [81].

За Т. Шаніним експолярна, «неформальна економіка відображає логіку виживання у вигляді реалізації широких соціальних цілей». Цілей щоденного життя. Можливо, саме в цьому полягає «логіка життя», у всякому випадку – соціальна логіка, яка є чимось більшим, ніж економічна логіка. Існує економічна логіка у вигляді максимізації прибутків. Поряд з тим соціальна логіка у вигляді «якості життя», яка поряд з «виживанням» функціонує широко побудована лінія мислення про людські взаємовідносини [82].

Серед науковців поширеним є також культурологічний підхід (мюрдалізм), основоположником якого є Г. Мюрдаль. Головний акцент науковець робить не на формальних нормах права, а на традиції, цінності, рутини, які визначають поведінку великих соціальних утворень (класів, етносів, конфесій) і формують певну економічну культуру.

Таким чином, основною причиною розвитку неформальних відносин прихильники цього підходу вбачають в певних сформованих культурних нормах. Для стримування тіньової економіки необхідно розвивати такі форми підприємництва, які схвалюються господарською культурою, і пропагувати цінності, які стимулюють розвиток самозабезпечення серед населення.

З точки зору мюрдалізму для подолання неформальності потрібно модифікувати традиції, устрої, звички людей, які сформовані не одним поколінням. Введення нових офіційних норм, законів фактично ніяк не міняє ситуацію з неформальною зайнятістю, якщо не враховувати ці сформовані історично-культурні елементи поведінки. Проблема неформальної зайнятості є частиною більш загальної проблеми залежності від минулого (path dependence) – залежності від попереднього розвитку. Правові, культурні цінності виступають тими механізмами, які не дозволяють суспільству, роблячи вибір в точці біфуркації, через певний час повернутися в зворотню позицію.

Відзначимо, що поняття неформальної зайнятості варто розглядати, як рівноправну модель господарської поведінки, що розвивається поряд з формальною економікою. Вона не є повністю окремим сегментом, а скоріше – відхиленням суб'єктів економічної діяльності від сформованих в певній державі форм господарського, статистичного регулювання.

В сучасних умовах окрема цікавість до проблеми неформальної зайнятості з'являється у зв'язку з швидким поширенням різних нових форм зайнятості, які не вписуються в сформовані уявлення про формальну, стандартну зайнятість. Таким чином, можна стверджувати, що об'єкт дослідження розвивається і ускладнюється. Неформальна

зайнятість, яка спочатку визначалась, як характеристика відсталості країни «третього світу», почала сприйматись як певна модель господарювання, що має свою специфіку в кожній з країн.

Варто розглянути основні контекстуальні положення до визначення неформальної економіки, піддаючи критиці основні положення описаних шкіл. Так структуралістський підхід розглядає причину поширеності неформальності бажання великих фірм зменшувати відсоток виплат (податків, відрахувань), легалістський підхід – прагне уникати всіх виплат. Проте, існує проблема відсутності комплексної концепції монопричинних перспектив функціонування неформальної зайнятості.

Ефективність функціонування інститутів в багатьох випадках залежить від взаємної відповідності, по-перше, формальних і неформальних норм, і по-друге, норм і реальних практик. Даний алгоритм спрацьовує в цивілізованих суспільствах, а в трансформаційних суспільствах справи можуть існувати по-іншому. Довготривале ослаблення інституційних систем, постійні реформи приводять до відхилення реальних соціальних практик від правових норм. Крім того, можливий зворотній процес інституалізації неправових норм, неформальних сфер суспільного життя. Причому часто прийняття нових законів, поява нових формальних інститутів не впливає на зміну суспільних практик.

Різноманітність і поширеність неформальних соціальних інститутів створює серйозні перепони на шляху їх офіційної інституціоналізації. Через це актуальним стає їх диференціація на універсальні та локальні, позитивні, нейтральні і деструктивні форми неформальних регуляторів. Таке розмежування дозволить ідентифікувати неформальні соціальні практики на ті, які потребують інституціоналізації у формі якісного оновлення інституційної системи української держави і суспільства; і ті, які цьому перешкоджають.

Здатність інституціональної структури до саморегулювання створює своєрідний «ефект блокування», визначається залежністю організації від інституційних рамок, в яких вони виникли. І формальні, і неформальні інституційні обмеження приводять до формування суспільних утворень, які структурують взаємодію в суспільстві.

Як ми відзначали, легалістський і структуралістський підходи виділяють дві різні групи факторів, що приводять до неформальної діяльності (це може відобразитись на різних рекомендаціях у питанні регуляторної політики держави). З огляду на різноманітність неформальної економіки, доречно розглядати аспекти функціонування неформальної зайнятості комплексно. Економічні відносини та інститути є невід'ємною частиною політичних, соціальних і культурних контекстів, в межах яких

вони функціонують. Латоч [83] зображує неформальну зайнятість, «як форму суспільного життя». Він визначає, що неформальна економіка функціонує в межах певного соціального середовища суспільства. (К. Поланьї укорінення економічного життя в соціальний контекст). Характер неформальної економіки відрізняється в залежності від соціально-економічної, політичної структури країни. Враховуючи контекстуальне середовище впливу на функціонування неформальної економіки, варто уявити цілісну і складну соціальну картину.

Обмеженнями цих наукових підходів є саме не врахування соціальних і політичних передумов у функціонуванні неформальної зайнятості. Адже дослідження неформальної зайнятості варто реалізовувати в певному соціально-політичному і культурному контексті, що дозволяє більш цілісно і комплексно враховувати її складний і гетерогенний характер. Неформальна економіка характеризується цілим комплексом функціональних чинників, а саме: економічних, соціальних, інституційних, екологічних впливів, включаючи безробіття і рівень достатку, соціальні мережі, локальну культуру і форми регулюючого впливу. Контекст певного соціального часу і простору визначає характер неформальної зайнятості, її масштаби, фактори розвитку, цілі роботодавців і працівників.

Нагальним є використання комплексного підходу, що включатиме положення і теоретичні елементи різних шкіл. Так, неформальна і формальна економіки держави переплітаються і формують певний соціальний контекст функціонування неформальної зайнятості. Проілюструвати це можна на прикладі вуличних торговців, які часто працюють неофіційно через свій правовий статус. Неформально зайняті в промисловій діяльності працівники не можуть впливати на своїх роботодавців (отримувати соціальний захист, впливати на кадрову політику), особливо в глобалізованому світі, коли підприємства і робітники знаходяться на різних континентах. В той же час самозайняті реалізують свою діяльність в домогосподарствах, мають обмежений ринок реалізації, укладання угод, низький рівень і відсутність можливості отримувати кредити [84].

Різні концепції і уявлення про неформальну зайнятість можуть бути адаптовані залежно від типу неформальності і сфери дослідження. Отримує своє підтвердження теза про те, що неформальна зайнятість може розглядатись, як пережиток традиційної економіки, яка відповідає теорії дуалістичної школи; неформальна зайнятість може виступати в ролі побічного продукту функціонування офіційної економіки, що відображено в структуралістській школі; неформальна зайнятість – як альтернатива формальній зайнятості, яка розглядається в рамках

легалістського підходу і неформальна зайнятість – в якості доповнення до офіційної зайнятості, яку варто розглядати як комплексний феномен.

С. Уільямс стверджує, що існує широкий спектр неформальних видів діяльності, для кожного з яких варто підібрати певне теоретичне пояснення. Наприклад, широкий спектр неформальної самозайнятості населення знаходить своє пояснення в рамках позитивної альтернативи до формальної зайнятості, у формі самозабезпечення. З іншої боку, уявлення про її функціонування може розширюватись, коли мова йде про безоплатну роботу і підтримку друзів, родичів, сусідів у формі незаявленої «економіки дарунку» і підстраховки у важкій життєвій ситуації. Таким чином, досить важко робити універсальні узагальнення щодо неформальної зайнятості, надалі визначаючи актуальність комплексного підходу у її функціонуванні.

Через низку складнощів у визначенні неформальної зайнятості, важливо виділити передумови до її поширеності. Якщо індивіди залучені до неформальної зайнятості за своїм власним вибором, бажанням, то потрібно вивчати мотиви, які привели б до сплати податків і легалізації бізнесу. Якщо ж людина працює в неформальній економіці через відсутність вибору, то варто вивчати інституційні умови, що привели до неформальної діяльності.

В логічній системі сучасної економічної теорії пріоритетним стає концепція двосторонньої економіки. Дихотомія «сучасне-традиційне», «промислове-аграрне», «ринкове-неринкове» – є результатом внутрішньої логіки розвитку економічної науки. Дослідники єдині в тому, що економіка країн, що розвивається і перехідна економіка, можуть моделюватися як двосекторальні структури. Дуалізм, який закладений в основі поведінки економічного суб'єкта, є визначальним. Ця поведінка не завжди раціональна з точки зору формальних інститутів суспільства. Так, оптимізуючи прибутки і витрати, нехтуючи сплатою податків, економічний агент може чинити нерационально по відношенню до формальних інститутів держави. Індивід буде прагнути до максимально можливого зменшення прибутку, який піддаватиметься оподаткуванню, навіть ціною функціонування в неформальному секторі економіки. Неформальна діяльність виникає там, де очікування прибутковості перевищує очікування витрат. Поділ економіки на формальний і неформальний сектори в методологічному плані привертає увагу збереженням дуальної моделі.

М. Гранноверт [47] виступає за поширеність різних видів обмінних відносин, які можуть бути не лише економічними або соціальними, а сукупністю соціально-економічних видів людської діяльності. Визначальною є думка, що вся сукупність економічних відносини

вбудована в соціальну структуру суспільства [47]. Це відповідає положенню контекстуального аналізу. Не варто категорично протиставляти і розглядати відносини лише з економічної або соціальної позиції. Найбільш доцільним є розгляд їх, як певного континууму, де можуть бути елементи як соціальних, так і економічних мотивів. Наприклад, досліджуючи перспективи неформальної зайнятості, людина може виконувати роботу для родичів, допомагаючи їм, тим самим забезпечувати соціальну мотивацію. Проте, прибутки, отримані від цієї діяльності (хоча і нижчі за ринкову ціну) є корисними і цінними, необхідними для функціонування, і відображають економічну природу. Проте угода про взаємодопомогу має більш соціальну (або символічну), ніж економічну цінність. Баланс між соціальними і економічними аспектами з часом може змінюватися, коли дружба прогресує, розвивається, соціальна цінність обміну може домінувати над певною економічною доцільністю.

Концептуальною складовою неформальної зайнятості виступає саме соціальний капітал. Для посткомуністичних країн досить влучно підходить визначення П. Бурдье «...соціальний капітал являє собою сукупність фактичних або потенційних ресурсів, які пов'язані з належністю до певної соціальної мережі, певних інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання». Бурдье відзначає символічні переваги функціонування соціального капіталу. Проте, очевидно, перспектива лежить в людині, а не в інтеракціях або колективних уявленнях. У цьому сенсі соціальний капітал є явищем мікрорівневого характеру, що належить фізичній особі і відображає неформальні соціальні мережі. Варто більше уваги приділяти таким соціальним явищам, як довіра і громадська участь, а також роль, яку вони відіграють у розвитку, що може поліпшити ефективність суспільства шляхом сприяння узгодженим діям.

Неформальний сектор економіки являє собою інституційне поле неформальних інститутів. Неформальна зайнятість один із багатьох інститутів, що формують це поле. Інститути неформального сектора можна представити як «скрізні». Варто розглядати зайнятість в неформальному секторі економіки як сукупність прихованої, неформальної економічної діяльності.

Важливою особливістю історії сучасної економіки пострадянських країн виступає також господарський традиціоналізм. Традиційна економіка протирічить інноваційному типу економіки, що характерна для західного світу і опирається на сформовані звичаї, традиції в сфері форм організації господарської діяльності.

Саме для традиційної економіки характерні такі характеристики:

- поглинання економічної діяльності в мережі соціальних зв'язків, обов'язків;
- нерозривний взаємозв'язок між економічною та політичною владою;
- відсутність або слабкий розвиток спеціалізованої праці.

Стійке збереження традиційних способів реалізації виробничої і економічної діяльності, низький рівень запровадження технологічних інновацій також одні з визначальних характеристик традиційної економіки.

Об'єктивною економічною основою збереження традиційної економіки виступає слабкий розвиток ринкових відносин, що визначається домінуванням натурального господарства. На теренах нашої держави досить успішно зберігається та функціонує саме натуральне господарство. Саме через його успішне функціонування населення змогло пережити низку соціально-економічних трансформацій. В кризові моменти система натурального господарства дозволила вижити шляхом комбінування різних видів господарської діяльності: вирощування продукції на присадибній ділянці, дрібна торгівля («човникарство»), виробництво продукції на основній роботі, різного роду підробітки («халтура») та інші види неформальної діяльності.

Історичну і логічну антитезу лібералізму складає консерватизм. У найбільш загальному вигляді консерватизм розраховує на збереження *status quo*, на відгородження існуючого суспільного стану від нових явищ, що дозволяє визначатись, як охоронна ідеологія. Консерватизм, редуційний до певного понятійного «порядку», «цінність традицій» [86].

З точки зору консерватизму для ідеального економічного становища характерні такі ознаки:

- відтворення традицій, нерозривність часових рамок;
- пріоритет не індивідуальної свободи, а господарської єдності;
- нерівність громадян, сувора ієрархія, у тому числі за економічною ознакою;
- виконання обов'язку перед суспільством, відданість фірмі;
- активне втручання держави в економіку для збереження національних інтересів;
- постійний, але помірний реформізм;
- патерналізм, як основа трудових відносин;
- національний характер економіки, пріоритет національних інтересів [86].

Для консерватизму характерні такі соціологічні підходи, як теорія суспільного договору (Гоббс, Руссо) і субстантивна соціологія (К. Полань).

Теорія суспільного договору – антитеза ліберальним ідеям про саморегульований потенціал ринкової економіки. Правила поведінки, що виростають із життєдіяльності, не в змозі забезпечити соціальний спокій і злагоду, тоді як свідомо сконструйовані (штучні) норми здатні попередити «війну всіх проти всіх». Саме тому формальні інститути не мають відповідати тим моделям поведінки, які здаються оптимальними егоїстичним суб'єктам ринку. Стабільність і порядок в суспільстві можна забезпечити за рахунок цілеспрямованого конструювання норм. Інша справа, що норми повинні опиратися на традицію (що забезпечить ненасильницький спосіб їх реалізації).

Подібні погляди відстоює і субстантивістська соціологія. Підкреслюючи вплив інституційної системи на характер розвитку суспільства, цей науковий напрям допускає складний і неоднозначний зв'язок між інститутами і практикою економічного життя. Не випадково ідеї К. Поланьї тісно пов'язані з класичною антропологією. Вивчаючи розвиток соціальних інститутів, антропологи (Б. Малиновський, Р. Турнвальд) довели, що норми поведінки в традиційних суспільствах часто не співпадають з раціональними схемами, які характерні для західного світу. Ринково орієнтованому європейцю важко зрозуміти соціальний порядок традиційних суспільств [82]. Між тим нерациональність інститутів «дикарів» опиняється раціональністю іншого типу, зорієнтованою на спільне виживання громадою. Дослідження антропологів показують можливість (і стійкість) суспільств, в яких соціальні норми не виростають із економічного егоїзму індивіда, а стримують його. Саме ці ідеї К. Поланьї розвиває в своїй праці «Велика трансформація», де аналізується історія становлень ринкових відносин в західних суспільствах [88]. Важливими є два підходи, а саме ринкові відносини зародились і розвивались при безпосередньої підтримці держави. Саме це стимулювало утворення національних ринків в період формування держави. Без прямої участі держави ринкові відносини не могли об'єднатись у формах, протилежних до ліберальних поглядів на державу, як антитезу ринку. По-друге, домінування ринкової логіки над соціальними нормами з'явилося порівняно недавно. В докапіталістичну епоху ринкові відносини були «вбудовані» в соціальний каркас дозволеності. «Хоча сам інститут ринку був досить поширеним, починаючи з пізнього кам'яного віку, проте його функція в економічному житті залишалась досить другорядною» [48]. І лише у 19 ст. соціальні норми почали витісняти економічною доцільністю, а соціальний статус людини – залежати від його капіталу. Поглинання соціального життя економічним порядком відбувається в міру «комодифікації» суспільства

(от англ. *commodity* – товар) – процесу, що втягує в товарообіг нові явища і відносини.

«Безшкодний інститут ринку роздався соціальним вибухом... Якщо раніше економічна система була укорінена в соціальних відносинах, то тепер соціальні відносини опинились укоріненими в економічній системі» [48].

Ідеї К. Поланьї отримали продовження і розвиток в інституційній соціології, яка трактує інститути, як свого роду правила гри. Саме вони не тільки фіксують стійкі правила господарського життя, але і конструюють це життя, надаючи йому форми, які не виробляються стихійною практикою. Проте інша справа, що ці інститути ефективні лише у тій мірі, в якій опираються на традиції, а їх реформування проходить «рішучими, але повільними кроками».

Врахування традицій і культурного підґрунтя в економічній діяльності співвідносить інституційну соціологію з німецькою історичною школою. З точки зору консерватизму, провина «тіньовиків» не в тому, що вони наносять шкоду державному бюджету, а в тому, що вони руйнують правила гри, на яких тримається суспільство.

Природа соціальних та економічних інститутів не залежить від волі людини. Сили прогресу і розвитку формують інституційний каркас і задають правила. Якщо дані норми ігноруються масами, значить, вони неадекватні історичному виклику [88].

Так, розхитування старого інституційного каркасу і поява зразків поведінки, що не вписуються в рамки дозволеного, передують змінам. Будь-яка організаційно-господарська інновація виникає «в тіні» і тільки у міру дозрівання історичних умов отримує шанс на інституціоналізацію.

Звідси випливає неоднозначне ставлення до сфери неформальної економіки і зайнятості: вони оцінюються як явище прогресивне або, навпаки, регресивне в залежності від історичного контексту. В періоди, коли формальні інститути стримували рух суспільства вперед, неформальна економіка може вважатись прогресивною (самозайнятість населення в радянський час). Коли ж суспільство функціонує в рамках формальної ринкової економіки, задіяність населення в неформальній зайнятості розглядається як традиціоналізм і регрес.

В праці «Велика трансформація» К. Поланьї [48] відслідковував процес становлення ринкового господарства на Заході і відзначав, «на противагу пануючій думці, штучний характер ринкової системи регулювання. До появи капіталізму економіка функціонувала як продукт родинних, політичних і релігійних обов'язків. Поряд з ринком він виділяв такі форми економічної інтеграції, як редистрибуція (перерозподіл), реципрокність (взаємність), які сформувались раніше

ринку і продовжують зберігати своє значення і на сьогодні в багатьох суспільствах «незахідного світу». Під редистрибуцією він розумів централізований перерозподіл суспільного продукту, а під реципрокністю – симетричний обмін натуральною продукцією між домогосподарствами. Якщо ринок підпорядковується принципам формальної раціональності, що передбачає постійний підрахунок прибутків і витрат, то інші форми інтеграції базуються на принципах субстантивності (змістової) раціональності, в основі яких лежить не калькуляція прибутків, а такі мотиви, як взаємоповага, допомога, справедливість та інші морально-етичні міркування. Приходимо до висновку, що в докапіталістичних суспільствах, основні засоби існування були гарантовані через моральні почуття належності до громади. У цілому за К. Поланьї, частина культурної системи, економічні процеси і неформальна зайнятість зокрема, містять соціально-культурні компоненти.

Концепція К. Поланьї зробила визначальний вплив на подальший розвиток субстантивного напрямку в економічній антропології. Послідовники (Дж. Дальтон, П. Бохеннен) доводили, що основна відмінність між периферійними ринками доіндустріального суспільства і сучасної ринкової економіки полягає в тому, що ціни на периферійних ринках можуть містити слабкий зворотній зв'язок з виробничими угодами.

К. Поланьї виділяв такі основні форми економічної інтеграції – редистрибуція (redistribution), обмін (exchange) і реципрокність (reciprocity) [48].

Реципрокність – це переміщення товарів та послуг (а також людей) між взаємодіючими сторонами на симетричній основі, тобто взаємодопомога родичів, сіл і навіть держав, наприклад, у формі ленд-ліза – не розглядались ним як ознака економічного типу суспільства. Дві інші форми інтеграції економічного процесу – обмін і редистрибуція – К. Поланьї виділяє в якості основи для класифікації всієї безлічі національних господарств.

У багатьох суспільствах, за результатами низки антрополого-історичних досліджень, діє економічна система, основана на редистрибуції [87].

Саме через редистрибуцію в цих суспільствах досягається розподіл праці. К. Поланьї своїми антропологічними дослідженнями довів наявність двох паралельно функціонуючих ринкових (обмінних) і редистрибутивних економік. У контексті його дослідження редистрибуція (redistribution) виступає внутрішнім змістом всього процесу відтворення в рамках узагальненого, централізованого господарства, а не однією з його фаз (розподільчої).

Суспільство прагне створити інститути, які здатні замінити інститути традиційного суспільства, в рамках обмеження і контролю над ринками виробництва. Ринкова система починає трансформуватись в соціально-економічну систему, де економіка знову вбудовується в соціальну структуру. Головна мета процесу – зменшення нестабільності і встановлення гарантійної системи соціального забезпечення, що діяли в традиційному суспільстві.

Низка наукових теорій на даний час доводить, що економічні системи світу різняться між собою. Так, в книзі «Порівняльний аналіз економік світу...» С. Роузфілд (США) виділяє «економіки категорії А», або ринкові економіки, і «економіки категорії В», або культурно врегульовані системи. В країнах Азії, як відмічає Роузфілд, домінують економіки категорії В [22].

Серед основних тем, пов'язаних з неформальною економікою, можна виділити такі:

а) неформальна економічна діяльність, як стратегія виживання і соціально-економічної адаптації в країнах, що розвиваються і в країнах з перехідною економікою;

б) місце неформальної зайнятості на ринку праці, вплив соціального капіталу на ринку праці;

в) гендерний аспект неформальної зайнятості, роль соціокультурних факторів у функціонуванні неформальної зайнятості .

У до індустріальних селянських господарствах переважає етика соціальних зобов'язань по відношенню до етики індивідуального успіху, що характерна для капіталістичної економіки. Т. Шанін [46] передбачає концепцію особливої системи господарювання, яка відрізняється від двох полюсів – державно-централізованої економіки з вираженими ознаками перерозподільного механізму і ринкової економіки, що засновується на товарно-грошових обмінах. Подібна система за Т. Шаніним називається «експоллярною економікою». Саме для неї характерна орієнтація на симетричні обміни в рамках взаємопов'язаних соціальних мереж, між родинними і дружніми домогосподарствами. Т. Шанін, узагальнюючи ідеї різних представників економічної антропології, наводить перелік основних ознак, які притаманні неринковій економіці: націленість на виживання, а не на накопичення капіталу; гнучкість і множинність способів отримати прибутки; трудомісткі роботи на нерегулярних ринках з високим рівнем невизначеності; сукупність «незахищеної» праці, де зайнятість в офіційному секторі захищена профспілками, користуються суттєвими перевагами і достатнім попитом; доступність подібної роботи і використання в основному сімейних і місцевих ресурсів; сімейні виробничі традиції, в основі яких лежить сімейна, а не наймана праця;

взаємопідтримка і кредитування, що ґрунтується на довірі та родинності; родинність, сусідство, етнічність і приналежність до однієї місцевості виступає джерелом певних соціальних контактів, в яких економічна діяльність «поглинута» «завантажена» (embedded, якщо використовувати аналітичну мову К. Поланьї); інтегровані легальні, нелегальні і кримінальні види діяльності малозабезпечених прошарків населення, націлені на виживання, які низка дослідників виділяє у понятті «культура злиденності» [48].

Концептуально проблема неформальної зайнятості може бути розглянута в категоріях «дуальної економіки» – формальної та неформальної. Спеціаліст в рамках економічної антропології К. Гірц в рамках економічної системи країн, що розвиваються, виділяє дві підсистеми – «базарну» та «зорієнтовану на фірмове виробництво» економіки. Ці дві системи можна протиставити з точки зору ефективності функціонування [89].

Так «базарна» економіка несе в собі тягар колишніх традицій, що ґрунтуються на персоніфікованих відносинах. «Фірмова» економіка з нормами, що діють у відповідності до законодавства, в більшій мірі відповідає ознакам сучасної економіки. Варто відзначити, що теорія «дуальної» економіки входить до концепції «модернізації», що робить визначальний вплив на розвиток суспільних наук та розуміння процесів, які відбуваються в транзитивних економіках.

Згідно з цією концепцією, виділяються два типи суспільства – «сучасне» і «традиційне». Для кожного з них характерний певний набір політичних, економічних, соціально-культурних характеристик [90].

Т. Парсонс, наприклад, пропонував виділяти для характеристики сучасного і традиційного типів суспільства шість пар порівняльних характеристик (спрямованість соціальної взаємодії):

- 1) універсалізм versus партикуляризм;
- 2) специфічна спрямованість versus дифузна орієнтація;
- 3) орієнтація на досягнення цілі versus слідування приписам;
- 4) афективна (емоційна) нейтральність versus виражена афективність;
- 5) орієнтація на себе versus орієнтація на колектив;
- 6) довгострокова versus короткострокова орієнтація [91].

При чому вибір певної орієнтації реалізується за допомогою «інституціолізованих» ціннісних уподобань, що існують в кожному суспільстві і підтримуються традиціями. Модель «сучасне – традиційне» знайшла відображення при вивченні неформальної економіки, коли остання припинила трактуватись як система, що містить ознаки традиційного суспільства.

В більшості випадків різниця між офіційною і неформальною зайнятістю лежить у можливостях і розмірах отримання прибутку. Варто виділяти різницю між законною і незаконною діяльністю в неформальному секторі.

До офіційних джерел отримання доходу належать:

- а) заробітна платня в громадському, державному секторі;
- б) заробітна платня в приватному секторі;
- в) трансфертні платежі – пенсії, виплати з безробіття.

Неформальні можливості отримання доходів (законні):

а) первинна і вторинна діяльність – землекористування, вирощування сільськогосподарської продукції на продаж, робота за договором на будівництві та пов'язана з будівництвом діяльність, ремісники, швачки, виробники вина, спирту, черевичники;

б) трьохступеневі підприємства з відносно великим вкладанням капіталу: житлові, транспортні підприємства, спекуляція товарами, здача в оренду;

в) дрібний розподіл – ринкові робітники, дрібні торговці, обслуговування барів, ринкові піднощики, дилери;

г) інші послуги – музиканти, перукарі, прибиральники, фотографи, робітники з ремонту автомобілів та предметів побуту, магія і нетрадиційна медицина;

д) приватні трансфертні платежі – подарунки і аналогічні потоки грошей і товарів між людьми.

Ключовим критерієм при протиставленні двох секторів виступає ступінь раціоналізації праці, тобто чи організована робота на постійній, регулярній основі за фіксовану винагороду або є тимчасовою з випадковим отриманням доходу.

Дуальна теорія ринку праці стверджує, що неформальний сектор складається з людей, які не здатні отримати роботу в первинному і вторинному секторах. Неформальна праця включає також людей, які реалізують свій власний бізнес в умовах виключно готівкових розрахунків або на нерегулярній основі, або людей, які працюють за наймом, але не заключають при цьому регулярних трудових контрактів.

Однією з принципових тем, до якої звертаються дослідники у зв'язку з дослідженням неформальної економіки, виступає природа, сутність та природа цього явища в країнах, що розвиваються та постсоціалістичних країнах.

Так, наприклад, Т. Шанін пропонує оригінальну концепцію так званої «експлоярної економіки», сутнісні характеристики якої, «не відповідають ні одному із концептуальних полюсів». Основні сутнісні ознаки цієї економіки – соціальне «укорінення» цього явища,

«відстороненість» від державного та ринкового капіталізму, особливі стратегії виживання, що беруть початок в способах функціонування сімейних економік. Таким чином, «експолярна економіка» як система протистоїть ліберальному ринку, так і державній плановій економіці, має власну соціокультурну логіку функціонування. Можливо, саме завдяки цій економіці пострадянське суспільство змогло вижити і пристосуватись до змінних ринкових трансформацій [46, 82].

Переважає більшість дослідників розглядає неформальну економіку в країнах, що розвиваються, як можливість до збільшення маргінальної зайнятості для міських малозабезпечених прошарків населення та жінок: як первинну мережу забезпечення соціальної безпеки, набуття професійних навиків і регулярної підтримки підприємців, які задіяні в неформальній економіці, які могли б переміститися в легальний сектор і подолати проблему безробіття і бідності в цих країнах.

Більшість теоретиків вважають, що неформальна зайнятість може бути зрозумілою лише при врахуванні її маргінального положення в складі інтегрованої економіки. Як відзначалось, задіяність в неформальній зайнятості в більшості випадків реалізовується, в основному, людьми з низьким соціально-економічним статусом, для яких вона виступає своєрідним захистом від бідності [48]. Прихильники цього погляду відзначають, що наявність низки бар'єрів в офіційному секторі працевлаштування, особливо для жінок, призводить до їх задіяності в неформальному секторі, гарантуючи тим самим елементарне виживання. Інші науковці вважають, що формальна і неформальна зайнятість виступають взаємозамінними по відношенню один до одного: коли люди втрачають роботу в офіційному секторі, то вони можуть переміщатись в неформальний [48].

Неформальна економіка частково виникла як реакція на сімейні або суспільні потреби, а не як прагнення до отримання економічної вигоди. Неформальні обміни є більш поширеними в сільських домогосподарствах, де вони виступають стратегією виживання для значної кількості населення. Ці мережі виступають джерелом потенційної економічної підтримки у важких ситуаціях і більш пристосовані до існування в групах із сильними соціальними мережами.

Важливо також приділяти увагу вивченню соціальних мереж підтримки як механізму функціонування неформальної економіки [90]. Через соціальні мережі реалізуються різні види ресурсів або «капіталу»: економічний, культурний, соціальний і символічний.

Важливими факторами, що впливають на функціонування неформальної економіки, є норми довіри і солідарності. Особлива увага при цьому приділяється розгляду проблеми співвідношення

міжособистісної та інституційної довіри. Передбачається, що чим вищий рівень міжособистісної і інституційної довіри, тим вищий рівень соціального капіталу в суспільстві, тим менше виникає передумов для неформальних господарських практик і навпаки.

Проведені дослідження показують, що високий рівень міжособистісної довіри досить тісно корелює з поширенням неформальної солідарності і практик взаємодопомоги. Крім того, низький рівень інституційної довіри протилежно впливає на прояв таких соціальних норм, як «чесність» і «повага до закону».

Схожі результати про низький рівень позитивних установок по відношенню норм права і відповідних позаправових практик представлені у дослідженні Т. Заславської і М. Шабанової [87, с.165]. Аналізуючи процес соціально-економічної трансформації в період 1990-х років деякі дослідники зробили висновок, що в результаті «...склалася ситуація безперечного переважання неформальних відносин над формальними, руйнування старих формальних регуляторів відкрило широкі можливості для їх заповнення неформальними відносинами. Неформальні відносини не є відносинами з ринковими властивостями, вони несуть на собі соціокультурний відбиток попереднього розвитку».

Таким чином приходимо до висновку, що представлена перспектива вивчення функціонування неформальної економіки і зайнятості розглядається в контексті впливу соціокультурних норм суспільства і їх відтворення, впливу на структуру соціального капіталу.

Ще одним аспектом є вплив соціального капіталу на функціонування неформальної економіки, перерозподіл приватних трансферів в рамках соціальних мереж підтримки. Соціальні мережі, в даному випадку, аналізуються на основі розробки формальних моделей і розгляду їх як каналів переміщення ресурсів від «донорів» до «реципієнтів»: обмін ресурсів між родичами і друзями у вигляді надання допомоги порадами, продуктами, грошима, інформацією, а найголовніше – зв'язками. Таким чином, формується певна мережа підтримки, яка дозволяє сім'ям вижити в умовах кризи. При цьому соціальний капітал, як «радіус довіри», може розглядатися і як фактор, що впливає на переваги формальних і неформальних практик, з точки зору структурної складової – він є важливим механізмом доступу до необхідних ресурсів через неформальні канали зв'язку.

Варто відзначити, що на даний час в науці, практично не склалось конвенційної, загальноприйнятої інституційної теорії розвитку неринкових економік.

Досить важко сформулювати універсальні інструменти для вивчення неформальних економік. Культурологи сформулювали два типи

обміну благами або економічними відносинами – ринкові (exchange) і неринкові (giving and taking). Соціологи розглядають редистрибуцію переважно як елемент традиційних і примітивних суспільств [87].

Варто враховувати той факт, що в Україні функціонують схеми економік неринкового типу. Важливим фактором, що впливає на осмислення неринкової парадигми, стало розуміння того, що ринкові реформи, не зважаючи на волю політичних лідерів країни і активний вплив міжнародних сил, наштовхуються на «становий хребет» інших економічних відносин, які по-своєму переосмислюють хід трансформаційних процесів [89].

Підсумовуючи, відзначимо, що базові інститути формуються на основі історичного досвіду в результаті пристосування населення, що проживає на території держави, до існуючих умов. В процесі розвитку суспільства базові інститути проявляються у більш розвинутих формах, зберігаючи при цьому якісну специфіку. Базові інститути взаємообумовлені, визначають зміст і підтримують функціонування один одного, тобто формують певну систему. Головною функцією базових інститутів виступає підтримка цілісності суспільства у формі єдності всіх підсистем, що регулюють важливі сфери суспільного життя.

В даному контексті економіка і неформальна зайнятість, зокрема, можуть розглядатися як з матеріальної, так і з інституційної точок зору. В першому випадку економіка як «господарство» є сфера, в якій суспільство приймає і реалізує рішення про використання обмежених, дефіцитних ресурсів для задоволення базових потреб, сфера, де виробляються і споживаються життєві блага. За такого розуміння «економічний» означає такий, «що має відношення до задоволення матеріальних потреб» [48].

З іншого боку, в процесі господарської діяльності, в суспільстві складаються певні економічні інститути. Саме там закріплюється соціальна практика, що визначає способи взаємодії господарських суб'єктів в умовах конкретної матеріально-технологічної сфери. При такому підході економіка розглядається, як система інститутів, що формують господарську діяльність [90]. За межами економічного мейнстріма все більш поширеними є уявлення про множинність типів економік, які існують і взаємодіють у часі і просторі.

Приходимо до таких узагальнень, що соціологічний погляд на тіньові практики значно ширший. Склад інституційної системи в період трансформації такий, де відбувається явне домінування неформальних, тіньових відносин та інститутів над офіційними відносинами та інститутами. На думку Р. І. Капелюшнікова [11], інституційну природу перехідних суспільств визначає саме цей рух – від формальних «правил

гри» до неформальних, від явних контрактів до прихованих. Маємо ситуацію, коли у всіх галузях господарського механізму – на ринку капіталу, на ринку праці, у відносинах між різними гілками і рівнями влади переважають неписані правила і домовленості, що мають перевагу над вимогами закону, умовами контрактів та іншими формальними обмеженнями. Виходячи із фундаментального положення про те, що складно організовані соціальні системи не здатні функціонувати в абсолютному інституційному вакуумі, можна говорити про те, що у всіх постсоціалістичних країнах утворені пустоти почали заповнюватися діями неформальних інститутів, неявних контрактів і тіньових практик.

Тіньові практики, що виникли в радянській економіці, до теперішнього часу поширюються і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і, сфері зайнятості зокрема. Закон втратив свою обов'язкову силу, а практика його використання не реалізується. Це означає, що в Україні, як і в усіх трансформаційних суспільствах, період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а навпаки, прийняв стійку, стабільну форму і, що наше суспільство опинилось в стані стаціонарної інституційної нерівноваги. Важливо відзначити, що з точки зору аналізу неформальності в сфері трудових відносин, неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без врахування обставин тієї чи іншої одиничної угоди. Цей вид відносин між двома типами правил найбільш поширений в суспільних системах, що розвиваються еволюційним шляхом, в яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки. Останні виникають спонтанно із щоденної взаємодії між контрагентами.

Таким чином, в результаті аналізу можна зробити такі висновки і узагальнення:

Формальні інституційні системи в період реформ здійснюються на основі домінування неформальних, тіньових відносин й інститутів над формальними відносинами й інститутами.

Інституційну природу перехідних суспільств визначає зміщення від формальних «правил гри» до неформальних, від явних контрактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованих угод.

Неформальні практики, які з'явилися в радянській економіці, в теперішній час поширились і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і навіть культурі.

Концептуальною основою до розуміння механізмів функціонування неформальної зайнятості може виступати теорія соціального обміну. Вивчення типу неформальних відносин відбувається крізь призму таких соціальних концептів, як сила (as power), довіра, реципрокність та норми

взаємодії. Результатом виступить створення певного контексту пояснення участі в неформальній зайнятості, яке ґрунтується на теорії соціального обміну, на соціальній психології та антропології.

Використання теорії соціального обміну (далі – ТСО) дозволяє досліджувати неформальну зайнятість в двох аспектах. По-перше, зосередити увагу на взаємовідносинах між державними органами і громадянами, для розуміння мотивів, що визначають залучення до неформальної зайнятості, та процесів її формування. По-друге, дослідити взаємовідносини між учасниками для розуміння передумов прийняття рішень щодо участі в неформальному секторі, а також врахування соціального контексту у функціонуванні неформальної зайнятості (історичність, масовість, культурну обумовленість).

Використовуючи межі ТСО, можемо більш глибоко проаналізувати неформальні відносини, визначити аргументи неформальної економіки і механізми її функціонування. Під відносинами соціального обміну розуміють права і обов'язки, що виникають між сторонами соціальної взаємодії. Органи державної влади повинні надавати певні гарантії в обмін на їх зобов'язання працювати в офіційній економіці. Проте, це співвідношення має розглядатися в більш широкому соціальному контексті і торкатися питань справедливості, довіри і відповідальності, як потенційних детермінант у легалізації зайнятості.

Сутність ТСО дозволяє дослідити шляхи формування відносин обміну між суб'єктами неформальної взаємодії. Як відзначалось, низка визначень неформальної зайнятості не враховує широкий соціальний контекст її функціонування, адже вона розміщується в певному соціально-культурному середовищі суспільства і регулюється соціальними нормами, цінностями і переконаннями.

Дослідження передумов функціонування неформальної зайнятості варто розглядати в рамках антрополого-соціального коріння, тому включати до аналізу розуміння природи обмінних процесів, спектр правил і норм, в яких вони реалізуються. Адаптовуючи тезу про те, що обмінні відносини розглядаються в межах певного континіуму, з одного боку якого виключно соціальні обміни, а на іншому – повністю економічні обміни.

Теорія соціального обміну, в своїй практичній формі, була задумана Дж. Хомансом, щоб пояснити відносини між людьми. Центральне місце в його теорії належить поняттю «індивідуальної корисливості», в якій поєднано економічні і психологічні потреби. У концептуалізації соціального обміну акцент лежить на загальній мотивації акторів як передумові до певної господарської поведінки. Такий підхід не враховує вплив суспільства і соціального контексту в його функціонуванні.

Теорія соціального обміну Дж. Хоманса стверджує, що люди взаємодіють між собою на раціональній основі. Відбувається постійна калькуляція витрат і прибутків, які прив'язані колишнім досвідом [96] і очікуванням майбутніх результатів [97]. Теорія часто застосовується в якості основи, щоб зрозуміти, чим люди мотивуються, як ці відносини розвиваються і змінюються з плином часу. Саме в цьому сенсі ми можемо розглядати взаємодію між людиною і органами державної влади, як відносини соціального обміну в поясненні функціонування неформальної зайнятості.

Працюючи офіційно, людина легалізує свої прибутки, платить податки, а натомість держава гарантує безпеку та підтримку, соціальні виплати і гарантії. Таким чином, принцип взаємності і взаємозалежності притаманний цим відносинам. Проте, якщо розглядати утилітарну позицію людини, то вона буде працювати в офіційній економіці до тих пір, доки їй буде вигідно. Людина не зацікавлена в легалізації своєї діяльності, якщо залучення до неформальної економіки приносить більше вигоди і прибутків.

Через мікроперспективи формату взаємовідносин Дж. Хоманс передбачає, що «сьогоднішня поведінка індивіда є наслідком процесу її формування. Так, залучення індивіда до неформальної зайнятості часто виступає наслідком того, чи піддавалась вона регулюванню і покаранню з боку органів державної влади». Чи навпаки, зайнятість в офіційній економіці є бажанішою для індивіда, зважаючи на стабільність, певну соціальну захищеність на робочому місці. Вся поведінка людини ґрунтується на теорії витрат і винагород, так отримання преференцій і прибутків підсилюють певний тип поведінки, а недоотримання прибутків приводить до послаблення певного типу поведінки або до її повного зникнення. Такі зв'язки, сформовані між окремими особами і державою, уявляються у вигляді певної індивідуальної податкової моралі, яка робить позитивний вплив на дотримання податкового законодавства [98].

П. Блау [97] стверджує, що метою кожного взаємообміну є максимізація прибутків і мінімізація витрат. Беручи до уваги ці моменти, можемо висунути припущення, що індивідуальний учасник неформальної зайнятості буде співвідносити витрати та вигоди від неформальної і формальної діяльності, вибираючи найбільш корисний для себе варіант. Якщо обмінні відносини є більш корисними (з точки зору грошової вигоди), то вони здійснюються на неофіційній основі. Кожен учасник неформальної зайнятості має враховувати витрати, пов'язані з можливістю бути притягнутим до юридичної відповідальності податковим контролем, з боку органів державної влади. Відповідно, беручи до уваги всі перераховані вимоги, теорія соціального обміну

ґрунтується на припущенні, що людина є раціональним максималізатором корисності і прибутковості.

Часто люди, взаємодіючи і обмінюючись ресурсами, формують певні мережі взаємозалежностей. В той же час, що якщо фіскальна політика держави сприймається ефективно і приносить користь громадянам, то це приводить до легалізації їх діяльності, до виконання своїх громадянських обов'язків (офіційне працевлаштування, сплата податків, легалізація підприємництва) [99]. Однак, деколи піддають критиці ці положення, оскільки один з найпомітніших недоліків сучасної теорії соціального обміну, є її редуccionізм. Деякі аспекти людської поведінки не можна повністю зводити до біхевіористського напрямку або раціональних елементів економіки. Низка елементів редуccionізму концептуалізовані у сучасній теорії соціального обміну, проте вони не здатні пояснити широкий спектр діяльності в соціально-обмінній діяльності.

П. Блау запропонував складнішу модель соціального обміну шляхом врахування важливості взаємовідносин у суспільному житті, що ґрунтуються на дружбі, соціальному статусі й розподілі праці.

Інтерпретація П. Блау людської поведінки втілена в твердженні, що «є деякі люди, які самовіддано працюють на інших, без будь-якої думки про нагороду, не очікуючи вдячності» [97]. Зрозуміло, що альтруїзм зустрічається нечасто, але психологічний гедонізм надто спрощує загальне пояснення цієї поведінки.

Незважаючи на те, ця концепція була розроблена для трайбаліських племінних відносин, проте надалі фактично використовувалась в якості універсальної типології форми реципрокності. Соціальні відносини регулюють економічне життя, а в представленій моделі реципрокності, обміни визначаються моральністю певного суспільства. Згідно з концепцією С. Салінса [100], «тип реципрокності визначається також соціальною дистанцією між індивідами в суспільстві, від позитивних взаємодій між родичами, знайомими до негативних взаємодій між незнайомцями або ворогами».

Так, взаємна реципрокність визначається як альтруїстична діяльність, заснована на моральних нормах, структуруванні, наданні та зворотності допомоги: «якщо ви хочете отримати допомогу, то повинні і самі допомагати іншим» [101]. Саме це відповідає слідуванню моральній нормі взаємності (реципрокності), описаної вище. Хоча С. Салінса [100] стверджує, що цей тип реципрокності, швидше за все, поширений серед членів родини та близьких друзів, проте є винятки, коли схема модифікується. Ранг, багатство і характер взаємовідносин можуть розширити діапазон дії принципу реципрокності. Наприклад,

високозабезпечені прошарки населення можуть надавати допомогу малозабезпеченим, не очікуючи на її повернення або компенсацію.

Теорія соціального обміну дозволить краще зрозуміти функціонування неформальної зайнятості. Варто зробити акцент на розгляді вертикальних відносин між особистістю і державою, а також тих соціальних норм, які виникають в процесі соціальної взаємодії між індивідами. Особисті норми можуть стосуватись також і податкової моралі громадян. Це теорії, що залежать від взаємодій між індивідом і державою (по вертикалі) і соціальними нормами та логікою податкової моралі, в рамках заданих соціальних механізмів (по горизонталі).

Розглядаючи соціальну взаємодію між органами державної влади та громадянами, варто звернути увагу на такі питання, як якість державних послуг і стимулів до легалізації своєї діяльності. Розглядаючи альтернативні антропологічно-соціологічні уявлення, звертаємо увагу на такі питання, як справедливість, доцільність взаємодії. Зв'язок між державою та її громадянами формує певне ставлення громадян до сплати податків і впливає на те, чи працювати на офіційній або неофіційній основі. Для того, щоб людина залишалася в офіційній сфері, потрібні певні стимули. Дійсно ми відзначаємо важливість факту, що політика уряду, податкові органи, державні установи, а також норми, які виникають у процесі міжгрупової взаємодії роблять визначальний вплив на ці відносини. Тим не менше, важливо відзначити, що взаємна довіра в державі має також приводити до справедливого ставлення до всіх громадян, а не тільки до окремих осіб.

Відносини обміну передбачають обов'язки і права для кожного учасника обміну. Якщо, наприклад, зависока ціна на ресурси порушує режим оподаткування, то індивід знаходить для себе виправдання до функціонування на неформальній основі.

Будь-які взаємовідносини вимагають довіри, яка виступає одним з ключових елементів в рамках обмінних відносин. Деякі вчені [102] прагнули точно визначити довіру «як психологічний стан, що містить намір прийняти вразливість, засновану на очікуванні певних намірів або поведінки від інших». Це означає, що самоціллю для індивіда є соціально схвальна поведінка, яка визначається справедливим ставленням держави у своїх намірах і політиці.

Важливою є довіра до державних чиновників, що виступає передумовою формування певних зобов'язань громадян і позитивним ставленням до податкової системи та державних платежів. Якщо громадяни задоволені стимулами та системою громадських товарів і послуг, то це може привести до створення позитивного трансакційного контракту, де довіра є логічною і раціональною. З іншого боку, якщо

громадяни мають недовіру до уряду, то вони намагаються робити свою діяльність законною і легальною, без підрахунку особистих витрат і прибутків. Такі взаємовідносини, засновані на довірі, можуть підтримуватись і приводити до офіційної й законослухняної діяльності громадян.

Важливість довіри очевидна, відповідно до концепції П. Бергмана [103], що ухилення від сплати податків є результатом відсутності довіри. Хоча довіра важлива не лише для сплати податків, рівень довіри в суспільстві формує загальний рівень довіри до політичних процесів, до органів державної влади. (Відповідно, недовіра може створити відчуження і заперечення політичних процесів, в результаті чого держава не може сформувати певне суспільне бачення національного розвитку.

Роль органів оподаткування виступає фактором, що впливає на загальний рівень сплати податків у суспільстві. Проте в поточному контексті доцільніше використовувати більш вузьку концепцію, саме через ставлення до неформальної зайнятості. Прикладом може виступати припущення, що довіра до податкових органів є необхідною умовою до заохочення і підтримки податкової моралі у формі добровільної сплати податків законослухняних громадян. Довіра є визначальним фактором для добровільної сплати податків, в той час, як ефективність діяльності податкових органів в роботі з неформально зайнятими є визначальним фактором до насильницького дотримання податкового законодавства.

Тому довіра до податкових органів і до влади відіграють вирішальну роль у легалізації неформальної зайнятості. Насправді, важливою є довіра до органів влади, що служить передумовою до підвищення рівня дотримання податкового законодавства.

При оцінці податкових систем громадяни часто зосереджуються на принципах справедливості оподаткування [104], що виступає одним з головних чинників сплати податків. Вкрай важливо включити мораль і соціальну динаміку в аналіз економічної поведінки.

Розподільча справедливість стосується обміну ресурсами, де співвідносяться як прибутки, так і витрати. Ця теорія звертає увагу на справедливий розподіл результатів обмінів між партнерами. Якщо прибутки і витрати розподіляються порівну між партнерами, то обмін є збалансованим і співвідношення оцінюється як задовільне. У сфері дотримання податкового законодавства справедливість ставок оподаткування визначає податкову поведінку платників. Баланс у сплаті податків сильно залежить від умов навколишнього середовища. Низка досліджень доводять, що поняття справедливості, впливає на ступінь формалізації і до добросовісної сплати податкових зборів. У дослідженні К. Кінсі і Г. Грасмік [105] були представлені докази, що горизонтальна

справедливість щодо податкової системи має велике значення. Уявлення про несправедливе стягнення по відношенню до інших і несправедливе поводження по відношенню до платників податків формує певні компоненти податкової моралі. Тому дисбаланс у відносинах оподаткування приводить до зниження податкової моралі. У дослідженні приблизно три чверті німецьких платників податків вважають, що їх податкове навантаження занадто високе, в той час, як одна чверть вважає їх за справедливе. Зокрема, самозайняті найбільше скаржаться на зависокі податкові навантаження (83%), в той час, як державні службовці скаржилися найменше (63%). Це демонструє важливість цілеспрямованого впливу на певні групи щодо поліпшення податкової моралі. Більшість респондентів вважають, що податки виступають надмірним тягарем для різних професійних груп. Вони вважають, що уряд не надає відповідного відшкодування у вигляді створення певних суспільних благ і соціального ефекту від отриманих прибутків. Більшість платників податків відчують себе ошуканими надмірним оподаткуванням.

Можна зробити висновок, що важливо досліджувати питання стягнень і стимулювань у процесі оподаткування. Що стосується неформальної зайнятості, то державі варто розробляти систему зобов'язань, а також систему стримування її розвитку.

Концептуалізація соціально-обмінних операцій має місце в матриці соціальної довіри, яка існує в окремих господарських актах, між учасниками неформальної зайнятості зокрема. Варто відзначити, що кожен учасник неформальної взаємодії повинен діяти з обережністю, адже довіра формується в процесі певної обмінної діяльності. Знайомство індивідів є основою до формування довіри. Далі відносини соціального обміну розвиваються, мають певну часову тривалість, починаючись із незначних угод, де ще мало довіри, невеликий ризик матеріальних втрат. Через них обидва партнери доводять свою надійність, що дозволяє в майбутньому розширити поле взаємодії і брати участь у масштабніших угодах [106].

Питання дотримання податкового законодавства, легалізації неформальної діяльності залежить також від співпраці між: громадянами, державою та інститутами. Головною метою успішної взаємодії є зниження соціальних відстаней між громадянами і органами влади. Встановлення довіри до політичного керівництва має привести до співпраці з громадянами, результати якої проявляться в зацікавленості реалізовувати свою діяльність в офіційній економіці.

Саме мотивація до законослухняної діяльності, офіційної зайнятості ґрунтується на певному національному податковому моральному духові.

Психологічний стан «боржника», певне почуття провини через залучення до неформальної зайнятості може пришвидшити вихід з «тіні». Якщо ж державна політика є несправедливою, у формі важкого податкового тягара, населення з легкістю залишиться у неформальній сфері, порушуючи всі соціальні контракти.

Ступінь довіри до діючих формальних інститутів може розглядатись як узагальнена, інтегральна характеристика інституційного середовища. На макрорівні такий ступінь довіри визначається через поняття «соціально-економічна і культурна стабільність». В сучасних дослідженнях довіра визначається як елемент внутрішнього середовища, як передумова ефективного функціонування і спільної роботи низки інститутів. Практичні дослідження значення довіри для функціонування соціально-економічного середовища мають також визначальну роль. Тісний взаємозв'язок і показник соціальної довіри розглядаються як передумова й індикатор «здорового суспільства».

Існує низка різних типів відносин, на яких ґрунтується неформальна зайнятість. Це дозволяє краще зрозуміти обмінні ресурси, а також дослідити мотиви та погляди залучених сторін. Вивчаючи взаємовідносини у суспільстві в рамках громад або родинних відносин, варто брати до уваги антрополого-соціологічні інтерпретації (узагальнена реципрокність), а не утилітарну точку зору (максимізація корисності). Неформальні інститути варто розглядати як багатогранне явище і при їх функціонуванні виділяти три рівні норм: особистісні, групові і національні. На індивідуальному рівні – поведінка людини залежить від особистісних факторів, таких як, моральні міркування, авторитаризм, егоїзм, ціннісні орієнтації. На груповому рівні поведінка людини визначається певними соціальними нормами. Низка науковців [105] визначають соціальні норми, як «регулятори поведінки, що засновані на певній соціальній визначеності, а саме, як потрібно поводитися, які форми відповідальності і підтримки через неформальні соціальні санкції. На національному рівні поведінка визначається загальними стандартами, які стають певними культурними стандартами.

Соціальні норми являють собою зразки поведінки і співвідносяться з іншою діяльністю і функціонують через певне соціальне схвалення або осуд. Платники податків ведуть себе відповідно до соціально прийнятих правил і певних зразків, паттернів поведінки, що сформовані в суспільстві.

Якщо люди не впевнені в правильності своєї поведінки, вони знаходяться під впливом соціальних норм певної референтної групи, до якої належать, і з членами якої вони ідентифікуються. Крім того, належність до певних соціальних груп часто визначає, чи буде людина

законослухняним платником податків чи ні. При аналізі поведінкових зв'язків варто ідентифікувати себе з певними соціальними утвореннями.

Характеризуючи українське суспільство, варто відзначити, що серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66,7% опитаних), Церква (64,4%), Збройні сили України (57,3%), добровольчі батальйони (53,9%), Національна гвардія України (52,6%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (50,5%), громадські організації (48,0%), Державна прикордонна служба (46,4%), українські ЗМІ (48,3%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє [107].

Отже, приходимо до узагальнень, що нагальною є розробка концептуальних підходів до аналізу неформальної зайнятості, де б розглядалось питання соціальних відносин, довіри та інституційних чинників. Важливо визначити мотиви прийняття рішення при задіяності до неформальної зайнятості. Актуальним стає використання теорії соціального обміну, що адаптується при відносинах обміну в контексті неформальної зайнятості, де розглядаються стосунки на основі вертикальних взаємовідносин (уряд–громадяни), і горизонтальні (серед громадян).

Висновки до Розділу 1. Приходимо до таких узагальнень, що ефективність функціонування інститутів в багатьох випадках залежить від взаємної відповідності, по-перше, формальних і неформальних норм, і по-друге, норм і реальних практик. Проте даний підхід спрацьовує в цивілізованих суспільствах, а у трансформаційних суспільствах справи можуть існувати по-іншому. Довготривале ослаблення інституційних систем, постійні реформи приводять до відхилення реальних соціальних практик від правових норм. Паралельно може відбуватися і зворотний процес, а саме інституалізації неправових норм, неформальних сфер суспільного життя. Причому часто прийняття нових законів, поява нових формальних інститутів, не впливає на зміну суспільних практик.

Різноманітність і поширеність неформальних соціальних інститутів створює серйозні перепони на шляху їх офіційної інституціоналізації. Через це актуальним стає їх диференціація на універсальні та локальні, позитивні, нейтральні і деструктивні форми неформальних регуляторів. Таке розмежування дозволить ідентифікувати неформальні соціальні практики на ті, які потребують інституціоналізації у формі якісного оновлення інституційної системи української держави і суспільства та ті, які цьому перешкоджають.

З огляду на різноманітність неформальної економіки, доречно розглядати аспекти функціонування неформальної зайнятості комплексно. Економічні відносини та інститути є невід'ємною частиною політичних, соціальних і культурних контекстів, в межах яких вони функціонують. Варто відзначити, що неформальна зайнятість функціонує в межах певного соціального суспільства. Важливим є врахування контекстуального середовищного впливу на функціонування неформальної економіки, варто уявити цілісну і складну соціальну картину. Контекст певного соціального часу і простору визначає характер неформальної зайнятості, її масштаби, фактори розвитку, цілі роботодавців і працівників. Нагальним є використання комплексного підходу, що включатиме положення і теоретичні елементи різних шкіл. Так, неформальна, формальна економіки держави переплітаються і формують певний соціальний контекст функціонування неформальної зайнятості.

РОЗДІЛ 2

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Неформальні соціальні практики населення як соціальне явище

Характерно, що центральне поняття дискусії – неформальна зайнятість – довгий час не отримувало чіткого визначення. Багато науковців описували неформальну економіку і зайнятість зокрема, використовуючи різні критерії, ознаки, тому досить важко сформуванати єдиний підхід. Відповідно до статистичних методів оцінки, під неформальною зайнятістю розуміють діяльність, яка не відображалася в ВВП, прибуток від функціонування якої має бути доданий до економічної діяльності [108, с. 103]. Відповідно, в колишніх соціалістичних країнах неформальна зайнятість стосується поняття «паралельна економіка». Під якою Г. Гросман розумів «прибуткову діяльність, яка має приватний і нелегальний характер». В останньому випадку не важливо в рамках державної чи приватної власності вона реалізується [109, с. 165]. Угорські вчені І. Галаши та І. Габор звужують поняття «паралельної економіки» до діяльності, що приносить прибуток і реалізується поза соціалістичним сектором виробництва. [110, р. 123]. Відповідно, вони звужують визначення Г. Гросмана, «як мінімум щодо тієї діяльності, яка дає працівникам соціалістичних підприємств тіньовий дохід за домовленістю з керівництвом».

Розгляд цієї системи представлений в одній з робіт Г. Філдїса, який розглядає неформальний сектор як внутрішньо неоднорідний і двоярусний (twotiered). «Високоякісний сегмент» неформального сектора представлений (upper – tier jobs) переважно самозайнятими працівниками, які добровільно прагнуть ввійти в нього, оскільки він співвідноситься з прибутковістю, а також з можливістю самостійно планувати свій робочий графік і ритм [111].

«Низькооплачувані» робочі місця, в свою чергу, заповнюються по залишковому принципу тими, хто не зміг потрапити ні в один офіційний сегмент, ні до «високоякісної» неформальної зайнятості [45 с. 371–395].

Таблиця 2.1

Категорії ринку праці

Первинний сектор	Вторинний сектор	Неформальний сектор	Нелегальний сектор
Висока оплата праці	Низький рівень оплати праці	Самозайнятість	Кримінальний
Високий рівень	Низький рівень	Випадкова	Нерегулярний

соціально-економічного захисту	соціально-економічного захисту	зайнятість	
Врегульована зайнятість	Слабо врегульована зайнятість	Нерегулярна праця	Протизаконна

Важливий внесок у дослідження неформальності внесли представники Всесвітнього банку, які спростували визначення в межах традиційного підходу. Відзначаючи, що неформальні робочі місця не обов'язково є гіршими за якістю, міжгалузєва різниця в заробітній платі несуттєва, жорсткі бар'єри відсутні, а в цілому цей сектор являє собою мікропідприємницький сектор розвинутих країн.

Відповідно, самозайняті працівники і власники дрібних фірм зовсім не прагнуть легалізувати свій статус. Навіть законодавчий захист робочих місць у формальному секторі не виступає достатнім стимулом до переходу до легальності. Працівники можуть відносно вище цінувати такі характеристики неформальності, як незалежність, гнучкість, вільний графік роботи, зростання заробітку. Саме цю думку підтверджують останні дослідження в європейських країнах, де тільки 60% неформальної зайнятості реалізується на добровільній основі, і тільки 18% робітників можна віднести до тих, хто витіснений із формального сектора і займається своєю діяльністю вимушено [111].

Добровільна участь в неформальному секторі свідчить, про спростування гіпотези про відсутність можливостей офіційної зайнятості. Ключову увагу варто приділяти індивідуальним перевагам і характеристикам працівників, відповідно до яких приймається рішення про зайнятість в офіційній сфері або ж відмові від неї.

Важливим етапом до еволюції розуміння неформальності на ринку праці стало дослідження неформальних трудових відносин всередині формального сектору – категорії неформальних найманих працівників, зайнятих на офіційно зареєстрованих підприємствах.

Наявність емпіричних даних про характеристики неформальних робочих місць демонструє позицію, що проста дихотомічна класифікація за принципом «формальне – неформальне» підприємство занадто спрощує ситуацію. Ми притримуємося думки, що ринок праці має описуватися за допомогою континууму робочих місць, всередині якого співвідношення формального і неформального може змінюватись і включати в себе різні набори характеристик [112].

Цей підхід також іноді називають «соціально-захисним» (social protection definition), оскільки саме дотримання законів пов'язане із соціальним захистом працівників.

Варто відзначити, що в рамках цього підходу одиницями аналізу виступають робочі місця, а не підприємства. Їх формальний або неформальний характер залежить від ступеня підпорядкування діючому режиму регулювання.

Враховуючи чисельність всіх формальних норм використання і оплати праці, в рамках цього підходу мова йде про неперервний континуум станів, які можуть бути офіційними, з одного боку, і повністю неформальними – з іншого боку. Наприклад, робітники можуть платити соціальні внески в систему соціального забезпечення, проте не користуватись соціальними гарантіями захисту зайнятості.

Участь в системі соціального забезпечення, доступ до її системи може бути обмеженим (наприклад, як в малому бізнесі) у порівнянні з працівниками великих компаній. Проте для точної ідентифікації ступеня неформальності всередині формальних підприємств необхідною є комплексна картина, проте існують труднощі з її вимірюванням.

Так, одні статистичні дані показують, що більше 2/3 податкових злочинів (72,3%) вчиняються шляхом заниження об'єктів оподаткування, умисне неправильне обчислення бази оподаткування, її зменшення через відсутність відображення у поданих деклараціях повного обсягу об'єктів оподаткування (незаконне завищення сум податкового кредиту, заниження отриманого прибутку, не включення до нього коштів, одержаних від виконання робіт, надання послуг тощо). Близько 11,4 % злочинів вчиняються способом приховування об'єктів оподаткування – повне невідображення у звітних документах доходу (прибутку), операцій, продукції, послуг та ін., 4 % – шляхом поєднання заниження та приховування об'єктів оподаткування, 6,4 % – неподання податкової звітності, 3,6 % – із використанням інших способів (незаконне використання податкових пільг, подання звітності разом з фактичною несплатою податків та ін.).

З урахуванням рекомендацій 17-ї МКСП та національних особливостей для вимірювання неформальної зайнятості в Україні враховуються такі категорії зайнятого населення: самозайняті та роботодавці, які працювали на підприємствах неформального сектора; особи, які працювали спільно з партнерами, діяльність яких була незареєстрована, тобто були членами неформальних виробничих кооперативів (зазначена категорія через незначну кількість осіб у рамках цих положень включена до категорії самозайнятих); працювали безоплатно на підприємствах формального або неформального секторів; наймані працівники формального та неформального секторів, якщо вони відповідали хоча б одному з наведених критеріїв:

- роботодавець не сплачує за них єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- не мають права на щорічну відпустку, права на оплачуваний лікарняний.

Упровадження блоку запитань щодо неформальної зайнятості до програми обстеження дозволить значно розширити характеристики зайнятого населення за секторами економіки, характером зайнятості (формальна та неформальна), типом поселення, освітнім рівнем, статусом зайнятості, віковими групами тощо. Проте, відповідно до визначення переважає виробничий (структуралістський), соціально захисний підхід, де неформально зайнята особа в першу чергу потребує соціального захисту.

Проаналізовані підходи до інтерпретації неформального сектора розроблені в рамках економічної теорії. Вони демонструють дослідницьку еволюцію до розуміння природи неформальної зайнятості і до можливостей її дослідження – від «глухого кута» і «соціального дна» до відносного благополуччя і прибутковості внаслідок уникнення реєстрації трудової діяльності.

Проте важливим стає врахування соціального укорінення неформальних господарських практик, яке має також відобразитись у визначенні неформальної зайнятості. Аналізу піддаються реальні соціальні відносини, інститути і культурні змісти, внаслідок яких неформальні трудові відносини вбудовуються в сучасне суспільство, державу і формальний сектор. Соціальне укорінення неформальної трудової діяльності в соціальних мережах і ринкових інститутах сприяло закріпленню і зростанню її ролі в соціальних мережах і ринкових інститутах, сприяло закріпленню і збільшенню її ролі в економіці, незважаючи на реформування і модернізацію.

Аналізуючи соціальну укоріненість неформальної діяльності, варто виділити кілька її видів – в мережах взаємодії учасників ринку, у певних сформованих правилах поведінки і способах їх підтримки, у владних взаємовідносинах учасників, а також в культурному контексті реалізації господарської діяльності. Саме розгляд неформальної зайнятості через її укорінення є актуальним і вартим уваги.

Так, об'єктом аналізу у представників мережевого підходу є мережі взаємопідтримки між індивідами, домогосподарствами і підприємствами, що складають основу неформальної економіки та зайнятості зокрема. Саме по мережам циркулюють важливі господарські ресурси, елементом їх існування виступає взаємодовіра її учасників [114]. Неформальна домовленість учасників виконується навіть за відсутності формальних

регуляторів, тобто як загроза бути виключеним із соціальних мереж, що є ефективним способом підтримання порядку.

Таким чином, подібний неформальний інфорсмент може стати не менш зобов'язуючим, ніж формальний. Як відзначає А. Портерс, одним із парадоксів неформальної економіки виступає високий ступінь укоріненості неформальних господарських відносин за жорсткого державного регулювання. Тісні соціальні зв'язки виникають саме в умовах жорстких режимів державного інформанта та відповідно, жорсткого покарання за порушення встановлених норм. Довіра до партнера по господарській взаємодії в неформальній сфері відіграє ключову роль, особливо в забезпеченні ефективності та безпеки всіх учасників взаємодії.

Умови, за яких державне регулювання ринків породжує масштабний і розвинутий неформальний сектор, були піддані вивченню в рамках політико-економічного підходу, за якого визначальна роль належала саме державі. В рамках цього підходу неформальність розглядається як наслідок незадоволеності економічними умовами і державою в цілому. Саме тут вона не розглядається як виключний атрибут економік, що розвиваються, навпаки, вивчаються інституційні основи зростання неформальної зайнятості розвинутих країн. Варто наголосити, що саме тому як сильний, так і слабкий інфорсмент в рівній мірі підштовхує неформальних працівників до створення певних структур суспільства для реалізації своєї діяльності – в першому випадку для того, щоб уникнути зайвого регулювання, у другому – для забезпечення виживання в ситуації відсутності державного втручання або захисту [114]. Ступінь поширеності неформальності в багатьох випадках залежить від особливостей конкретного суспільства. Як відзначає А. Портерс, незважаючи на зростаюче незадоволення соціальною політикою держави, скорочення заробітної платні та зростання безробіття, неформальна зайнятість не отримала свого поширення у Великобританії в 1970–1980-ті рр. Представники робітничого класу, які втратили повну зайнятість у офіційному секторі, почали розвивати легальну часткову самозайнятість і зайнятість у домашньому господарстві, спрямовуючи свої зусилля на самозабезпечення. Однією з важливих передумов цього явища виступив інституційний контекст – адресний характер системи соціального забезпечення, який зруйнував солідарність членів суспільства і перешкоджав формуванню довіри і соціальних мереж [114].

Одним із видів неформальної зайнятості є самозайнятість населення. Так самозайняті особи часто вкладають отриманий прибуток не в свою справу, а у споживання, покращення умов життя та благополуччя своєї родини, освіту дітей. Фінансова поведінка самозайнятих осіб, як правило,

не передбачає використання банківських кредитів, скоріше гроші отримуються шляхом позичання у родичів та друзів. Наймання нових працівників також відбувається не на зовнішньому ринку праці, а серед родичів, друзів, знайомих.

Проте існує також інший вид самозайнятості – висококваліфікована самозайнятість, яку аналізувала С. Сассен. [78]. На її думку, в розвинутих країнах саме неформальна самозайнятість висококваліфікованих осіб, таких, як художники, дизайнери, працівники ІТ-технологій, складають важливу основу розвитку економіки. Відбувається опис цієї економіки в термінах «нової креативної неформальної економіки», С. Сассен відмічає прагнення до творчості і свободи, які виступають важливими мотивами ухилення від офіційної реєстрації своєї зайнятості.

В той час в українських реаліях актуальним в соціології домогосподарств виникало альтернативне визначення неформальної зайнятості, відповідно до якого основу неформальної економічної структури складає виробництво товарів і послуг для самозабезпечення. Як відзначає А. Портерс, це визначення виходить за межі розуміння неформальної трудової діяльності, адже передбачає зайнятість в домашньому господарстві для максимізації власного споживання, а не ринкових умов.

Неформальність на українському ринку праці стала об'єктом наукової цікавості в середині 1990-их років у зв'язку з особливостями перехідного періоду, в рамках якого на ринку праці з'явилися такі проміжкові стани між повною формальною зайнятістю та безробіттям – приховане безробіття і неформальна зайнятість [112].

Основна увага дослідників була сконцентрована на аналізі взаємозв'язку між неформальною зайнятістю і формальним регулюванням. В. Радаєв вписує свій аналіз неформальної зайнятості в більш широкий контекст вивчення неформальних практик ведення господарської діяльності в пострадянських країнах. Він відзначає, що однією з особливостей тіньової економіки радянського періоду була орієнтація на самозабезпечення, яке перетворилося у головне джерело засобів до існування для багатьох соціальних груп, а неформальна зайнятість стала основним видом зайнятості. Так, до різноманітних форм неформального підприємництва стали залучатись найбільш вразливі категорії населення – пенсіонери, жінки, працівники, що втратили роботу в офіційному секторі. В цих умовах неформальна зайнятість стала вимушеною, тому що корелювала з низькооплачуваними і неprestижними робочими місцями [115].

В більшості соціологічних досліджень того часу під неформальною зайнятістю передбачалась відсутність офіційної реєстрації або сам факт

вторинної зайнятості. Останнє пояснювалось поширенням неформальності, яка виступала додатковою зайнятістю за наявності основного місця роботи в офіційному секторі [112].

Значний внесок до інтерпретації неформальних процесів зробила С. Барсукова, яка в більшості випадків опиралась на легалістський підхід, розділяючи вузьке і широке розуміння неформального, тобто «тіньового» ринку праці. Якщо вузьке пояснення характеризує тіньовий ринок праці, як сукупність угод з купівлі-продажу робочої сили, інформація про які приховується від держави з метою підвищення прибутковості, то широке розуміння тіньового ринку праці визначається, як його відхилення від зареєстрованих контрактних норм, а також передбачених державою правил трудової діяльності. В якості основних форм тіньового ринку праці С. Барсукова виділяє безконтрактний найм (необговорені в контракті понаднормові види робіт, праця на вихідні, «тіньова» зарплата), а також незареєстроване підприємництво. Причому безконтрактний найм складає ядро тіньового ринку праці. До нього включені найбільш вразливі категорії населення, яким важко відстояти свої права – жінки, довготривалі безробітні, представники національних і релігійних меншин, низькокваліфіковані працівники [86, 118].

Таким чином, функціонування неформальної зайнятості варто розглядати і в якості реакції на осередкове вторгнення капіталістичної економіки, так і на історично сформоване явище адаптації населення до змінних соціально-економічних умов соціального життя. Підводячи підсумок відмітимо, що на даний час варто сформулювати три домінуючі концепції неформальної зайнятості. Перша пояснює неформальну зайнятість глобальними процесами в світовій економіці, що сприяє деформалізації трудових відносин з метою підвищення адаптаційного потенціалу підприємств і працівників особливо з країн, які розвиваються. Інша розглядає неформальну зайнятість як результат неефективності, недовіри легальних інститутів держави, що стримують підприємницьку ініціативу і розвиток повноцінної ринкової економіки. І остання передбачає, що неформальна зайнятість є реакцією на осередкове поширення капіталістичних інститутів і сучасних виробничих технологій в країнах, що розвиваються. Для прихильників першого підходу основна причина неформальної зайнятості – структурні зрушення на ринку праці, для представників другої точки зору – масштабна, неефективна і корумпована держава, а для прихильників «периферійного капіталізму» – структурний дисбаланс між окремими галузями в плані поширення сучасних управлінських технологій в традиційні, трансформаційні суспільства.

2.2. Підходи до класифікації неформальної зайнятості

В науковій літературі останнього часу відслідковується критика двосекторальної моделі економіки, коли формальний сектор проявляється як раціональна організація капіталістичного підприємництва в умовах ринкової економіки, а неформальна зайнятість як прояв економічного традиціоналізму. Варто відзначити, що в країнах, які розвиваються, одночасно присутні і ознаки ринкової економіки з паралельним функціонуванням неформального сектора. Так, формальна зайнятість яка переважає у працівників бюджетної сфери, і огорнутий традиційними зв'язками діє неформальний сектор.

Р. Бромлей [119] представив всебічну критику дуальної економіки, яка складається з двох секторів з прямо протилежними характеристиками.

На думку Р. Бромлея, «поділ економічної діяльності на формальну і неформальну має свої недоліки»:

- поділ всіх видів економічної діяльності на формальну і неформальну варто розглядати як спрощення, при її характеристиці варто виділити низку проміжних категорій;

- при класифікації економічної діяльності не зрозумілим є якість і відповідність критеріїв характеристики неформальності та формальності;

- в реальності формальний і неформальний сектори не є відособленими, вони знаходяться в стані постійної взаємодії один з одним;

- влада використовує різні політичні способи впливу, стимулює одні, нехтуючи іншими;

- неформальний сектор поширений виключно серед міського населення, аналогічно він поширений і в сільській місцевості;

- неформальний сектор, розглядається як такий, що не має перспектив розвитку, ігнорує взаємодію і конкуренцію між великим і малим бізнесом;

- формально-неформальна класифікація не може стосуватись ні окремих людей, ні окремих сімей, ні окремих видів діяльності;

- тільки підприємства можуть бути віднесені до певного сектора.

Таким чином, Р. Бромлей виступив з новою позицією, яка передбачала розглядати проблему формальної і неформальної економіки не у вигляді опозиції, а як континуум, на якому можна визначити різні ступені прояву формальності і неформальності в господарських відносинах.

Під впливом критики традиційної двосекторальної моделі, приклади неформальної зайнятості зустрічаються не тільки в країнах, що розвиваються, а також в економічно розвинутих країнах. Так, наприклад, С. Борсукова передбачає, що неформальність варто розглядати «...не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер

економічних відносин, що не обмежені за певним ареалом і принципово можливі та необхідні в будь-якому інституційному середовищі» [26]. З точки зору цього підходу, неформальний сектор визначається не як окремий сегмент, а як характер економічних відносин, що проявляються в різних ступенях і в різних формах господарської діяльності. Таким чином, відбувається значне розширення вивчення неформальної зайнятості за рахунок включення в ці відносини суб'єктів, що можуть мати або не мати офіційного статусу. Неформальна зайнятість в цьому випадку визначається не як сектор, а як відхід господарських суб'єктів від різних форм державного регулювання і статистичного обліку. Двосекторна модель досить чітко відзначає факт, що «частина неформального сектора у вигляді малих підприємств і самозайнятих абсолютно законослухняна (сплачують податки, мають ліцензії) і в цьому аспекті не входять до сфери неформальної економіки. Разом з тим порушувати формальні норми можуть і підприємства, розмір і організаційно-правовий статус яких не дозволяє віднести їх до неформального сектора [26].

Таким чином, можемо говорити про те, що в рамках вивчення неформальної економіки відбувається «переоцінка цінностей», що передбачає перехід від двосекторної моделі до більш складного розуміння неформальності, як системи відносин між господарськими суб'єктами, що дистанціюються від державного регулювання.

Дійсно, розуміння неформальної зайнятості як виходу господарських суб'єктів за формальні рамки взаємодії відображає складну реальність функціонування неформальності, яку варто розглядати як певну цілісність. Важливим є виділення чіткого об'єкта, або сукупності об'єктів, які можна однозначно розглядати у якості неформальної зайнятості.

Тому актуальним стає перехід до визначення неформальної зайнятості як так званого «підходу на основі характеру зайнятості» (*employmentbased definition*). Схематично «карта» зайнятості може бути представлена у формі квадратної матриці (Табл. 2.2.) [121].

Таблиця 2.2

Матриця статусів зайнятості

Формальний сектор	Неформальний сектор
Формальна зайнятість в формальному секторі	Неформальна зайнятість в формальному секторі
Формальна зайнятість в неформальному секторі	Неформальна зайнятість в неформальному секторі

Цей підхід дає можливість виділити кілька форм зайнятості у відповідності до ступеня дотримання умов законодавства. На одному полюсі буде знаходитись робота, яка реалізується у повній відповідності

до умов письмового трудового договору, що відповідає діючому законодавству. На іншому – зайнятість на основі усних домовленостей. Між ними – широкий спектр робіт, який реалізується із порушенням законодавства: в частині задекларованого розміру заробітку або режиму праці, відпусток тощо. Перша ситуація може бути визначена як офіційна зайнятість. Друга і третя разом формують «підпільну» або «тіньову» зайнятість. Причому повністю незареєстровану зайнятість (за наймом на основі усної домовленості або індивідуальне підприємництво без патентів і ліцензій) ми визначаємо як неформальну, а перехідну між формальною і неформальною зайнятістю класифікують як тіньову зайнятість.

Неформальна зайнятість охоплює всі форми оплачуваної зайнятості – за наймом і не за наймом, які формально не зареєстровані та, відповідно, не враховуються статистикою підприємств і податковими органами, не піддаються регулюванню і не захищені існуючими правовими і реєстраційними структурами. Неформальна зайнятість може охоплювати незадекларовану, незареєстровану зайнятість в трьох секторах: формальному, неформальному і домашніх господарствах.

Визначений таким чином контингент неформально зайнятих може включати, з одного боку, самозайнятих осіб без патенту і ліцензії, незареєстрованих індивідуальних підприємців з найманими працівниками і без них, осіб, що працюють на умовах усного найму на підприємствах неформального сектора, неоплачуваних працівників.

Таблиця 2.3

Модифікаційна матриця статусів зайнятості

Формальний сектор	Неформальний сектор
Формальна зайнятість у формальному секторі	Неформальна зайнятість у формальному секторі
Формальна зайнятість у неформальному секторі	Неформальна зайнятість у формальному секторі
Тіньова зайнятість у формальному секторі («умовно» формальна зайнятість)	Тіньова зайнятість у неформальному секторі (підпільна зайнятість)

В першу чергу, знову варто відзначити класифікацію МОП, що засновується на поділі виробничих одиниць за типом робочих місць і за статусом зайнятості [121, с.15]. Ця концептуальна схема була представлена на 17-ій Міжнародній конференції статистиків праці. У відповідності до цієї схеми, віднесення працівників до формальної чи неформальної зайнятості відбувається відповідно до характеру трудових відносин, в яких вони беруть участь, тобто в залежності від характеристики робочих місць всередині цілих виробничих одиниць. Таким чином, працівник рахується неформально зайнятим, якщо по

відношенню до нього не дотримуються введені державою обмеження, що регулюють використання праці і оплати (Табл. 2.4) [122].

Таблиця 2.4

Характеристики виробничих одиниць за типом зайнятості

Виробничі одиниці за типом	Робочі місця за статусом зайнятості								
	Індивідуальні працівники		Роботодавці		Допомагаючі сімейні працівники	Наймані працівники		Працівники виробничих кооперативів	
	Неформальні	Формальні	Неформальні	Формальні	Неформальні	Неформальні	Формальні	Неформальні	Формальні
Підприємства формального сектора	■	X	■	X	1	2	X	■	X
Підприємства неформального сектора	3	■	4	■	5	6	7	8	■
Домашні господарства	9	■	■	■	■	10	X	■	■

Темно-сірі ячейки відповідають таким ситуаціям, які, на думку спеціалістів МОТ, виникнути не можуть. Світло-сірі відповідають різним формам зайнятості. Окремо виділяється ячейка 7 – наймані працівники, що виконують роботи на підприємствах неформального сектора.

Таким чином, неформальна зайнятість складається із працівників, зайнятих в неформальному секторі (3-8), за винятком ячейки 7:

- самозайняті і підприємці неформального сектора, незареєстровані офіційно. Неформальний статус підприємства передбачає і статус таких працівників, адже їх розглядають в контексті своїх підприємств (осередки 3 і 4);

- допомагаючі сімейні працівники, що працюють на підприємствах неформального сектора (осередок 5). В більшості випадків вони працюють без оформлення письмового контракту, на них не поширюється трудове законодавство і вони не отримують звичайної заробітної платні;

- наймані працівники, зайняті на підприємствах неформального сектора (осередок 6);

– працівники неформальних виробничих кооперативів (осередок 8) і неформально зайняті працівники поза неформальним сектором (осередок 1,2,9,10). Трудові відносини таких працівників на практиці не регулюються трудовим законодавством. Відповідно, працівники не обкладаються податками. Ці працівники позбавлені будь-якого соціального захисту і/або прав на будь-які виплати (виплату вихідних, оплачувану щорічну відпустку);

– самозайняті, що виробляють продукцію виключно для власного внутрішнього користування (осередок 9);

– зайняті на умовах неформального найму в домашніх господарствах (осередок 10).

З аналітичними цілями всіх неформально зайнятих можна об'єднати у три групи:

1) неформальні наймані працівники формальних підприємств (осередок 2);

2) неформальні наймані працівники неформальних підприємств і домогосподарств (осередки 6 і 10);

3) неформальні самозайняті працівники (осередки 1, 3, 4, 5, 8, 9).

Російський соціолог В. Радаєв класифікує неформальну економіку за критерієм легальності господарських операцій [114].

Найбільш широкою категорією виступає неформальна економіка, що складається із суми господарських операцій, що не відображається відповідним чином в офіційній статистиці.

Неформальна економіка базується на двох складових: діяльності, що вписується в діюче законодавство або, такої, що не протирічить йому, а також тіньовій економіці.

Діяльність, що знаходиться в легальному полі, складається:

– із легальної (неофіційної) економіки (legal, rule-of-laweconomy) – ця діяльність не порушує ні діюче законодавство, ні прав інших господарських агентів. Крім того, така діяльність не фіксується у звітності. Прикладом може виступити – натуральне виробництво домашніх господарств.

– позаправова (тіньова) економіка (out-of-laweconomy) – дана економічна діяльність не регламентується діючим законодавством, проте, на відміну від легальної (неофіційної) економіки, порушує права господарських агентів.

Тіньова економічна діяльність складається:

– із напівправової економіки (semi-legaleconomy) – цілі діяльності відповідають діючому законодавству, але способи досягнення законних цілей пов'язані з порушенням (постійно або періодично) закону.

В першу чергу це всі можливі варіанти ухилення від сплати податків (бартерні угоди, реалізація робіт без необхідних документів, найм працівників без відповідного оформлення).

– нелегальна (кримінальна) економіка (non-legal, criminal economy) – діяльність, що навмисно порушує законодавство. Це виробництво і розподіл товарів і послуг, заборонені законом (наркобізнес, контрабанда, проституція).

Важливо зауважити, що серед дослідників не склалося спільної думки, що таке неформальна зайнятість. Дати визначення важко через те, що вони визначаються як альтернатива або заперечення по відношенню до суспільних інститутів і структур. Тому варто відзначити, що неформальна економічна діяльність, залежить від характеру цілісної системи, до якої вона відноситься.

При оцінці економічної діяльності, що не регулюється законодавством. За американським підходом (Э. Фэйдж, А. Портес), неформальна економічна діяльність зводиться виключно до ринкової, а британський підхід (Д. Гершуні, Э. Мінгіоні), у відповідності до якого такі форми не врегульованої законодавством економічної діяльності, як домашня і комунальна, включаються до складу неформальної складової.

Варто відзначити, що неформальна зайнятість за структурою, функціями і масштабами існування різниться в деяких країнах. Якщо мова йде про розвинуті країни Америки і Західної Європи, то феномен неформальної зайнятості виступає не тільки засобом виживання маргінальних прошарків населення, але і важливим ресурсом структурної перебудови світової економіки в цілому. Варто відзначити кілька причин, що сприяють розвитку неформальної економіки, і зайнятості зокрема, а саме: – поступова глобалізація ринків, що звільняються від протекційного захисту держави; – розвиток нових технологій, особливо інформаційних, які сприяють децентралізації економічної діяльності; – реструктуризація організаційних структур фірм, що переходять від традиційної вертикальної інтеграції до більш «гнучких» горизонтальних зав'язків із субпідрядними організаціями; – дерегуляція традиційних «фордівських» систем зайнятості і поступова відмова від політики економічної і соціальної підтримки працівників на ринку праці; – тенденція до лібералізації ринків праці і зростання фіскальної цікавості держави до підвищення економічної свободи і автономної мобільності робочої сили.

Таблиця 2.5

SWOT–матриця умов існування неформального сектора економіки

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
Самостійність прийняття рішень	Відсутність значних матеріальних і фінансових ресурсів	Можливість збільшення масштабів діяльності	Висока ймовірність можливого банкрутства
Гнучкість і мобільність у прийнятті рішень щодо сфер і способів господарської діяльності	Обмеженість перспектив зростання	Фокусування на певному виді діяльності і можливість накопичення спеціалізованого досвіду	Тиск і погрози з боку впливових офіційних контролюючих органів
Опора на родинні, дружні, сусідські зв'язки	Слабко виражена мотивація до діяльності	Засвоєння певної ніші на ринку	Легкість копіювання успішного досвіду господарської діяльності
Безпосередній контроль над здійсненням господарської діяльності	Відсутність підтримки з боку впливових суб'єктів	Можливість зацікавлювати інвесторів до перспектив розвитку	Швидке припинення діяльності з партнерами, зрив домовленостей внаслідок відсутності офіційних зобов'язань
Безпосередні контакти зі споживачами і посилення їхньої лояльності	Відсутність спеціальних знань у сфері законодавства, управління ресурсами	Встановлення стійких партнерських відносин при слідуванні однаковим нормам поведінки	Можливість застосування сили з боку кримінальних осіб

Найбільша демаркаційна лінія відділяє нелегальну діяльність від інших видів економічної діяльності. Різні форми кримінальної активності до складу неформальної економіки не входять.

Говорячи про неформальних працівників, мають на увазі працівників, включених в легальні види діяльності. Діяльність цих працівників не потрапляє під контроль держави, тобто не фіксується і не регулюється. Проте, якщо така діяльність веде до виникнення яких-небудь порушень, то вони пов'язані не із змістом цієї діяльності, і не із

дотриманням певним працівником або роботодавцем формальних законодавчих вимог.

Визначення неформальності, які обговорювалися в пострадянському інтелектуальному просторі, є переважно досить простими. Неформальними рахуються ті елементи і форми економічного порядку, які не відповідають моделі «західної» економіки, прийнятої в Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР). Тобто неформальні структури можуть бути ідентифіковані тільки при визначенні «формальної» економіки. Згідно з таким підходом, неформальний сектор не має ніякої внутрішньої структури і єдиної логіки лише через те, що він визначається «від протилежного» – такий, що відрізняється від формального. Між тим існує велика кількість різноманітних елементів економічного життя (і соціальної реальності навколо них), які знаходяться за межами легального регулювання. Проте їх внутрішні відносини не можна назвати чітко і ясно структурованими і організованими, часто вони відрізняються від логіки системи, яка існує як всередині, так і за межами легального простору [123].

В умовах ринково-орієнтованих змін в економіці значного поширення набувають гнучкі форми організації праці, практика укладання термінових контрактів, що приводить до збільшення кількості вакансій, пов'язаних з тимчасовою роботою та зростанням обсягів неповної зайнятості. Застосування гнучких форм зайнятості дозволяє посилювати гнучкість ринку праці, однак переважно за рахунок зменшення рівня соціальної захищеності працівників. При цьому більшою мірою, ніж інші, схильні до переходу із стандартної до нестандартної зайнятості представники вразливих соціально-демографічних груп, що потребують розробки відповідного нормативно-правового забезпечення регулювання цього процесу в Україні.

До нестандартної відносять зайнятість, яка не має певних стандартів і повної регламентації робочого часу. Нестандартну зайнятість можна розглядати як соціальний процес (динаміку) і показник соціального стану суспільства на визначеному етапі розвитку, як певний соціальний інститут. До нестандартних форм зайнятості може включатись:

– тимчасова зайнятість. Тимчасово зайнятими вважають працівників, які уклали трудові контракти на певний строк або на виконання конкретного обсягу робіт, а також тих, що мають сезонну, випадкову або разову роботу;

– неповна зайнятість. Існують два основні підходи до її визначення: кількісний і якісний. У першому випадку до неповно-зайнятих відносять працівників, звичайна тривалість робочого часу яких менше нормальної величини (як правило, 30-35 робочих годин на

тиждень; таких працівників називають «малозайнятими», у другому – тих, хто має трудові контракти на неповний робочий час;

– недозайнятість. Цю категорію складають працівники, які тимчасово відсутні на робочому місці або трудяться менше звичайного часу з таких незалежних від них причин, як відпустки з ініціативи роботодавців, та вимушено переведених на скорочений графік роботи через відсутність клієнтів або замовлень і т.п.;

– надзайнятість, надзайнятими вважаються працівники, тривалість робочого часу яких більше певної порогової величини (зазвичай понад 40 робочих годин на тиждень);

– самостійна зайнятість, що охоплює роботодавців, членів виробничих кооперативів та самозайнятих у вузькому сенсі;

– неформальна зайнятість, сюди відносяться: а) зайняті індивідуальним підприємництвом; б) зайняті за наймом у фізичних осіб; в) зайнятість в домашніх господарствах; г) зайнятість у формальному секторі на основі усної домовленості;

– зайняте в домашньому господарстві населення. Ця категорія охоплює тих, хто виробляє товари або послуги в домашніх умовах або для продажу на ринку, або для власного споживання. У багатьох країнах особи, що виробляють продукти виключно для власного споживання, не розглядаються як зайняті і включаються до складу економічно неактивного населення [125].

Деякі з названих видів зайнятості можуть поєднуватися один з одним в різноманітних комбінаціях, що вкрай ускладнює їх облік. «Атиповим» характеристикам робочих місць притаманна тенденція «притягуватись» одна до одної. Одне відхилення від «стандарту», як правило, тягне за собою інші.

Відповідно «нестандартність» трудових відносин може розглядатися з двох точок зору. Ідеться: по-перше, про нестандартність трудового договору, тобто про відхилення формальних умов контракту від прийнятого стандарту (звужене трактування); по-друге, про нестандартність фактичних умов зайнятості (розширене трактування). У цьому сенсі до нестандартних працівників можуть відноситися не тільки ті, хто уклав нестандартний контракт, але і ті, хто взагалі не має контракту (наприклад, самозайняті, зайняті у фізичних осіб і зайняті на основі усних домовленостей) або ті, хто при наявності стандартного контракту реально працює в нестандартному режимі [126, 127, 128].

Ще одними шляхами підвищення ефективності застосування гнучких форм зайнятості в «новій економіці» на сьогодні є впровадження інновацій у сфері зайнятості: лізингу, аутсорсингу, аутстафінгу

персоналу; телероботу, або дистанційну зайнятість; віддалену роботу (фріланс), нетипові моделі робочого часу (поділ робочого місця між двома працівниками, гнучкі графіки робочого часу, аморфний робочий час).

Детально вивчаючи зарубіжний досвід регулювання гнучких форм зайнятості, ми дійшли висновку, що на Україні необхідно розробити нормативно-законодавчу базу регулювання гнучкості праці, що надасть можливість застосовувати нестандартні форми зайнятості. Застосування нетипових моделей робочого часу вказує на наявність гнучкого ринку праці. Гнучкий ринок праці дає змогу пристосуватись до змінних умов праці, забезпечує можливість для переходу працівника від однієї форми зайнятості до іншої, визначає широкий спектр умов найму, отримання заробітної плати, додаткових виплат, організації робочого часу, форм і методів праці.

При аналізі ситуації в будь-яких соціально-економічних сферах варто опиратися на наявний в науковій літературі тезис, про подвійність і неформальність всієї соціально-економічної організації українського суспільства, в розходженні формальних інститутів і реальних практик підприємництва. В соціологічній літературі існує позиція, згідно з якою формальні інститути, які відтворюють західні зразки, є лише імітацією, що маскує домінування інших за своєю суттю, традиційних відносин, які є характерними для (відомим із класичної соціологічної теорії) патримоніального типу господарств. Визначальними ознаками такого типу є: персональні типи відносин в ієрархії, особисті зв'язки, неписьмовий (усний) характер ділової комунікації, нечіткий розподіл, а також ситуативний, а не систематичний характер функцій і повноважень інститутів та чиновників.

Різні сектори і різні економіки існують у кожній країні незалежно від моделі та рівня соціально-економічного розвитку. Доки існуватиме державна форма організації суспільного життя, а держава в тій чи іншій правовій формі впливатиме на економічний розвиток шляхом реалізації бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної політик, доти будуть існувати і різні форми тіньової економіки. Суттєво мінятиметься лише її питома вага, роль, яку вона відіграє, характер взаємодії з легальною економікою та кольорова палітра, що має ця економіка – від «світло-сірої» до «чорної».

До «сірої» економіки можна віднести легальні види економічної діяльності, що не заборонені законом, але не зафіксовані офіційною статистикою. Наприклад, численні види нетоварного виробництва й реципротного обміну. Проте, незважаючи на значні обсяги «сірої» економіки, однозначного наукового терміну для її позначення в науковій

літературі поки не знайдено.

Найбільш розповсюдженими визначеннями, що використовуються в науці для позначення «сірої економіки», є: «неформальна», «експолярна», «економіка виживання», «прихована», «втрачена», «фіктивна». Однак експериментально доведено, що саме із «сірої економіки» виростає підприємницька ініціатива і дрібне підприємництво. З цієї причини «сіру економіку» помилково ототожнюють з економікою перехідного періоду.

З метою порівняльного аналізу сукупності понять «неформальна економіка» автором цієї роботи було проведено контент-аналіз (комп'ютерним набором програм) близько п'ятдесяти робіт науковців, які займаються цією проблематикою. Вся сукупність опрацьованих слів складала 35519. Встановлено, що в наявному масиві найчастіше вживалися такі поняття, як «економіка» – 3443, «неформальна» – 2197, «тіньова» – 1021, «домогосподарства» – 928, «підприємництво» – 589 разів [124, 129, 130].

Проведений аналіз показав, що поняття «економіка» в досліджених текстах найбільш часто співвідноситься з такими поняттями, як «тіньова» – 89,9%, «фіктивна» – 60,0%, «кримінальна» – 41,2%. Набагато рідше поняття «економіка» співвідноситься з поняттями «неформальна» – 57,2%, «докапіталістична» 51,3%, «сіра» – 45,4%, «експолярна» – 44,7%, «домогосподарства» – 37,9%.

У досліджених одиницях тексту (окремих реченнях) поняття «тіньова» найчастіше співвідноситься з такими поняттями, як: «нелегальна» – 39,9%”, «ВВП» – 38,7%, «СРСР» – 35,2%, «пострадянська» 31,4%, «відображення» – 27,0%, «економіки» – 26,7%, «залучення» – 26,3%, «транзакції» – 25,4%, «приховані» – 24,5%, «заборонені» – 21,0%, «параметри» 20,49%, «статистики» – 18,5%, «агентів» – 19,8%, «масштабу» – 19,5%, «кримінальних» – 19,4%, «регулярність» – 19,4%, «динамічна» – 19,4%, «діяльність» – 19,4%, «дефіцит» – 18,5%, «формують» – 18,4%, «головні» – 18,1%, «відношення» – 17,8%, «тенденції» – 16,8%, «активів» – 16,8%, «функції» – 16,0%, «розглядаються» – 16,1%, «суперечить» – 15,9%, «лібералізації» – 15,6%, «дослідження» – 15,2%, «офіційна» – 15,2%, «широко» – 15,0%, «конкурентної» – 14,7%.

Таким чином, визначення поняття «тіньова економіка» з контексту досліджених нами текстів має наступний вигляд: «Тіньова економіка – нелегальна частина ВВП пострадянської економіки. Тіньова економіка – це відображення регулярного залучення заборонених транзакцій з прихованими статистичними параметрами агентів у кримінальних масштабах. Дефіцит офіційної діяльності породжує головні відношення і функції у динаміці активів, які розглядаються в дослідженнях як такі, що

суперечать тенденції до лібералізації й широкої конкуренції». Тобто тіньове підприємництво трактується як підприємницька діяльність, що рівнобіжна (паралельна) легальній (офіційній) діяльності та розвивається поза державним контролем і рахунком, через це не відображається в офіційній статистиці. Тіньове підприємництво – це такий уклад в підприємницькій діяльності, який складається в суспільстві за межами правових норм і формальних правил господарського життя [131, с. 28].

Порівняння наукових контекстуальних визначень «тіньова економіка» і «неформальна економіка» дає чіткі уявлення про особливості їх визначення. Головні особливості визначення тіньової економіки відображені на діаграмі 1 чорним кольором, а неформальної економіки – сірим (рис. 2.1)

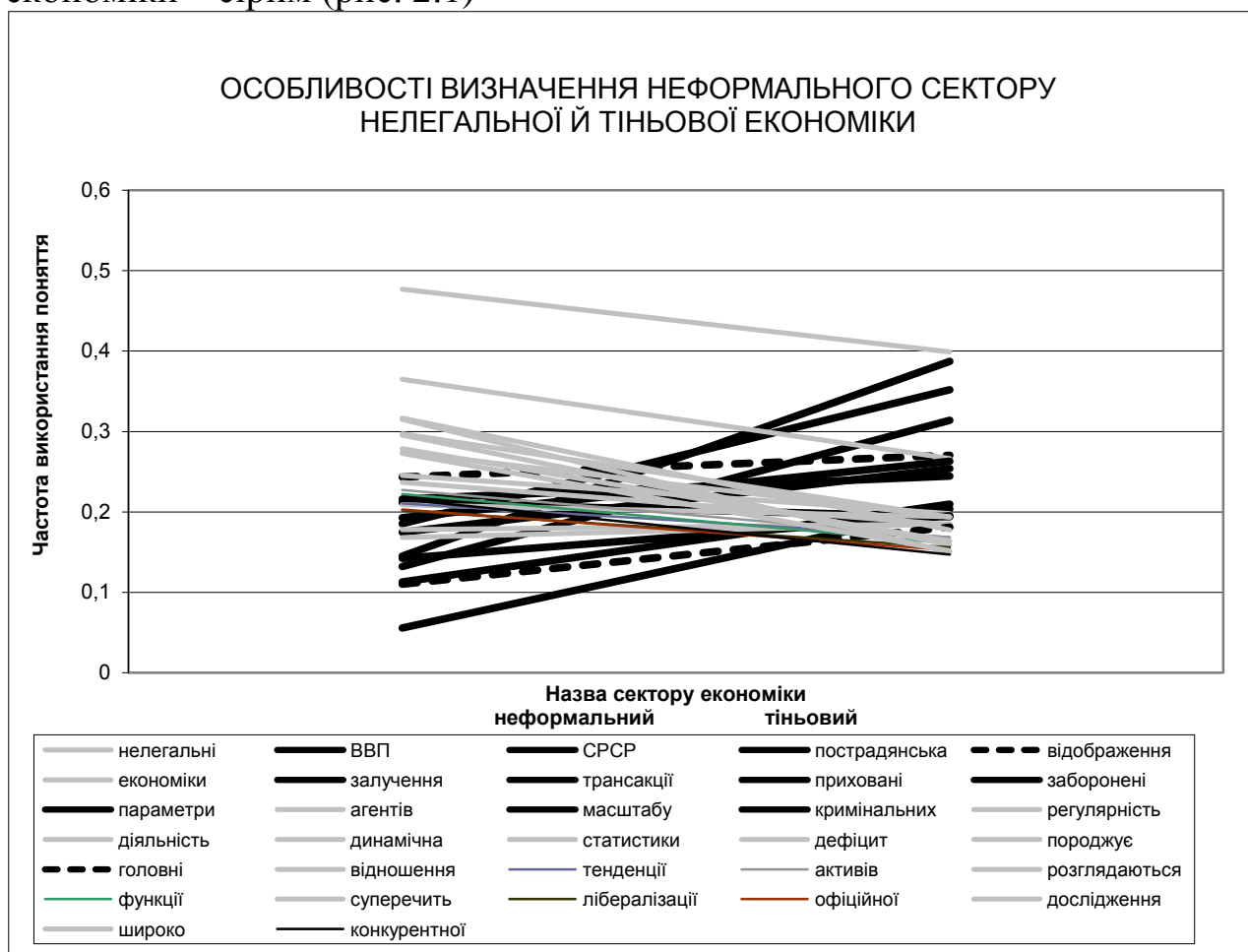

Рис. 2.1. Визначення понять «тіньова і неформальна» економіка

За допомогою аналізу діаграми можна уточнити визначення тіньового підприємництва. Існує кілька основних елементів, а саме: приховані підприємства (здійснення регулярної підприємницької діяльності без реєстрації); приховані господарські операції (невідображені в договорах і звітності); приховане наймання робочої сили (без оформлення трудових договорів); приховування доходів (несплата

податків).

Найбільш істотними ознаками тіньового підприємництва можна вважати:

- зв'язок із пострадянським простором і ВВП СРСР;
- залучення заборонених трансакцій;
- використання прихованих показників;
- кримінальні масштаби підприємницької діяльності [123].

Визначення в якості нелегальної більш притаманна неформальній економіці. Окрім того, аналіз тексту показав, що поняття “неформальна” найчастіше співвідноситься з такими поняттями: “сектор” – 56,4%, “захищений” – 43,0%, “зайняті” – 42,2%, “регулюючі” – 37,0%, “відношення” – 31,7%, “експолярна” – 28,9%, “нелегальна” – 26,1%. Таким чином, визначення поняття “неформальна економіка” з досліджених нами текстів може мати такий вигляд: “Неформальна економіка – це сектор економіки, який нелегально захищає і регулює відношення експолярної зайнятості”. Тобто виконує скоріше соціальні, ніж економічні функції. Масштаби сектора, який нелегально захищає і регулює відношення зайнятості, настільки великі, що *de facto* не можуть бути кримінальними. За оцінками Всесвітнього банку, на неформальне підприємництво припадає 40% ВВП у країнах з низьким і 17% – з високим рівнем на душу населення. У деяких галузях, таких, як роздрібна торгівля і будівництво, близько 80% зайнятих працює нелегально [131].

Як відзначалось неформальна зайнятість – це не тіньова зайнятість. Під нею більшість науковців розуміє сукупність дрібних підприємницьких одиниць, а також економічну діяльність, яка здійснюється на базі домогосподарств або індивідуально. Домогосподарство виступає сукупністю осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися і з однієї особи (стаття 1 Закону України “Про Всеукраїнський перепис населення”). Неформальна зайнятість не включає зайнятих забороненою діяльністю (контрабанда, виробництво й поширення наркотиків, проституція), а також тих, хто працює без реєстрації на масштабних і середніх підприємствах формального сектора. Проте воно може включати як самозайнятих, так і зайнятих за наймом (на підприємствах неформального сектора або фізичних осіб) [131].

Неформальний сектор і зайнятих в ньому дуже важко дослідити і оцінити кількісно. Основним джерелом інформації щодо соціально-

демографічних характеристик домогосподарств країни є переписи населення, які періодично проводяться органами державної статистики. В періоди між проведенням переписів дані щодо складу домогосподарств та інші їх характеристики отримуємо за допомогою вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

Слід також враховувати, що неформальна зайнятість має національний характер, який виражається також в глибинних механізмах, процесах, які обумовлюють причинно–наслідкові взаємозв'язки економічно-господарської культури і неформальної зайнятості. Через це досить актуальним є завдання розгляду неформальної зайнятості в контексті соціально-економічної культури країни, основу якої складає національна підприємницька ментальність як результат кристалізації в пам'яті народу багатовікового досвіду господарсько–підприємницької діяльності. Мало вивченим є аналіз впливу норм і правил економічної поведінки, ціннісних орієнтацій громадян до неформальної зайнятості.

На одному полюсі в спектрі видів неформальної зайнятості можуть знаходитись висококваліфіковані послуги, які надаються в індивідуальному порядку професіоналами (наприклад, лікарями, вчителями, адвокатами). На іншому – низьковиробнича діяльність, спрямована на забезпечення умов простого виживання сім'ї (як, наприклад, виробництво продукції в домашньому господарстві для подальшого продажу на ринку). Ще один додатковий сегмент – це мале індивідуальне підприємництво. Воно може носити індивідуальний або некорпоративний характер (тобто не бути оформленим у вигляді фірми) і тому залишатися поза обліком у формальному секторі економіки.

Виявлення зайнятих у неформальному секторі здійснюється на основі комбінування відповідей на кілька питань, центральним в якому є питання про місце роботи. Він передбачає такі варіанти:

- а) на підприємстві, в установі, організації;
- б) у фермерському господарстві;
- в) підприємницька діяльність без створення юридичної особи;
- г) на індивідуальній основі;
- д) за неоформленим наймом у окремих громадян.

Групи (в, д) повністю неформального сектора. Зайняті в (а) і (б) також стосуються неформального сектора в тому випадку, якщо вони працюють без реєстрації або оформлення документів «на особистому підприємстві або індивідуальному бізнесі для отримання доходу» або «як членом виробничого колективу». До неформального сектора також відносяться зайняті виробництвом продукції або наданням послуг у домашньому господарстві, якщо ця продукція або послуга потім реалізується на ринку. Упорядкована структура неформального сектора,

виділеного на основі прийнятних визначень, може бути показана наступним чином (рис. 2.2).

Робітники підприємств можуть переміщатись у континуумі неформальної зайнятості в залежності від обставин або займають кілька позицій одночасно. Наприклад, офіційно працевлаштований працівник має неформальний підробіток. Таким чином, неформальна зайнятість може мати місце як всередині, так і поза неформальних підприємств. Тому неформальна економіка повинна розглядатись не тільки з точки зору характеру підприємства (не врегульоване державою), але із точки зору характеру найму (не захищені трудовим правом).

Це приводить до формули: неформальна зайнятість = неформальні підприємства, переважно самозайняті і сімейний бізнес + безконтрактний найм на формальних і неформальних підприємствах. Співвідношення цих складових у країнах, що розвиваються 60% и 40%.

Через це сегментація неформальної економіки з точки зору характеру роботи передбачає сегментацію неформальної зайнятості:

1) неформальні роботодавці; 2) сімейний бізнес; 3) наймані працівники неформальних підприємств; 4) периферійні наймані працівники формальних підприємств (тимчасові, частково зайняті); 5) надомні працівники; 6) неоплачувана домашня зайнятість.

Відзначимо, що прибутки можуть знижуватись у міру руху цієї типології, а гендерна картина може змінюватись від переваги чоловіків до переважання жінок.

Нові форми організації бізнесу дозволяють формальним фірмам розширяти зону неформального найму:

– в рамках «вартісних ланцюгів» (субконтрактних відносин) фірма повідомляє, що з усіма ланцюгами у неї лише комерційні відносини, і вони лежать у сфері трудових відносин цієї фірми;

– відносини найму не передбачені (наприклад, при взятті товару на реалізацію);

– найм безперечний, проте нема чіткості – з ким (наприклад, тимчасовий найм через агентство);

– перенесення субконтрактних підрозділів в країни, що розвиваються, де переважають традиції неформальності.

До неформальної зайнятості слід відносити ту зайнятість, яку самі робітники вважають не своєю основною роботою, і ту, яка є додатковою і вторинною. Основні види неформальних практик підприємництва можуть виступати і проявлятися в: наявності власної присадибної ділянки; збиральництві (збір грибів, ягід); рукоділлі, до якого поряд з традиційними видами (шиттям, в'язанням) відносять і виготовлення побутових предметів, меблів; вигодовуванні домашньої худоби або

зайняття бджільництвом; приготування їжі для себе, своєї сім'ї та для продажу; полювання, риболовля; надання послуг (ремонт, масаж, стрижки).

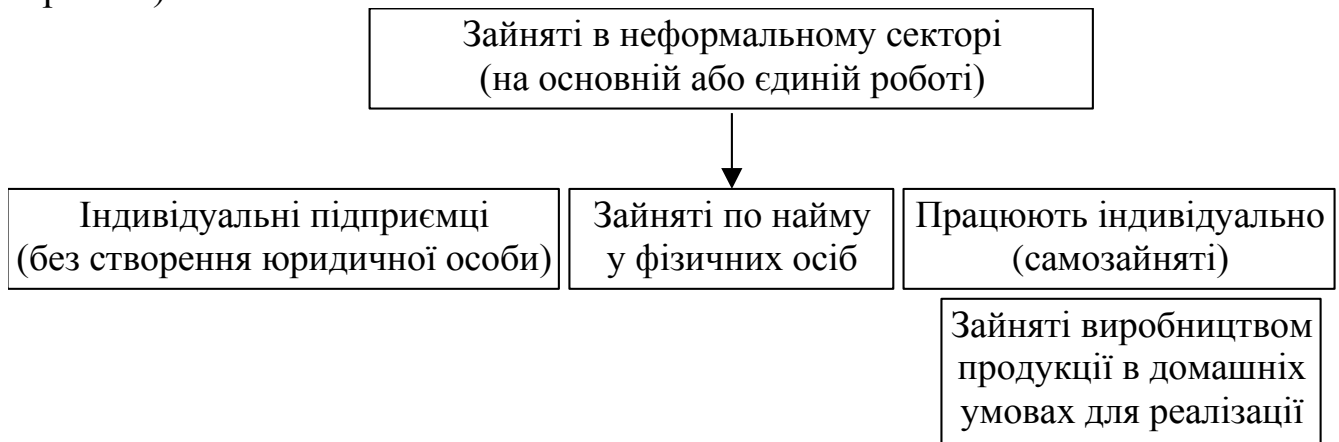

Рис. 2.2. Структура зайнятості в неформальному секторі на основній роботі

Соціологічний аналіз системи неформальної зайнятості базується на розгляді економічної культури, а саме того, яким чином традиційні значення або культурні цінності інституціалізуються і через це мають нормативне значення для діяльності і функціонування в нових економічних умовах. Тому неправильним є розгляд неформальної зайнятості тільки як дисфункції економічного і соціального розвитку. Відзначимо, що в протилежному випадку система прагнула б до функціонального відновлення рівноваги, але цього не відбувається [132].

Узагальнюючи різноманітні концепції і класифікації, В. Радаєв запропонував таку типологію «неформальної економіки» [132]:

- легальна (неофіційна) економіка – економічна діяльність, яка не порушає ні діючих законодавчих норм, ні прав інших господарських агентів, але не фіксується в звітності і контрактах;

- нелегальна економіка – економічна діяльність, яка порушує права інших господарських агентів, але не є регламентованою діючим законодавством і така, яка знаходиться, таким чином, поза правовими зонами;

- напівлегальна економіка – економічна діяльність, яка за своїми цілями відповідає законодавству, але періодично виходить за його межі. Це «сірі ринки». Понад усе вони пов'язані з різними способами відхилення від податків, включаючи використання «чорного налу», бартерні обміни, працю без патенту і ліцензії, трудове наймання без оформлення;

- нелегальна економіка – економічна діяльність, яка заборонена законом і за своєю суттю порушує закон.

Одна частина неформально знаходиться «на світлі» і включає сегменти, які вписуються в діюче законодавство або в крайньому випадку не суперечать йому. Йому протилежна друга частина – «кримінальна зайнятість». Це також не відображається в офіційній статистиці і формальних контрактах, але також вступає в протиріччя з існуючими законодавчо встановленими нормами. В свою чергу, не все, що знаходиться в «тіні», є кримінальним. Важлива частина тіньової зайнятості є досить легальною за своїми цілями і змістом, але пов'язана з періодичними порушеннями закону у виборі засобів досягнення цілей.

У таких умовах, коли вхід до офіційного сектора ускладнений масою адміністративних та інших бар'єрів, саме неформальний сектор дозволяє обійти або мінімізувати витрати. В більш широкому значенні, відкриваючи доступ до нових професій і дозволяючи відносно «дешево» набувати нових навичок, він виступає важливим механізмом соціальної, трудової і професійної мобільності. Закріпившись, такі форми зайнятості і самозайнятості можуть надалі вийти у світ формальної економіки у сектори малого і середнього підприємництва або в сектори найманої праці. Швейцарський науковець Дітер Касел виділяє три позитивних функції неформальної економіки:

1. «Економічний пом'якшувач» – улагодження перепадів в економічній кон'юнктурі за допомогою перерозподілу ресурсів між легальною і тіньовою економікою (коли легальна економіка переживає кризу, виробничі ресурси не пропадають, а перерозподіляються в неформальній економіці, повертаючись в легальну після завершення кризи).

2. «Соціальний амортизатор» – злагоджує небажані соціальні протиріччя (особливо неформальна зайнятість і підприємництво полегшує матеріальний стан багатьох громадян).

3. «Різносторонній стабілізатор» – ця економіка підживлює своїми ресурсами легальну (неофіційні прибутки використовуються для закупівлі товарів і послуг у легальному секторі) [133].

Підсумовуючи вищевикладене, слід наголосити на такому аспекті центральної проблеми: можливість забезпечення сталого, динамічного розвитку транзитивного суспільства потребує застосування більш розвинутої експолярної поліструктури і форм зайнятості, які виходять за вузькі обмежувальні кордони сучасної західної класичної моделі економічного розвитку. В той же час ця поліструктура характеризується наявністю багатьох гібридних форм, для яких іманентно притаманні умови існування поза контролем держави, які утворюють широкий тіньовий простір економічної діяльності. Подолання цього конфлікту та досягнення можливого компромісу повинні скласти основні засади

соціально–економічної політики України щодо забезпечення сталого економічного розвитку та обмеження тіньових процесів в підприємстві.

Неформальні практики зайнятості можна розглядати як сконструйовану реакцію громадянського суспільства на небажане втручання держави. Універсальний характер цього явища відображає здатність багатьох суспільств здійснювати опір державній владі. Можна проголосити незаконною ту чи іншу діяльність, але це не означає, що вона зникне; можна проголосити незаконними цілі сектори зайнятості – тоді вони відійдуть в підпілля і будуть процвітати. Чим більше державна політика перешкоджає задоволенню індивідуальних потреб і перекриває форми доступу до необхідних ресурсів, тим більшими будуть масштаби деформалізації, яку ця політика породжує. Звичайно, реакція може бути різноманітною в залежності від особливостей кожного суспільства. Проте останні дані про поширення неформальних видів зайнятості дозволяють припустити, що державні чиновники недооцінюють здатність людей обходити непідходящі їм правила економічної і підприємницької поведінки. Позитивні соціальні наслідки неформальних практик зайнятості в суспільстві – це виживання населення і способи, що показують політикам шляхи вирішення існуючих проблем (по типу доріжок в Гайд-Парку, протоптаних жителями Лондона) [123].

Позиція зайнятості в контексті проведеного аналізу виявилася складною і неоднозначною. Складність виживання через створені державою бар'єри, наявність низки ризиків, неможливість передбачити ситуації на ринку, тисячі юридичних актів роблять підприємство вразливим і нестійким. Тому більшість змушена шукати собі місце у сфері тіньової і неформальної економіки, яка виступає своєрідним гарантом виживання в сучасних умовах. У даному дослідженні чітко проявляється позиція самостійної зайнятості (на прикладі існування домогосподарств), як ефективна підприємницька стратегія масового виживання населення за складних економічних умов. І тому зараз все, що пов'язано з індивідуальною трудовою діяльністю у приватному секторі економіки, доцільно ототожнювати з самостійним бізнесом або підприємством. Самозайнятість населення, коли в одній особі поєднані і роботодавець і найманий працівник, слід розглядати, як відправну точку в процесі розвитку підприємства. Надалі, зважаючи на дії і позицію держави відносно підприємства, одна частина самозайнятих продовжить свою діяльність у секторі малого і середнього підприємства, а інша – в секторі найманої праці.

Важливим може бути також висновок: для більшості адаптантів не існує чіткого поділу між формальними і неформальними сферами, які відповідають їхнім практикам зайнятості. Для населення використання

практик служить засобом досягнення цілі – виживанню, пристосуванню до нових умов життя [135]. Більшість неформальних практик зайнятості носить переважно неринковий характер. Використовуються такі економічні практики переважно тими, хто не зміг досягнути значних успіхів у сфері формальних економічних відносин. Залишається поки що відкритим питання про те, чи є включення в неформальні сфери діяльності перепорою для успішної реалізації індивіда в формальному секторі, або воно виступає своєрідним реваншем за попередні невдачі в полі формальних практик, забезпечуючи можливість ведення підприємницької діяльності.

Підводячи підсумок під аналізом ринкового простору, відзначаємо, що сфера зайнятості сьогодні здійснюється за допомогою як формальних, так і неформальних практик діяльності. Кордони між ними є досить розмитими: робітники дрейфують у ринковому просторі. Дослідження неформальної зайнятості стикається з багатьма проблемами: від точності у визначеності феномену і вибору адекватних методик до інтерпретації отриманих результатів.

Об'єктивний характер домінування в економічній структурі суспільства, що перебуває у стані трансформації, значної кількості неформальних практик зайнятості населення є дійсністю. Якщо в умовах сталого розвитку суспільних систем неформальні утворення значною мірою перебувають у згорнутому вигляді, то при одночасному застосуванні моделі відкритої економіки і тиражуванні всередині країни прозахідних засад розвитку неформальної складової вибухоподібно розширюється обсяг та спектр перетворених форм. Таким чином, цей сегмент економічної структури, перебуваючи на периферії, продемонстрував стійкий імунітет як до намагань її знищення та підпорядкування залишків загальному одержавленню економіки, так і надання йому розвинутих ринкових форм.

У цей час в соціологічній науці сформовані основоположні принципи розуміння неформальної зайнятості, які полягають у наступному: такого роду діяльність вбирає в себе низку певних типів діяльності, які зорієнтовані не на автоматичне отримання прибутку і які здійснюються не стільки заради досягнення наперед прорахованих і спроектованих спеціальних цілей, скільки для підтримання нормальної стабільності і звичності життєвих устремлінь для реалізації цілей виживання, благоустрою і соціального відтворення населення [136].

Доцільною є також необхідність вивчення і опису практик зайнятості, пов'язаних з включенням економічної діяльності в соціальну структуру, в більш широкий контекст зв'язків і відносин. Визнання такого включення стало базовою тезою у сучасній соціології економіки. Одна і

та ж економічна ситуація і набір формальних норм можуть ставати підґрунтям, стимулом для різних стратегій поведінки суб'єктів зайнятості. Для адекватної оцінки стану і тенденцій розвитку конкурентного середовища, умов підприємництва на тому чи іншому конкретному ринку, недостатньо встановити перелік учасників з їх обсягами, частками продажу та розглядати їх в контексті діючої нормативно-правової бази і механізмів регулювання. Ситуацію у сфері зайнятості, всю специфіку поведінки економічних суб'єктів можна виявити тільки через вивчення реальних практик економічної поведінки і їх інтерпретацію учасниками певних локальних територіальних утворень в межах країни [137].

Однією із умов ринкової трансформації, що пов'язана із оновленням галузевої структури виробництва, формуванням системи ринків і їх інфраструктури виступають перетворення в системі зайнятості населення.

Найбільш цікава особливість ринку праці полягає в тому, що деякі з видів зайнятості знаходяться поза межами офіційної статистики і інституційного контролю з боку державних структур, а функціонують відносно автономно. Це можна пояснити тим фактом, що ринковий порядок являє собою стохастичну самоорганізовану систему, низка елементів якої виникає і функціонує спонтанно, попереджаючи реакцію інститутів державного регулювання. Звичайно, що спонтанні процеси можуть розвиватися в різних напрямках і деякі з них носять приховані форми, які можуть бути конструктивного і деструктивного характеру, доповнюючи або, навпаки, деформує «офіційну» ринкову економіку.

Яскравим прикладом дії цих спонтанних механізмів може виступати система зайнятості, яка виникає в період економічного спаду. В умовах, коли економічна система розбалансована і ринкові відносини, інститути зайнятості перебувають у стані реформ, стихійно розвиваються сектори експлоярної економіки.

Вони архаїчні за інституційною структурою і базуються на традиційних формах натурального господарства і обміну, що дозволяє забезпечити мінімальний рівень благоустрою і виживання відносно домашніх господарств.

Засоби і ресурси такого роду неринкових економік утилізуються із «підручних засобів», що є в наявності, а способи існування визначаються ефективністю натуральних навиків, якими володіють окремі індивіди або члени їх родин. Цей приклад ілюструє структуру і співвідношення формальних і неформальних економік в період економічного спаду. Звичайно, що в умовах, коли економічна система ринкового типу стає неефективною або «невигідною» для багатьох учасників економічного життя, тоді виникають паралельні економічні структури з архаїчною організацією, які заміщають непрацюючі інститути і механізми ринкового

обміну і є паліативним засобом індивідуального відтворення і зайнятості [138].

Інший приклад появи неформальної економіки, але зовсім в іншому соціально-економічному контексті, можемо навести в умовах перехідного періоду в пострадянських країнах – виникнення «човникової торгівлі», «дрібною контрабанди». Руйнування централізованих інститутів державного регулювання сприяє спонтанному виникненню чисто ринкових структур, в основі яких лежить особиста економічна вигода громадян, зорієнтованих на отримання прибутку.

Очевидно, що ці структури, в які залучена значна частина людей, служать, по-перше, досить ефективним заміником інститутів офіційної торгівлі і, по-друге, є засобом організації тимчасової зайнятості для значної кількості людей, що втратили офіційну роботу.

Така ситуація спостерігалася на початку 90-х років ХХ ст., зараз вона суттєво змінилась. Адже мова йде не про відсутність роботи взагалі, а про небажання працювати за низьку заробітну плату в офіційній економіці. Саме тепер починає спрацьовувати принцип «трансакційних витрат», пов'язаних з прорахунками і визначенням власної вигоди при співвідношенні витрат і прибутків в залежності від сфери працевлаштування.

Зважаючи на всю сукупність визначень, варто узагальнити такі ознаки:

- націленість на виживання, а не накопичення капіталу;
- націленість на забезпечення зайнятості, а не максимізацію середнього прибутку;
- гнучкість і багатоманітність способів заробітку (які часто можуть змінюватись);
- трудомісткі роботи на нерегульованих ринках з високим ступенем невизначеності;
- сукупність «незахищеної» праці в суспільствах;
- доступність подібної роботи і використання в ній сімейних і місцевих ресурсів;
- функціонування сімейних одиниць, в основі яких лежить сімейна, а не наймана праця;
- взаємопідтримка і кредитування, що засновується в більшій мірі на довірі і родинності, ніж на формальних контрактних відносинах;
- родинність, сусідство, етнічність, приналежність до однієї місцевості;
- незареєстроване підприємництво;
- інтегрування легальних і напівлегальних видів діяльності, націлених на виживання;

– побут, що включає низку вищеперерахованих характеристик.

Підводячи підсумок, при аналізі неформальної зайнятості, низка авторів звертає увагу на те, що вона виступає фактором додаткової (резервної) зайнятості, яку не може забезпечити з різних причин офіційна сфера працевлаштування. Крім того, неформальна економіка виступає не тільки в якості додаткового ресурсу виживання значної кількості населення, проте і виступає полем генерації нових економічних структур, яке виникає часто на противагу діяльності держави.

Таким чином, неформальна зайнятість, поряд із низкою негативних моментів (соціальна незахищеність зайнятих, відсутність гарантій найму і професійних інтересів працівників), може виконувати позитивну функцію для тієї категорії, яка не може отримати доступ на інші ринки праці. Неформальна зайнятість може виникати спонтанно, часто більш оперативніше реагуючи на зміну кон'юнктури ринку. Вона сприяє виникненню і частковій легалізації таких інституційних форм ринку, які розширяють можливості офіційного зареєстрованого бізнесу. Її функціонування передбачає і випробує такі умови і форми найму робочої сили, які більше відповідають тенденціям зростання гнучкості сучасного виробництва.

Варто більш детально звернути увагу на останній аспект. Ці форми економічної активності, що знаходяться поза межами державного регулювання і контролю, можуть мати своєю ціллю, по-перше, виживання індивідуального підприємництва або групи підприємців через безпосередній продаж продукції і продаж товарів на ринку. По-друге, мінімізацію витрат за рахунок використання неформальної зайнятості. По-третє, підвищення еластичності бізнесу за рахунок його мінімізації.

Таким чином, частковий відхід в неформальний сектор може бути ефективним засобом виживання і перебудови легального бізнесу за рахунок встановлення гнучких зав'язків з тіншовим бізнесом на різних рівнях диверсифікації виробництва, обміну та зайнятості. Навіть в сьогоденні західних країнах спостерігається тенденція поступового розширення і легалізації неформальних сфер зайнятості, особливо тих сфер зайнятості, до яких слабо адаптується офіційна економіка.

Особливо яскраво це проявляється в частковій реструктуризації електронної і електротехнічної промисловості, що приводить до скорочення великих підприємств і зростання дрібних сфер, що дає можливість використовувати неофіційні угоди за субконтрактами і різні форми часткової неформальної зайнятості.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Статистичні показники неформальної зайнятості в Україні

У більшості країн Центральної та Східної Європи при переході від адміністративно-командної до ринкової моделі економіки (і навіть дещо раніше) склалася ситуація, коли частина економічно активного населення, виходячи з ринкової кон'юнктури, вдалася до самостійного вирішення таких питань, як працевлаштування та отримання доходу. Виробничі одиниці, що утворювалися внаслідок цього, знаходилися у власності та використовуються з метою виробництва товарів чи надання послуг однією або кількома особами, які не мають достатнього капіталу, кваліфікації чи доступу до сучасних технологій і, відповідно, не можуть конкурувати з юридичними особами на ринку товарів та послуг.

За часів планової економіки така зайнятість вважалася нелегальною та була забороненою, стосувалася таких сфер, як «спекуляція» (купівля та перепродаж дефіцитних товарів за завищеними цінами), репетиторство, ремонт автомобілів, відкриття підпільних підприємств з виробництва та реалізації товарів та послуг масового попиту.

За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. кількість осіб, охоплених неформальною зайнятістю, становить 4,3 млн осіб або 26,4% від загальної кількості зайнятого населення (наприкінці 2014 р. цей показник становив 25,1 %). Порівнюючи тенденції розвитку формальної та неформальної зайнятості в Україні за останні три роки, слід зазначити їх протилежну спрямованість. Якщо рівень неформальної зайнятості населення з початку 2013 р. до середини 2015 р. зріс на 2,8%, то кількість офіційно працевлаштованих осіб за цей період скоротилася на 2,3%.

Загалом протягом останнього десятиліття рівень формальної зайнятості населення віком 15-70 років в Україні зменшився на 0,7% (з 57,7% до 57,0%). У той же час частка неформально зайнятих осіб цієї вікової категорії зросла в 1,2 рази (з 21,5 % в 2005 р. до 26,4 % – в 2015 р.) [140].

Вагомою складовою тіньової зайнятості виступає поширена в Україні практика «сірої» заробітної плати. До цієї категорії залучена значна кількість зайнятих у формальному секторі економіки осіб, що генерує ризики розвитку соціально-економічної сфери в країні та виступає гальмом на шляху підвищення добробуту населення. Загалом, за оцінками фахівців, на сьогоднішній день в Україні у результаті розповсюдження тіньового сегмента ринку праці від 30% до 50% фонду

заробітної плати є неофіційним, що дорівнює приблизно 200 млрд грн. Це означає, що щорічно бюджетні надходження зменшуються приблизно на 30 млрд грн., фонди соціального страхування недоотримують від 70 до 90 млрд грн, у тому числі пенсійний фонд – близько 70 млрд грн [141]. Проте особи, які частково чи повністю не сплачують страхових внесків, користуються безоплатними медичними послугами, одержують інші соціальні виплати (у зв'язку із народженням дитини, безробіттям, статусом малозабезпеченої сім'ї тощо). Усі ці виплати лягають додатковим тягарем на фонд соціального страхування та державний бюджет України. В перспективі цей тягар ставатиме більш відчутним внаслідок збільшення кількості осіб пенсійного віку або отримання інвалідності. При цьому частина цих людей не сплачували внески до страхових фондів в період своєї трудової діяльності. (Додаток 1).

Важливим компонентом функціонування сучасного українського суспільства є залучення населення до неформальної зайнятості. У загальній кількості зайнятого населення у дванадцяти регіонах країни частка неформально зайнятих осіб не перевищувала середній показник по Україні (22,7%). Найвище значення цього показника спостерігалось у Чернівецькій області (50,9%), а найменше – в Київській (9,4%), (Табл. 3.1) [142].

Таблиця 3.1

Неформальна зайнятість населення за регіонами у 2018 році

%	Регіон	Показники
1-10%	Київська	9,4
10-20%	Харківська	11,0
	Донецька	13,3
	м. Київ	13,5
	Дніпропетровська	14,2
	Полтавська	14,3
	Кіровоградська	18,8
	Чернігівська	19,2
20-30%	Львівська	20,3
	Одеська	21,3
	Запорізька	22,1
	Волинська	22,1
	Хмельницька	23,8
	Тернопільська	24,2
	Черкаська	24,3
	Житомирська	25,7

	Миколаївська	26,9
	Закарпатська	27,5
30-40%	Сумська	32,7
	Вінницька	33,2
	Луганська	35,8
40-50%	Херсонська	40,4
	Рівненська	48,8
	Івано-Франківська	48,9
	Чернівецька	50,9

У цілому територіальний розподіл масштабів поширення неформальної зайнятості демонструє її зосередженість в регіонах, де переважає аграрне виробництво. Крім того, значна частина мешканців західних регіонів перебуває в трудовій міграції, що не відображається в офіційній статистиці ринку праці. Обмежена кількість вакансій у легальному секторі економіки, низький рівень офіційних прибутків, географічна близькість з країнами Західної Європи – всі ці фактори приводять до масової трудової міграції [142]. На сьогоднішній день Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі.

Отже, рівень і обсяги участі у неформальному секторі економіки не тільки виступають суттєвим фактором загального показника зайнятості у національній економіці, а й спричиняють суттєві відмінності у структурі зайнятості окремих регіонів країни.

Сільське, лісове та рибне господарства є основними видами діяльності неформально зайнятого населення (42,9%). Іншими поширеними видами економічної діяльності населення цієї категорії є гуртова та роздрібна торгівля (19,5%) та будівництво (15,9%), (Табл. 3.2) [140].

Таблиця 3.2

**Неформальна зайнятість населення
за видами економічної діяльності у 2018 році
(у % до усього неформально зайнятого населення)**

	2018
Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років - усього, тис. осіб	3541,3
у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку	
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	42,9
промисловість	5,5

Закінчення таблиці 3.2

будівництво	15,9
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	18,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4,2
тимчасове розміщування й організація харчування	2,2
інші види економічної діяльності	11,1

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Неформальна зайнятість переважає серед осіб з низьким рівнем освіти, які займаються фізичною або низькокваліфікованою працею. Частка неформально зайнятого населення серед працівників найпростіших професій є значно вищою, ніж серед офіційно зайнятого населення (51,5% проти 9,6%) (Діаграма 3.1).

Діаграма 3.1

Формальна та неформальна зайнятість населення за професійними групами у 2017 році

(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

Найбільше розповсюдження неформальна зайнятість отримує серед молоді віком 15–24 роки та серед осіб пенсійного віку. Значна частина молоді поєднує навчання і роботу без юридичної реєстрації. Серед осіб пенсійного віку неформальна зайнятість спричинена низькими пенсіями, поширеністю бідності та бажанням отримати додаткові засоби і джерела прибутку. Бажання продовжити трудову діяльність змушує осіб старшого працездатного віку погоджуватись на неформальну зайнятість, працювати

на посадах, що не приваблюють молодих спеціалістів, та за мінімальну оплату [140].

Діаграма 3.2

Важливим чинником, що впливає на поширеність неформальної зайнятості, є рівень освіти. За офіційними даними, рівень неформальної зайнятості скорочується зі зростанням рівня освіти, як у міській, так і в сільській місцевості. У 2018 р. серед неформально зайнятого населення дві третини (66,6%) склали особи з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою, а серед офіційно зайнятого населення переважали особи з вищою освітою (включаючи повну, базову та неповну вищу освіту) (61,5%), (Діаграма 3.3).

Діаграма 3.3

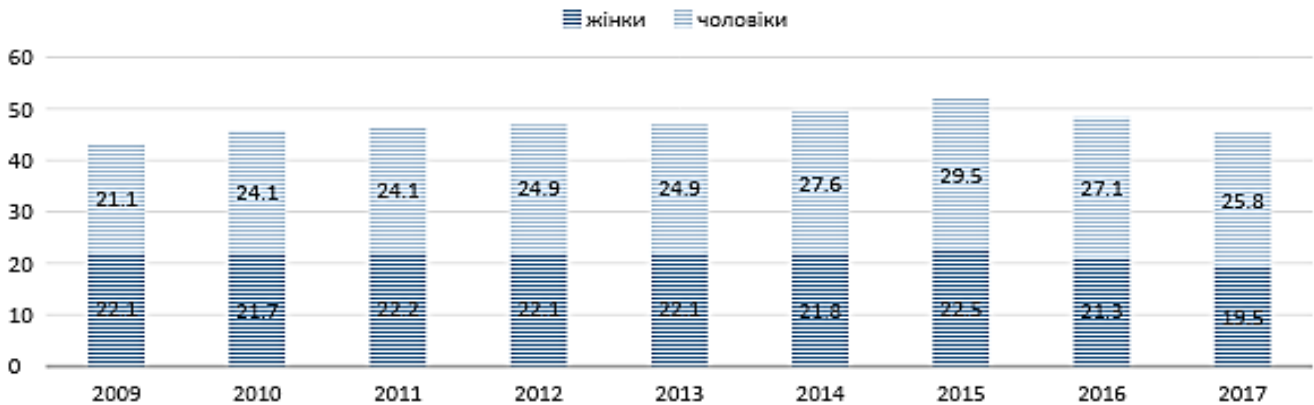

Неформальна зайнятість найбільше поширена серед представників чоловічої статі, що спричинено власне сферами зайнятості (будівництво,

сільське господарство, торгівля). Однак в офіційній статистиці не відображено відсоток самозайнятості жінок в домогосподарстві.

Діаграма 3.4

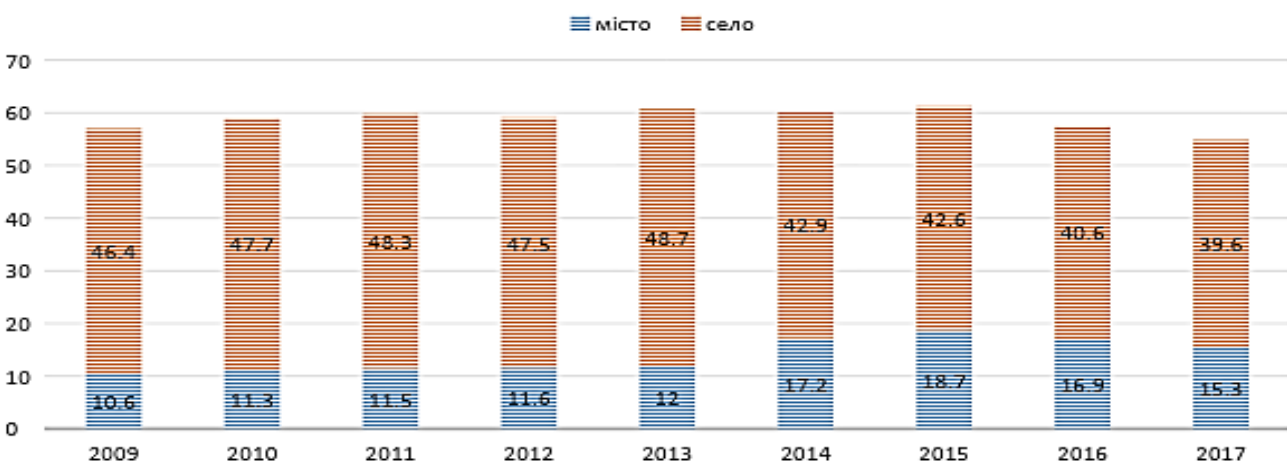
**Статеві характеристики неформально зайнятих
(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)**

Неформальна зайнятість в Україні поширена переважно серед сільського населення (39,6%), тоді як відповідний показник для міського населення становить 15,3%. Основну частину такої зайнятості в сільській місцевості становлять особисті селянські господарства (Діаграма 3.5). Саме там переважає фізична низькопродуктивна праця, що сприяє тінізації процесів виробництва та збуту аграрної продукції та зростанню навантаження на соціальні фонди. Основною причиною значного поширення неформальної зайнятості в сільській місцевості є брак альтернативи зайнятості в особистих підсобних селянських господарствах.

Діаграма 3.5

**Статеві характеристики неформально зайнятих
(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)**

Неформальна зайнятість продовжує відігравати важливу роль в забезпеченні засобів виживання для більшості домогосподарств. Варто відзначити, що деякі причини участі в неформальній зайнятості характерні для одних видів діяльності (художники, співаки, юристи, лікарі), повністю не відповідають іншим видам такої діяльності (торгівля на ринку, збиральництво, вигодовування і продаж худоби). Неформальна зайнятість, яка розглядалась як «прихисток» для низькокваліфікованих працівників, зараз перетворилася на альтернативний варіант зайнятості зі своїми специфічними характеристиками та ознаками.

Нездатність або небажання отримати офіційну реєстрацію значної частини неформально зайнятих осіб виступає перепорою у функціонуванні офіційної економіки. Причому 80–90% всіх неформально зайнятих концентруються саме на дрібних підприємствах, де працює 5 і менше працівників. Варто відзначити, що у неформальних підприємств відсутня можливість отримати кредитні ресурси, використовувати новітні технології, інвестувати в підготовку та підвищення кваліфікації своїх працівників. Зайнятість в неформальній сфері економіки також характеризується значною плінністю кадрів [145].

Крім того, функціонування неформальної зайнятості супроводжується ризиками для держави та суспільства в цілому, а саме:

- а) недоотриманням надходжень до бюджету та соціальних фондів;
- б) ускладненням процесів регулювання зайнятості населення;
- в) зростанням корупції та тіньової економіки;
- г) ускладненням контролю за обігом грошей;
- д) обмеженням можливості отримати повну та правдиву економічну інформацію.

Все це негативно впливає на процеси макроекономічного прогнозування, розробку ефективних програм розвитку соціально-економічної системи держави. Зайнятість у неформальній сфері може певною мірою гальмувати модернізацію економіки та формування ринкової системи господарювання.

Проте, здійснюючи діяльність поза сферою адміністративного, податкового регулювання, підприємства неформального сектора отримують певні переваги у порівнянні з формальним сектором. Адже їх нелегальний статус приводить до значної економії ресурсів, що дозволяє знижувати ціни, завойовувати нових споживачів.

Безумовно, функціонування неформальної зайнятості має і позитивні наслідки, зокрема: зменшення кількості безробітних; стримування зростання соціальної напруженості в суспільстві; можливість отримувати дохід, що перевищує суму виплат з безробіття; відкриття доступу до нових професій. Крім того, неформальне

підприємництво може виступати інкубатором малого підприємництва. За певних умов трансформація самозайнятості у офіційне підприємництво може сприяти створенню нових робочих місць.

Скорочення неформальної зайнятості в Україні та її легалізація потребують, у першу чергу, реалізації заходів політики зайнятості, що мають яскраво виражену антикризову спрямованість, зокрема:

1. Координація зусиль влади на усіх рівнях в реалізації політики у сфері прикладання праці та зменшення масштабів її тінізації неможлива без науково обґрунтованої комплексної національної програми сприяння зайнятості, спрямованої на забезпечення збалансованості пропозиції та попиту робочої сили на основі ефективної зайнятості.

2. Політика зайнятості повинна бути спрямована на забезпечення соціально прийняттого рівня безробіття завдяки сприяння перерозподілу робочої сили за секторами економіки, територіями та видами зайнятості в інтересах структурних зрушень та зростання продуктивності праці при максимально можливій соціальній підтримці безробітних.

При цьому слід враховувати, що розпочаті реформи економічного сектора та втрата значного виробничого потенціалу в зоні проведення АТО очевидно в кінцевому результаті призведуть до зміни галузевої та територіальної структури економіки, а значить і до структури попиту на робочу силу. Тому важливим є запровадження науково обґрунтованого прогнозування масштабів та напрямів таких змін, а також структури попиту на ринку праці на середньострокову та довгострокову перспективу. Такі прогнози мають бути узгоджені з системою освіти, підготовки та удосконалення кадрів.

Забезпечення збалансованості попиту та пропозиції ринку праці та підвищення якості професійної освіти має відбуватись шляхом прийняття професійних стандартів, що дозволить поєднати ринкові вимоги роботодавців до підготовки кадрів. Розроблені професійні стандарти дозволять проводити об'єктивну атестацію та поточне оцінювання персоналу підприємств та дозволить створити об'єктивне підґрунтя щодо галузевих стандартів оплати праці.

Пріоритетним завданням для українського ринку праці є перехід від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати та ефективною працею, що виступить в ролі мотиватора (стимула) для повернення працюючих в офіційний сектор економіки та приведе до збільшення їх доходів, надходжень до бюджету та соціальних фондів.

У найближчій перспективі реалізація політики зайнятості з використанням програм створення робочих місць має спрямовуватись на максимальну легалізацію зайнятості.

3.2. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток неформальних практик зайнятості в Україні

В процесі вивчення цього явища сформувався кілька підходів. Так, В. Картайя, Дж. Меззера, Г. Маркесв і В. Токмана – прихильники структуралістського підходу (підхід Міжнародної організації праці) бачили передумову зростання неформальної зайнятості у поєднанні надлишку пропозиції праці і низького попиту на неї. Цей підхід трактував неформальну зайнятість як породження бідності, злиднів і відсталості.

Відповідно до концепції Ернеста де Сото [37], неформальна зайнятість виступає закономірною формою генези масових, «народних» форм капіталістичного підприємництва на периферії сучасного світового господарства. Причиною поширення неформальної зайнятості, за де Сото, виступає не бідність та нерозвиненість, а «бюрократична зарегульованість» господарських відносин. Зростання масштабів неформальності економіки у країнах «третього світу» виступає формою розвитку і становлення підприємництва, якому вдалося «прорватись» крізь бюрократичність суспільства.

Легалістський і структуралістський підходи спільні у визнанні ролі неформального сектора як засобу стримування соціальної напруги і стратегій виживання малозабезпечених прошарків населення. Проте легалістський підхід підкреслює визначальну роль бюрократичної держави, що діє в економічних інтересах власних груп. Легалісти пропонують концепцію сегментації економіки країн «третього світу», визначаючи привельовані і непривельовані прошарки підприємців. Законність опиняється перевагою тих, хто володіє політичною і економічною владою в державі. Розвиток же неформального сектора стає відповіддю населення на виклики держави, що зробили їх, за словами Е. де Сото, «жертвами свого роду правового і економічного апартеїду» [37, с. 505].

Розвиток неформального сектора є логічною відповіддю підприємництва на надмірне регулювання з боку держави [66]. Відповідно до неоліберальної точки зору, неформальна економіка складається з мікропідприємців, які хочуть працювати на неформальній основі, уникаючи витрати часу, ресурсів, пов'язаних з офіційною реєстрацією. Прихильники легалістського підходу стверджують, що бюрократична зарегульованість, велика кількість нормативно-правових актів створюють бар'єри для легалізації власного підприємництва і економічного зростання. Розглядаючи дуалістичний підхід в цьому аспекті, неформальна і формальна економіка часто розглядаються як відокремлені і дискретні [67].

Неформально зайняті можуть пришвидшувати конкурентний розвиток економіки держави лише за умови невтручання держави у функціонування ринку, зменшуючи бюрократичні лабіринти і витрати, пов'язані з легалізацією бізнес-операцій. Представники легалістського підходу стверджують, що деякі підприємства занадто дрібні, щоб витримати витрати на формалізацію своєї діяльності. Надмірна бюрократична зарегульованість робить офіційну економіку недоступною для більшості малих підприємців [68]. Неформальний ринок праці характеризується більшою гнучкістю, що робить також ширшими можливості для працевлаштування. Неформальна економіка характеризується легкістю вступу, що робить її доступнішою за офіційне функціонування. Більшість зайнятих в неформальній економіці мають значно більшу автономність, гнучкість і свободу у виборі видів діяльності, ніж у формальній, легальній діяльності [68].

В межах цієї наукової школи відзначається, що задіяність до неформальної зайнятості не є необхідністю, а результатом вибору людини. Неформально зайняті особи свідомо і раціонально вибирають неформальність, підраховуючи свої витрати і прибутки. Відповідно, сфера і тип неформальної зайнятості повністю відповідають потребам і бажанням залучених до неї осіб [69].

С. Уільямс [67] відзначає також, що не було виявлено жодної кореляції між розмірами податків і масштабами неформальної зайнятості, жодного зв'язку між неформальністю та рівнем державного втручання в економіку. Було встановлено, що більш високий рівень державного втручання (наприклад, через соціальний захист), корелює зі зменшенням масштабу неформальної зайнятості. Відзначає також те, що дослідження колишніх соціалістичних країн у Центральній і Східній Європі показують, що дерегулювання економіки приводить до більшої деформалізації [149].

Здається, що чим більше безробіття, тим меншою є ймовірність зайнятості в легальному секторі. Відповідно, мають збільшуватися можливості для неформальної зайнятості. І навпаки – чим менше безробіття, тим більше можливостей роботи в легальній сфері, що має приводити до скорочення неформальної зайнятості [150].

Рівень безробіття зменшився з 11,6% в 2000 році, до 9,6%, десь приблизно на дві позиції. Це, відповідно, мало б означати скорочення неформальної зайнятості, але ситуація прямо протилежна – неформальна зайнятість, відповідно до офіційних даних, виросла з 14,8% до 22,7%. З 2008 по 2009 рік безробіття виросло з 6,4% до 8,8%. Як же відреагувала неформальна зайнятість: з 2008 по 2009 рр. безробіття зросло з 6,4% до 8,8%. Під впливом кризи воно незначно збільшилось, всього на 0,3%.

Хоча найбільшим в останні роки рівень безробіття був у межах 9,1-9,6%, а неформальна зайнятість досягла свого піку – 26,6%. Взагалі прослідковується яскрава тенденція: рівень безробіття з 2000-го року зменшувався, досягши рівня 6,4% в 2006-2008 роках, в той же час частина неформальної зайнятості невпинно зростала.

Рис. 3.1. Рівень безробіття і участь населення в неформальному секторі

Проаналізувавши об'єктивні дані, можна говорити про наявність чіткої зворотної залежності між рівнем розвитку малого підприємництва, з одного боку, і рівнем зайнятості в неформальній економіці. Підтверджується припущення, що малий бізнес скоріше фактор, що приводить до стримування поширення масштабів неформальної зайнятості.

Низку сфер економічного життя суспільства взяв на себе неформальний сектор, який протягом років паралельно розвивається на рівні з формальною економікою.

Традиційно вважається, що між розвитком неформальної зайнятості і кількістю малих підприємств є зворотна залежність. Аналіз в довгостроковій перспективі не дозволяє зробити настільки категоричні висновки. Бурхливе зростання малого підприємництва, яке почалося в посткризовий період, не тільки не спричинило скорочення неформальної зайнятості, але навіть не змогло зупинити її постійне зростання. На фоні зростання кількості малих підприємств спостерігається незначна зміна рівня неформальної зайнятості, масштаби поширеності якої варто розглядати як ознаку постійності її розмірів і стабільності функціонування.

Рис. 3.2. Кількість малих підприємств на 10 тис. населення і участь в неформальному секторі

Проаналізувавши зв'язки неформальної зайнятості і безробіття, динаміку середньомісячної заробітної платні і регіонального валового продукту, можна зробити висновок, що неформальна зайнятість у певній мірі є наслідком і невід'ємною складовою економіки пострадянських країн.

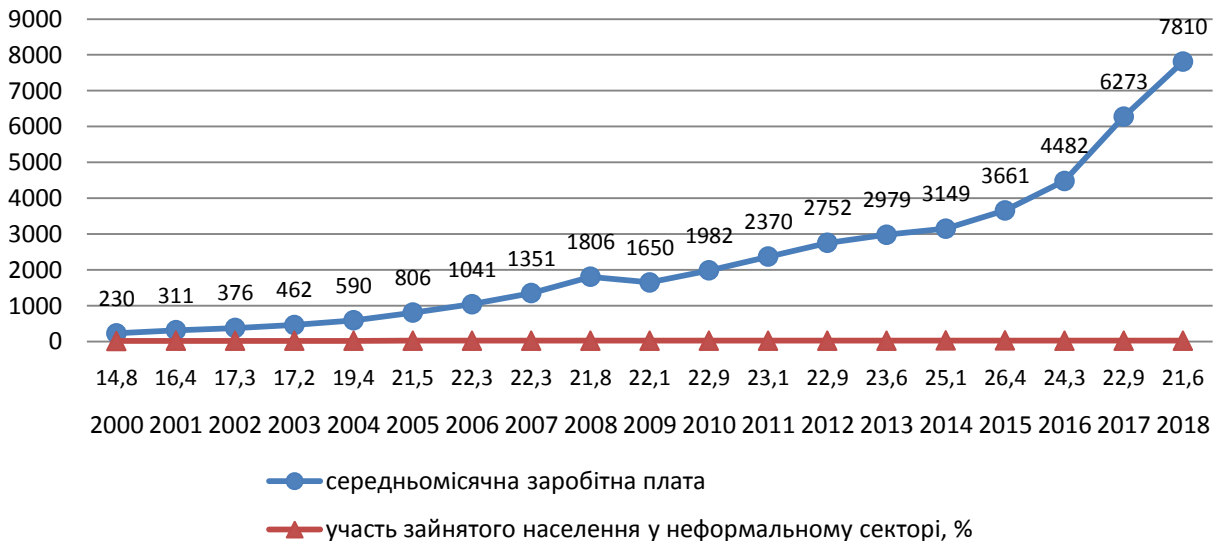

Рис.3.3. Середньомісячна заробітна плата і участь населення в неформальному секторі

На відміну від середньомісячної заробітної плати неформальна зайнятість змінювалась не так радикально: діапазон її коливання був помітно меншим. Як відзначалось, з 14,8% до 25,1%. Зростання її після кризи залишалось на одному рівні, оскільки в українців стало менше можливостей і засобів витратити їх в неформальному секторі. Крім того,

відбулася значна інфляція гривні, що також відобразилося на купівельній спроможності.

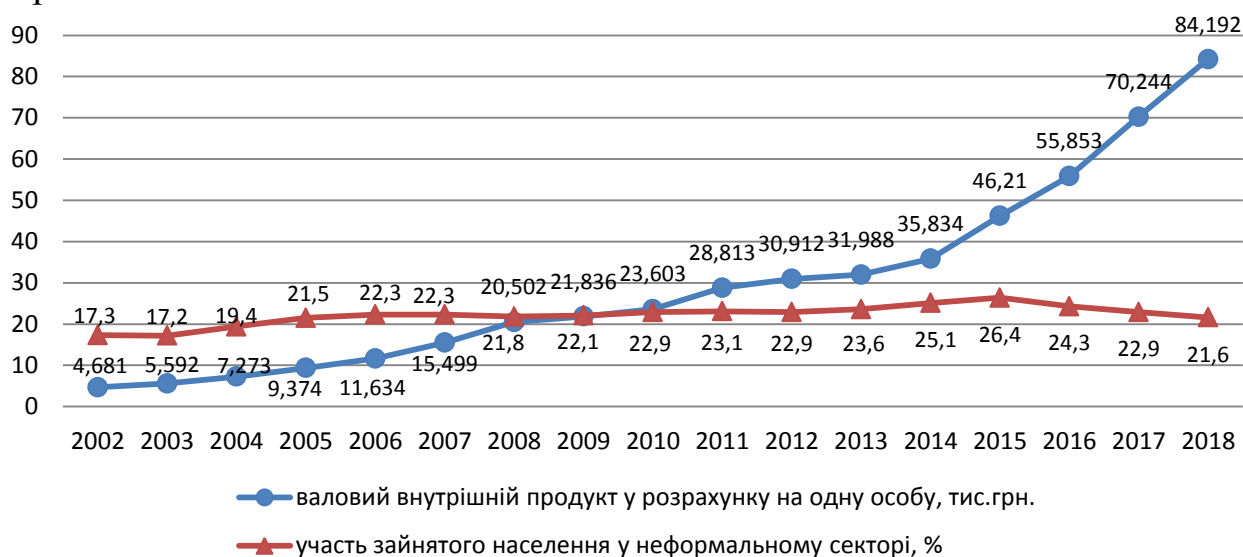

Рис.3.4. Валовий внутрішній продукт і участь населення в неформальному секторі

Картина буде більш повною, якщо проаналізувати динаміку валового регіонального продукту. Його зростання підтверджує зроблені раніше висновки, що пов'язані з аналізом безробіття. Економічний спад 2008-2009 років та 2015 року уповільнив темпи зростання неформальної зайнятості. Якщо подивитись на реальне зростання ВВП, то темпи його зростання уповільнюються, що відобразилось і на динаміці неформальної зайнятості. Спостерігаємо зворотну залежність між цими показниками: чим вище розмір валового регіонального продукту на особу, тим нижчі масштаби неформальної зайнятості. Наявність зворотної залежності між цими показниками виглядає доволі логічною: якщо формальна економіка регіону розвинута досить добре і презентує достатню кількість оплачуваних робочих місць, то і необхідність в неформальній трудовій діяльності з боку населення відпадає [150].

Аналіз темпів приросту величини неформальної зайнятості й ВВП ще раз підтверджують висновок, що формальний сектор з випередженням визначає зміни в неформальному секторі. Неформальна зайнятість із запізненням реагує на зміни у формальному секторі. Виходить, що формальна і неформальні складові являють собою цілісність. Більше того, кожна з них створює умови для іншої і при певних умовах переходить в іншу.

Особливістю країн з перехідною економікою виступає також те, що в умовах економічного зростання підвищується попит і на послуги неформального сектора, низка видів якого не отримує повної грошової

оцінки [9]. Справа може бути також в тому, що в пострадянському просторі значна частина сфери послуг знаходиться в неформальній економіці. Це приводить до того, що населення звертається до послуг неформальної сфери, витрачаючи там значні кошти.

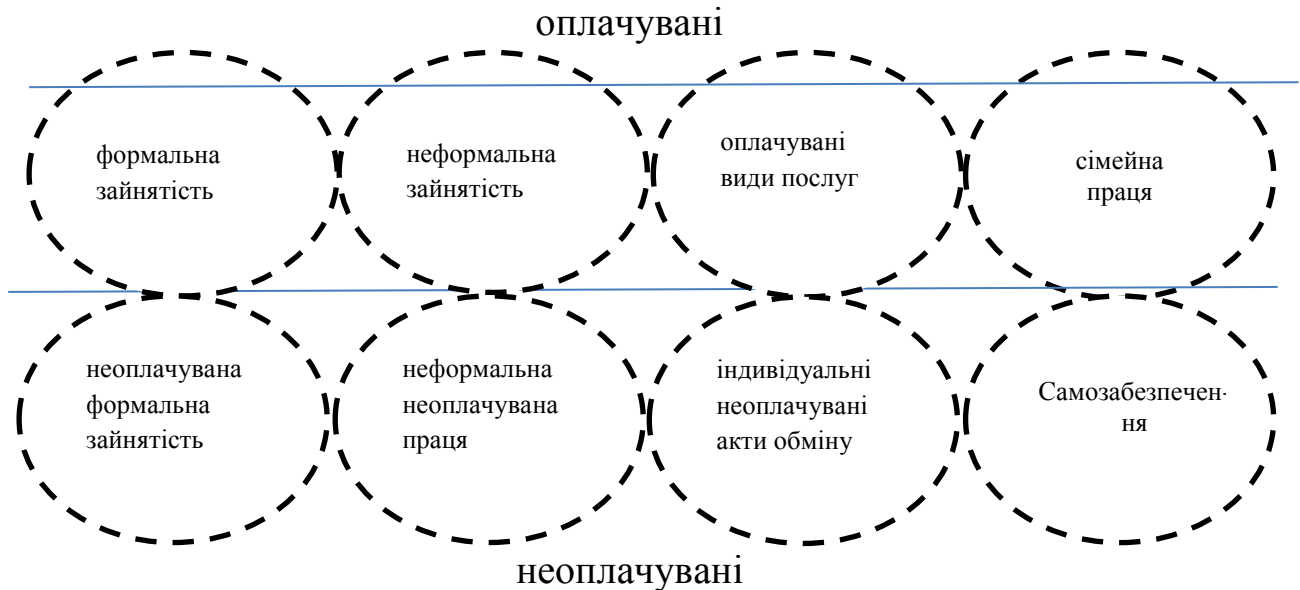

Рис. 3.5. Типологія практик зайнятості: загальна соціологічна організація праці [163]

Ця схема дозволяє зробити висновки про те, що неформальна самозайнятість при зростанні прибутків може заміщатися формальною, а неоплачувані неформальні послуги – оплачуваними неформальними. Це означає, що частина функцій, які типові для самозабезпечення, замінять сімейну працю, індивідуальні неоплачувані акти обміну витісняться оплачуваними послугами, неформальна неоплачувальна праця – формальною зайнятістю.

Пряма залежність між зростанням ВВП, середньомісячною заробітною платою і зростанням неформальної зайнятості, з одного боку, і зворотній зв'язок між безробіттям і зростанням неформальної зайнятості – з іншого боку, дозволяє зробити висновки, що в сучасній Україні неформальна зайнятість є комплементарною ознакою в цілому до економічного зростання. За відсутності офіційного економічного зростання відбувається, відповідно, зростання неформального сектора. На практиці низка видів формальної діяльності тісно переплетена з неформальними видами трудової діяльності. Використання неоплачуваної праці домашніх працівників дозволяє домогосподарствам більш інтенсивно брати участь у формальній сфері економіки, а неформальна оплата праці відіграє значну роль навіть в глобальних виробничих системах. Саме використання неформальних моделей в організації паці дозволяє великим компаніям досягати більш гнучкої системи

виробництва, отримуючи тим самим певні конкретні переваги. Крім того, варто зробити узагальнення, що неформальна і офіційна сфери економічної діяльності є певною цілісністю, а їх розвиток і функціонування відбувається комплементарно, адже функціонують вони в певних соціально-економічних умовах [150].

Висновок до розділу 3. Статистична інформація, на основі якої робляться висновки, лише частково відображає дійсність. Проте масовість та важкість до вимірювання неформальної зайнятості в Україні – очевидні.

Чим вищий є рівень соціально-економічного розвитку області, тим нижчими є показники залученості до неформальної сфери (м. Київ – 9,4%, Чернівецька – 50,6%). Неформальна зайнятість в Україні поширена переважно серед сільського населення, тоді як відповідний показник для міського населення значно нижчий. Неформальна зайнятість найбільше поширена серед представників чоловічої статі, що спричинено власне сферами зайнятості (будівництво, сільське господарство, торгівля). Важливим чинником, що впливає на поширеність неформальної зайнятості, є рівень освіти. За офіційними даними, рівень неформальної зайнятості скорочується зі зростанням рівня освіти, як у міській, так і в сільській місцевості.

Пряма залежність між зростанням ВВП, середньомісячною заробітною платою і зростанням неформальної зайнятості, з одного боку, і зворотній зв'язок між безробіттям і зростанням неформальної зайнятості – з іншого боку, дозволяє зробити висновки, що в сучасній Україні неформальна зайнятість є комплементарною ознакою в цілому до економічного зростання. За відсутності офіційного економічного зростання відбувається, відповідно, зростання неформального сектора і неформальної зайнятості також.

РОЗДІЛ 4

ТЕНДЕНЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ НЕФОРМАЛЬНИХ ПРАКТИК В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

4.1. Особливості поширення і функціонування неформальних практик в регіональному середовищі

Закарпатська область – крайня область західного регіону України, є невід’ємною частиною національного ринку праці. На відміну від інших регіонів України, Закарпатська область, вже починаючи з 2006 р., характеризувалась сталим природним приростом населення, проте останніми роками рівень смертності (12,0 на 1 тис. осіб) перевищив рівень народжуваності (11,6 на 1 тис. осіб). Навіть при від’ємному сальдо міграції населення (близько 525 осіб вибули з області в 2017 р.), кількість працездатного населення в області має тенденцію до постійного збільшення. Економічно активне населення Закарпатської області (особи віком 15-60 рр.) у 2017 р. становило 494,0 осіб, а у 2018 р. – 502,4 тис. осіб, [151, 152]. Але через перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї, недостатній рівень розвитку сфери прикладання праці в Закарпатській області, і в той же час через наявність попиту за межами регіону або держави населення області мігрує на великі відстані з метою пошуку роботи.

Для Закарпатської області характерна висока питома вага сільського населення, низька землезабезпеченість. Так, в області тільки 471 тис. га припадає на землі сільськогосподарського призначення. Цей чинник зумовлює праценадлишковість регіону. Особливо яскраво це виявляється в гірських населених пунктах (близько 80 % території області – гірська), де земельні ресурси незначні і тому ресурс праці використовується неповністю, а робочі місця не можуть повністю забезпечити все працездатне населення. Такі фактори зумовлюють розвиток трудової міграції населення, що набуває масового характеру.

Необхідно зазначити, що важливими причинами виїзду закарпатців за межі регіону або країни є високий рівень безробіття та низький рівень життя. Кількість зареєстрованих безробітних на кінець грудня 2017 р. склала 5,2 тис. осіб, що на 5,2% більше, ніж на кінець листопада 2017 р. Рівень зареєстрованого безробіття в цілому по області збільшився на 0,1 в.п. порівняно з листопадом 2017р. і на кінець грудня 2017р. становив 0,7% населення працездатного віку, або близько 10 %. Високим є показник навантаження на одне робоче місце. У 2016 р. 28 осіб претендувало на 1 робоче місце [152].

Закарпатська область за сукупністю різноманітних факторів є цілком своєрідною областю в Україні. Вона займає вигідне геополітичне

середовище, територію в середині Європи, що межує з чотирма країнами (Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією). Саме вигідне географічне розташування і наявність значних природньо-рекреаційних ресурсів, розвинутого транспортного сполучення, наявності значних історико-культурних пам'яток мали б перетворити цю область у специфічну, пілотажну у розвитку всіх сфер. Проте, на жаль, цього не сталося, область, традиційно, є дотаційною. Рівень інвестицій один із найнижчих в Україні. Для України характерною є значна нерівномірність освоєння капітальних інвестицій у регіональному розрізі. Понад третина (182,1 млрд грн., або 34,6%) від загальної суми освоєних інвестицій припадала на місто Київ, що з розрахунку на одного киянина складало 62,8 тис. грн. Закарпатська область зайняла третю позицію з кінця – 5534 грн. на особу [153].

Кількість зареєстрованих безробітних на кінець лютого 2018 р. становила 5,6 тис. осіб. Допомогу з безробіття отримували 82,1% осіб, які мали статус безробітного на кінець місяця. Із загальної кількості безробітних 63,6% становили жінки. Рівень зареєстрованого безробіття в цілому по області залишився на рівні січня 2018 р. і на кінець лютого п.р. становив 0,7% населення працездатного віку, у сільській місцевості та міських поселеннях він становив 0,7% та 0,8% відповідно. Кількість вільних робочих місць (вакантних посад), заявлених роботодавцями до державної служби зайнятості, у лютому 2018 р. порівняно з січнем 2018 р. збільшилась на 31 або на 2,3% і на кінець місяця становила 1392. Порівняно з лютим 2017 р. даний показник збільшився у 1,5 рази. На кінець лютого поточного року за професійними групами найбільший попит на робочу силу спостерігався на кваліфікованих робітників з інструментом (32,2% від загальної кількості заявлених вакансій), працівників сфери торгівлі та послуг (18,0%), робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (15,2%), а найменший – на технічних службовців (2,8%) та кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства (1,2%) [153].

В той же час природньо-ресурсний потенціал має низку обмежуючих характеристик:

– 2/3 площ області займають гори, територія лісів є однією з найвищих в Україні – 51%;

– мала кількість земель сільськогосподарського призначення, всього 0,37 га на душу населення, з них ріллі тільки 0,16 га, що значно нижче середньо українських показників (0,87 і 0,67 га відповідно). Близько половини цих земель знаходиться в передгірній та гірській

місцевості, де природно-кліматичні умови несприятливі для ведення ефективного землеробства;

– низька щільність населення (0,86 чел./кв.м.), низький рівень зайнятості населення, його висока трудова міграція;

– середня щільність населення регіону становить 98,7 осіб на км², найбільша щільність традиційно у містах: Ужгород – 3607,5 осіб на км², Мукачево – 3146,2 осіб на км², Чоп – 1443,4 осіб на км². Враховуючи географічні та природні особливості Великоберезнянський район має найменшу щільність населення – всього 32,6 особи на км², Воловецький – 44,4 особи на км², Міжгірський – 40,0 осіб на км². З рис.2 чітко видно щільність населення за районами у порівнянні із показником в середньому по області (98,7). Варто звернути увагу на той факт, що гірська зона характеризується низькою щільністю населення, зокрема, вона є нижчим показником, ніж середньообласний, у всіх без винятку районах області. Натомість у низовій частині Закарпаття щільність перевищує обласний показник (окрім Берегівського району та м. Берегово, а також виняток становить Ужгородський район).;

– низький рівень індустріального розвитку, низька вага внутрішнього валового продукту (0,5%). Неоптимальний територіальний розподіл, не достатньо ефективним і раціональним є використання наявних ресурсів. Незначні централізовані капіталовкладення, які в останні роки скоротилися більше, як в п'ять разів, що привело до руйнації соціальної, виробничої інфраструктури, відставання області у розвитку продуктивних сил і зниження рівня життя.

За даними Держстату, станом на 1 січня 2019 року 466,1 тис. населення (37,0%) становили жителі міст, 790,7 тис. – сільське населення (63,0%) (для порівняння: станом на 1 січня 2018 року чисельність наявного населення України (за даними Держстату) становила 42386,4 тис. осіб, з них у міських поселеннях проживало 29371,0 тис. осіб (69,3%), у сільській місцевості – 13015,4 тис. осіб (30,7%) [156]. Тобто структура населення прямо протилежна загальноукраїнському показнику). Така структура населення регіону яскраво відображає як структуру регіональної економіки, так і впливає на її соціально-економічний розвиток, розподіл державних субвенцій на підтримку територій тощо.

Зайнятість значної кількості населення, особливо сільського, низькопродуктивною працею для забезпечення базових потреб. Це не сприяє розвитку професіоналізму людських ресурсів, здатних до освоєння високих технологій, і негативно впливає на психологію особливо молоді, на відсутність мотивації пошуку докладання сил до високопродуктивної

праці, активності в громадсько-політичному житті та приводить до міграції.

Наявний потенціал еколого-рекреаційних ресурсів не використовується достатньо, головними перепонами виступає значна тінізація прибутків цього сектора, відсутність адаптованої до сучасних умов державної політики, підтримки розвитку вітчизняного туризму і не достатньо висока економічна ефективність (відповідність ціна-якість у порівнянні із закордонням), відсутність ефективного транспортного сполучення.

Географічне розташування, ліси, води, помірно-континентальний клімат, багатовікові традиції багатонаціонального населення краю в сукупності створюють унікальний рекреаційний і соціальний потенціал, на основі якого має розвиватися економіка і ринок праці області.

Відповідно до опитування «Суспільно-політичні настрої на Закарпатті», яке було проведено з 30 листопада по 10 грудня 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучерева та фірмою «Юкрийнфан соціолоджі сервіс» за підтримки Посольства Великої Британії в Україні. Всього було опитано $n=500$ респондентів у 6 містах та 15 селах за вибіркою, що репрезентує населення області за такими показниками, як вік, стать, тип поселення та національна визначеність [154]. Результати дослідження показали песимістичні погляди на динаміку соціально-економічної ситуації: 70% вважають, що за останні 5 років вона змінилася або істотно на гірше (25%), або дещо на гірше (45%). Переважна більшість опитаних (71%) саме у місцевій владі бачать основну силу, яка контролює ситуацію на Закарпатті. Натомість центральну владу такою владою вважають лише 31% респондентів.

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей на запитання: «Як змінилася соціально-економічна ситуація на Закарпатті за останні 5 років?»

(у % до числа опитаних)

Істотно змінилася на гірше	25,1
Дещо змінилася на гірше	44,9
Дещо змінилася на краще	4,2
Істотно змінилася на краще	0,0
Практично не змінилася	18,4
Важко сказати	7,4

Більше половини опитаних відчувають проблеми із захистом їхніх прав (55,3%). В першу чергу це стосується проблем, які пов'язанні із захистом економічних прав (право на роботу, гідну зарплату тощо) – 69,7%, право на соціальну захищеність (пенсії, допомога з безробіття

тощо) – 56,9% та право на свободу та на безпеку та захист з боку держави – 19,9. Закарпатці зовсім не відчують проблем зі свободою віросповідання (0,8%), свободою слова та самовираження (3,1%), права на користування рідною мовою (2,5%) та вільного пересування територією України (1,1%).

Таблиця 4.2

Розподіл відповідей на запитання: «Чи відчуваєте Ви проблеми із захистом Ваших прав?» (у % до числа опитаних)

Так, відчуваю	55,3
Ні, не відчуваю	28,7
Важко сказати	16,0

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей на запитання: «Якщо Ви відчуваєте такі проблеми, яких прав це стосується в першу чергу?» (у % до числа опитаних)

Економічних прав (право на роботу, гідну зарплату тощо)	69,7
Права на соціальну захищеність (пенсії, допомога з безробіття тощо)	56,9
Політичних прав (участь у виборах, участь у протестах, мітингах тощо)	1,7
Права на безпеку та захист з боку держави	19,9
Права на свободу та особисту недоторканість (приватність)	9,5
Права на свободу віросповідання	0,8
Права на свободу слова та самовираження	3,1
Права користуватися рідною мовою	2,5
Права вільно пересуватись територією України	1,1
Екологічних прав	6,4
Інше	4,2
Важко сказати	20,2

Насторожує факт, що 66,7% опитаних не відчувають ніякого впливу на прийняття рішень у своєму місті/селі. Відчувається, пасивність і у загальному самопочутті опитаних закарпатців.

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи маєте Ви вплив на прийняття рішень у Вашому місті/селі?» (у % до числа опитаних)

Так, і досить істотний	0,2
Так, певний вплив є	3,0
Є, але дуже незначний	18,0
Насправді ніякого впливу я не маю	66,7
Важко сказати	12,2

Проте цікаво, що серед закарпатців переважає поблажливе ставлення до протизаконних дій, пов'язаних із контрабандою, 23% – ставляться до цього байдуже, а 18% – не висловили чітко думки.

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей на запитання: «Як відомо, на Закарпатті чимало людей працюють в «тіні», займаються контрабандою тощо. Як Ви до цього ставитесь?» (у % до числа опитаних)

Позитивно, бо у цих людей нема іншої можливості заробити на життя	20,2
Негативно, ці люди заради великих швидких грошей порушують закон	39,0
Мені це байдуже	22,8
Важко сказати	18,0

В той же час на запитання, чи стикалися безпосередньо вони або члени сім'ї з корупцією за останні 12 місяців – тобто давали або вимагали хабаря, використовували зв'язки майже 80% опитаних не стикалися з такими ситуаціями. Насторожує правдивість відповідей опитаних респондентів.

Таблиця 4.6

Розподіл відповідей на запитання: «Чи стикалися безпосередньо Ви або члени Вашої сім'ї з корупцією за останні 12 місяців – тобто Ви давали або від Вас вимагали хабаря, використовували зв'язки тощо?» (у % до числа опитаних)

Так, я особисто стикався (-лася)	5,4
Я не стикався (-лася), але члени моєї сім'ї стикалися	22,8
Ні, не стикалися	60,7
Важко сказати	11,2

Опитування засвідчило високий рівень міграції серед населення Закарпаття: 23% опитаних відповіли, що їхні рідні, близькі та друзі виїхали на постійне проживання за кордон, ще 44% виїхали на роботу на тривалий час іще 54% виїжджають на роботу на нетривалий час. Лише 25% опитаних відповіли, що ніхто з їхніх близьких не виїхав на проживання і не працює за кордоном.

Таблиця 4.7

Розподіл відповідей на запитання: «Чи доводилося Вам бувати в країнах Європейського Союзу і як часто?» (у % до числа опитаних)

Буваю майже щомісяця	1,2
Принаймні кілька разів на рік	11,6
Нечастіше, ніж раз на рік	9,6
Дуже рідко, раз у кілька років	10,0
Взагалі був 1-2 рази в житті	10,4
Взагалі ніколи	57,3

Таблиця 4.8

Розподіл відповідей на запитання: «Чи є у Вас рідні, близькі, друзі, які виїхали за кордон на роботу чи постійне проживання?»
(у % до числа опитаних)

Так, виїхали на постійне проживання	23,2
Виїхали на роботу і на тривалий час	44,3
Виїжджають на роботу на нетривалий час	54,1
Ні, таких родичів чи знайомих у мене немає	24,6

В той же час близько 64,1% опитаних не виїжджали за кордон на роботу. 35% опитаних громадян України не проти працювати за кордоном, а понад половини вважають трудову еміграцію головною проблемою держави – такі дані опитування соціологічної групи «Рейтинг».

Таблиця 4.9

Розподіл відповідей на запитання: «А Ви самі виїжджали за кордон на роботу?» (у % до числа опитаних)

Так, на тривалий час	14,4
Так, на нетривалий час	21,6
Ні	64,1

Таблиця 4.10

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чи думали про те, щоб виїхати з України?»**
(у % до числа опитаних)

Так, і вже роблю для цього певні кроки	4,2
Так, але це поки що лише думки	24,2
Ні	71,7

Важливою умовою життя населення Закарпаття є саме економічні умови, адже саме погіршення економічної ситуації (падіння доходів, відсутність роботи з достатньою оплатою праці) може привести до виїзду з України – 20%.

Таблиця 4.11

**Розподіл відповідей на запитання:
«За яких умов Ви можете виїхати з України?»**
(у % до числа опитаних)

У разі погіршення економічної ситуації (падіння доходів, відсутність роботи з достатньою оплатою праці)	20,0
У разі погіршення ситуації із дотримання прав людини, переслідування за етнічною/конфесійною ознакою	8,2
У разі отримання легальної можливості набути друге громадянство	3,2
У разі початку війни	6,0

У разі облаштування родичів, які вже виїхали за кордон	3,0
У разі зміни керівництва країни	1,6
У разі зміни зовнішньополітичного курсу країни	1,4
Інше	2,2
Не виїду за жодних умов	45,7
Важко сказати	30,1

Таким чином, низька землезабезпеченість регіону, високий рівень безробіття, низький рівень доходів населення впливають на ситуацію на ринку праці. Такий стан речей в економіці області обертається для неї не тільки збитками, падінням рівня життя, а є також і джерелом криміналізації. Одночасно через нестачу робочих місць і через низький рівень заробітків посилюється інтенсивність трудових міграційних процесів та зайнятості населення в неформальній економіці.

Характеризуючи розвиток ринку праці, варто виділити такі основні проблеми:

- значне скорочення кількості населення внаслідок масової трудової міграції;
- посилюється тенденція до звуженого докладання праці в несільськогосподарських видах діяльності;
- поступово втрачається професійно-кваліфікаційний та інтелектуальний потенціал, як наслідок – сільське населення характеризується низькою конкурентністю на ринку праці;
- спостерігається обмеження видів трудової діяльності, орієнтація на створення робочих місць, що не потребують високої кваліфікації, гальмують кар'єрне зростання та стримують мобільність сільського соціуму.

Усвідомлюючи складність і масштабність проблем, що виникають у сфері працевлаштування населення регіону, важливо удосконалити регулювання регіонального ринку праці, який варто визначити, як «дикий», що передбачає адаптацію до змінної соціально-економічної ситуації.

Саме необхідність вижити в складних умовах змусила багатьох людей шукати неформальну зайнятість. Виявлений дисбаланс на ринку праці Закарпаття, зростання навантаження на одне вільне робоче місце свідчать про зростання ролі індивідуального підприємництва у забезпеченні зайнятості населення та соціально-економічного розвитку регіону.

В сільській місцевості основною організаційно-правовою сферою господарювання, а відповідно, зайнятості є особисте підсобне господарство, фактично зайнято $\frac{3}{4}$ всього сільського населення.

Регіональний ринок праці в області має свої особливості, адже переважає торгівельний та агро-дрібнотоварний устрій, де основними чинниками є праця з застосуванням застарілої техніки і технологій.

Особливості соціально-економічного розвитку через основні економічні показники (в динаміці за останні п'ять років). У відповідності до Методики щодо комплексного рейтингування соціально-економічних показників Мінрегіон проводить щорічний аналіз областей. За даними такого моніторингу також можна зробити низку висновків щодо реалізації регіональної політики на території області. Детальний моніторинг показників Закарпатської області у динаміці дозволяє проаналізувати: зміну валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу населення; основні індекси (промисловий, с/г, цін, будівництва тощо); темпи змін інвестицій в економіку; фінансову спроможність регіону; розвиток МСП; динаміку трудових ресурсів; інфраструктурний розвиток; доступність освіти та медицини; соціальний захист та безпека тощо [155].

Таблиця 4.12

Рейтингова оцінка за даними моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів (дані Мінрегіону)

Найменування області	Загальне рейтингове місце			
	2018	2017	2016	2015
Закарпатська	19	13	16	8
Івано-Франківська	16	8	12	4
Львівська	11	9	13	9
Чернівецька	6	5	5	3
Київ	1	1	1	1

Для проведення якісних оцінок і розуміння динаміки інколи ці понад 50 показників, що беруться до аналізу, не є до кінця ефективними і до уваги слід брати додаткові відомості, які дозволяють відстежити тенденції до збільшення/зменшення та які дозволяють впливати на зменшення негативних явищ у економіці, екології, інфраструктурі тощо. Разом із тим, існують об'єктивні показники, які дозволяють відслідкувати динаміку розвитку господарського комплексу регіону. До таких показників відносять валовий продукт на одну особу населення.

Важливо відзначити, що в рамках нашого дослідження оцінювався показник «Соціально-економічний стан», оцінка за яким склала 3,55 балів [155]. На таку оцінку вплинули високі оцінки щодо відсутності тиску на підприємців з боку влади, низький ризик рейдерства, потенціал для міжнародних інвестицій. Водночас респонденти відмічали високий рівень безробіття на сільських територіях, низький рівень зарплат і, відповідно, відтік кадрів за кордон. Саме географічне розташування області –

характеристика, яка має і плюс, і мінус для розвитку регіону: сприяє трудовій міграції, але позитивно впливає на експортно-імпортні операції. Відзначається, що для Закарпаття й далі важливою залишається проблема трудової міграції. З одного боку, кошти, які заробітчани привозять в регіон, поліпшують соціально-економічний стан області, з іншого – постає питання браку кадрів для виробничих підприємств. Компанії з іноземними інвестиціями, які працюють на Закарпатті, стикаються з проблемою пошуку робітників. Оскільки заробітна плата, нехай і стабільна, та соціальні гарантії не корелюються з тими сумами, які мешканці області заробляють за кордоном.

Економіка Закарпатської області представлена всіма сферами економічної діяльності. Частка валового продукту у загальнодержавному показнику валового виробництва у 2017 році становила 43,0 млрд грн. і коливається в межах 1,4 – 1,5 % всього виробництва України за останні кілька років. 1. Галузями виробничої спеціалізації області є харчова промисловість (виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів: виробництво вина, коньяку, плодоконсервної продукції, безалкогольних напоїв та мінеральної води) [155].

Особливості розташування Закарпатської області разом із кліматичними та фізико-географічними особливостями, мали б дозволяти використовувати унікальні можливості для розвитку економіки, у тому числі реалізовувати на території області міждержавні проекти. 2. Рациональне використання природно-ресурсного потенціалу разом із розвитком інфраструктури може допомогти суттєво вплинути на створення комфортних умов для населення. 3. Матеріали Схеми планування території Закарпатської області містять цінну інформацію про інвестиційні можливості регіону. Промислові центри Закарпатської області потребують підсилення, в тому числі і через застосування сучасних стимулюючих інструментів розвитку економіки – кластерів, індустріальних парків, курортних територій тощо. 4. У структурі ВВП частка Закарпаття складає близько 1,5%. Область повинна працювати над тим, щоб ця частка була більшою. Зростання реалізованої продукції, нарощування інвестицій, збільшення експорту товарів, вироблених на території регіону дозволять також вплинути на збільшення основних макроекономічних показників. 5. Розташування регіону дозволяє використовувати можливості транскордонних програм для підвищення інвестиційної привабливості регіону через реалізацію інфраструктурних та так званих «м'яких» проектів [158, 159].

Ситуація на ринку праці області в останній період характеризується скороченням обсягів зареєстрованого безробіття та зростанням попиту на робочу силу. Свідченням цього є збільшення кількості підприємств,

установ та організацій, які мають потребу в працівниках та подають інформацію в службу зайнятості про наявність вакансій. Це відбувається за рахунок того, що збільшується міграція населення за кордон у пошуках робочих місць. Вибіркові обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності показали, що за період з 2014 року чисельність зайнятого населення у віці 15-70 років у Закарпатській області в середньому за рік зменшувалась, а у 2018 році зросла на 6,1 тис. осіб порівняно з 2017 роком. Відповідні тенденції були притаманні і для рівня зайнятості населення, який знижувався, а у 2018 році зріс на 0,7 в.п. порівняно з попереднім роком.

Отже, ситуація на ринку праці області в останній період характеризується скороченням обсягів безробіття та зростанням попиту на робочу силу. Однак, спостерігається територіальна диспропорція щодо попиту та пропозиції на зареєстрованому ринку робочої сили [155, 161, 162].

Якщо у Берегівському, Виноградівському, Свалявському, Ужгородському, Хустському районних та міськрайонних філіях обласного центру зайнятості на 1 вільне робоче місце претендувало 1-2 безробітних, то у Міжгірському та Великоберезнянському районних філіях на одну вакансію претендували 37 і 21 безробітних відповідно.

Крім того, варто брати до уваги факт, що до зайнятого населення належать і члени особистих селянських господарств. Згідно із Законом України «Про особисте селянське господарство», особи, які мають у своєму розпорядженні землі сільськогосподарського призначення і здійснюють на них свою діяльність, а також члени ОСГ, для яких робота в цьому господарстві є основною (тобто не мають іншого джерела отримання доходів) і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної платні, то вони вважаються зайнятими. Причому якщо земельна ділянка, яка перебуває у власності або користуванні родини, перевищує 0,25 га, то вважається, що всі члени родини ведуть особисте селянське господарство, тобто є зайнятими громадянами попри те, ведуть вони на ній господарську діяльність чи ні, і це не залежить від характеру її ведення – товарного чи нетоварного.

Отже, значну кількість сільського населення (переважна більшість жителів області – 62,9 % проживає в сільській місцевості) віднесено до категорії зайнятих за формальною ознакою, тобто замість здійснення гнучкої політики зайнятості на локальних ринках праці, спрямованих на подолання безробіття, практично відбулося маніпулювання показниками зайнятості.

Відзначені процеси проектуються на ринок праці області, який формується під дією специфічних чинників, а саме:

- демографічна криза, масовий відтік осіб працездатного віку за кордон;
- спостерігається поступова втрата професійно-кваліфікаційного та інтелектуального потенціалу, як наслідок – низька конкурентоспроможність на ринку праці;
- звуження сфери трудової діяльності, орієнтація на створення робочих місць, що не потребують високої кваліфікації;
- відбувається процес індивідуалізації форм зайнятості, які розміщуються в неформальній сфері соціально-економічного життя;
- низька оплата праці в порівнянні із закордонням.

Під дією цих чинників у структурі ринку праці, особливо у гірських умовах, склалася ситуація, що переважає нетрадиційна структура зайнятості, де переважає праця в особистому селянському господарстві, торгівля, діяльність у сфері туризму та рекреації, які виступають елементами адаптації населення до економічних умов. Однак темпи і динаміка становлення ринкових форм господарювання суттєво відстають від потреб населення в робочих місцях.

Звичайно, що ці дані є значно заниженими, оскільки до числа осіб, які пропонували свою працю, не включені трудові мігранти, особи, зайняті в особистому селянському господарстві, а також ті, які протягом шестимісячного терміну не змогли працевлаштуватися, внаслідок чого служба зайнятості їх не обліковує.

Ситуація у сфері зайнятості ускладнюється низькими темпами створення нових робочих місць, недостатнім розвитком малого та мікробізнесу, особливо у гірських селах, та не мають несільськогосподарських форм трудової діяльності [162, 163].

Уявлення про масштаби індивідуального підприємництва та його питому вагу в загальній структурі зайнятих дає аналіз за статусом зайнятості, наданий на рис. 4.1 [152].

Як бачимо, самозайнятість населення є вагомим сегментом ринку праці області і у структурі зайнятості частка самозайнятих становить 37 %. Значна частина цих самозайнятих громадян знаходиться у неформальному секторі економіки.

Варто враховувати той факт, що в Україні функціонують схеми економік неринкового типу. Важливим фактором, що впливає на осмислення неринкової парадигми, стало розуміння того, що ринкові реформи, не зважаючи на волю політичних лідерів країни і активний вплив міжнародних сил, наштовхується на «становий хребет» інших

економічних відносин, які по-своєму переосмислюють хід трансформаційних процесів.

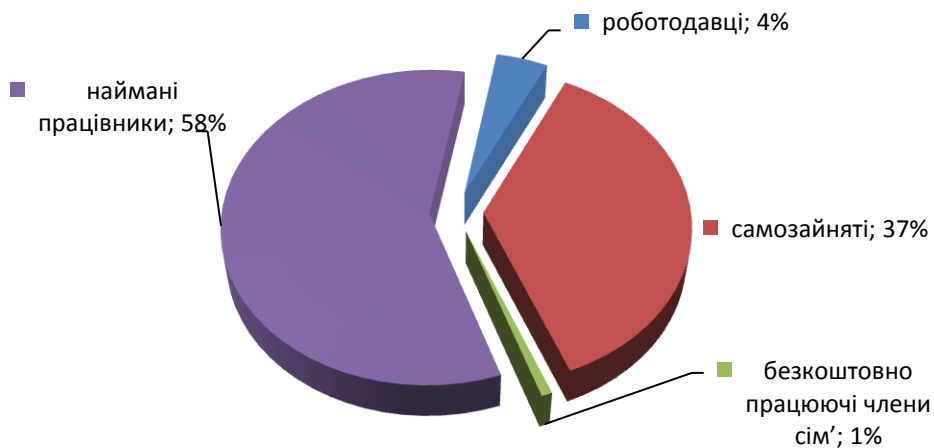

Рис. 4.1. Структура зайнятого населення Закарпатської області за статусами зайнятості

В цьому контексті економіка і, неформальна зайнятість зокрема можуть розглядатися як з матеріальної, так і з інституційної точки зору. В першому випадку економіка, як «господарство», є сфера, в якій суспільство приймає і реалізує рішення про використання обмежених, дефіцитних ресурсів для задоволення базових потреб сфери, де виробляються і споживаються життєві блага. За такого розуміння «економічний» означає такий, «що має відношення до задоволення матеріальних потреб» [158].

З іншого боку, в процесі господарської діяльності в суспільстві складаються певні економічні інститути. Саме в них формується соціальна практика і закріплюються способи взаємодії господарських суб'єктів в умовах конкретної матеріально-технологічної сфери, що дозволяє соціуму в цілому вижити і розвиватися. При такому підході економіка може бути розглянута як система інститутів, що формують господарську діяльність [159]. За межами економічного мейнстріма все більш поширеними є уявлення про множинність типів економіки, які існують і взаємодіють у часі і просторі. Яскравим прикладом такого існування виступають соціально-економічні тенденції розвитку Закарпатської області.

Використовуючи соціологічний погляд на неформальні практики зайнятості населення Закарпаття, відзначимо, що склад інституційної системи в період трансформації такий, що відбувається явне домінування неформальних, тіньових відносин та інститутів над формальними відносинами та інститутами. Маємо ситуацію, коли у всіх гілках

господарського механізму – на ринку капіталу, на ринку праці, у відносинах між різними рівнями влади переважають неписані правила і домовленості, що мають перевагу над вимогами закону, умовами контрактів та іншими формальними обмеженнями. Виходячи із фундаментального положення про те, що складно організовані соціальні системи не здатні функціонувати в абсолютно інституційному вакуумі, тому можна говорити про те, що усі утворені пустоти почали заповнюватися розвитком неформальних інститутів, неявних контрактів й тіньових практик.

Тіньові, неформальні практики, що виникли в радянській економіці, до теперішнього часу поширюються і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і, сфері зайнятості зокрема. Закон втратив свою обов'язкову силу, а практика його використання не реалізується. Це значить, що в Україні, і в Закарпатті, зокрема, ослаблення інституційних систем не просто затягнулося, а навпаки, прийняло стійку, стабільну форму і, що наше суспільство опинилось у стані стаціонарної інституційної нерівноваги. Важливо зауважити, що з точки зору аналізу неформальності у сфері трудових відносин, неформальні правила можуть бути розширенням, продовженням, доповненням формальних правил, оскільки останні визначають вибір альтернатив без врахування обставин тієї чи іншої одиничної угоди. Цей вид відносин між двома типами правил найбільш поширений в суспільних системах, що розвиваються еволюційним шляхом, в яких налагоджений процес відбору найбільш життєздатних норм поведінки. В Закарпатському регіоні найбільш яскраво проявляються різні форми неформальної зайнятості населення, як форми адаптації до змінних соціально-економічних умов (масова трудова міграція, самозайнятість населення в домашніх господарствах).

4.2. Тенденції неформальної зайнятості молоді в Закарпатській області

Молоді люди виступають найбільш дієвим прошарком будь-якого суспільства, носієм новаторських підходів до державного управління. Турбота держави про молодь має базуватись на принципах відкритості, рівності, демократичності, солідарності, співпраці. Драматичні події, що спостерігаються в українському суспільстві протягом останнього часу, безумовно, впливають на всі його сегменти. Молодь, як найбільш активна соціально-демографічна група, водночас є і рушійною силою змін, і тим об'єктом, який найбільше відчуває на собі наслідки соціально-політичних процесів. Зрештою саме від молодих людей та їх ціннісних орієнтацій, очікувань, потреб залежить майбутнє цього суспільства.

Викладачі кафедри соціології та соціальної роботи УжНУ (доц. Д.М. Афанасьєв (розробка методології, опрацювання анкет, написання звіту), доц. Н.І. Варга (розробка інструментарію, польовий етап, написання звіту) провели дослідження методом анкетування. Опитування проводилось на основі квотної вибірки за наступними параметрами: (вікові групи 15–19 років, 20–24 роки, 25–29 років, 30–34 роки), стать: (чоловіки чи жінки), населений пункт (місто чи село). Загальний обсяг вибіркової сукупності склав 400 осіб. Похибка репрезентативності вибірки не перевищує 3% з урахуванням дизайн-ефекту. Дослідження тривало з 10 червня по 1 липня 2017 року. Опитування використовувало методикку Ш. Шварца, яка передбачає випадковий відбір респондентів і полягає в тому, що п'ятдесят сім цінностей (ціннісні індекси першого порядку) за типом мотиваційної мети відносно основних потреб людського існування узагальнюються в десяти ціннісних орієнтаціях (Schwartz Value Survey, SVS) – ціннісні індекси другого порядку [164] (Додаток 2).

В нашому дослідженні ми виокремили конкретні індикатори соціального потенціалу особистості. З їхньою допомогою можна виміряти кількісні та якісні характеристики цього потенціалу [164, 165].

Характеризуючи соціально-економічний розвиток регіону, не варто оминати увагою пограничний статус регіону. В терміні «пограниччя» або «приграниччя» префікси «по» або «при» фіксують спрямованість руху вздовж лінії кордону. Як зазначає Д. Сергєєв, мешканці прикордоння соціально мобільні і підприємливі. Населення, що живе в прикордонних ритмах, значно відрізняються від ритмів інших (центральных регіонів) [166]. Тому надзвичайно цікавим є вивчення умов, тенденцій функціонування прикордонних територій [167].

Понад усе треба враховувати концепцію Пограниччя в рамках поняття «центр» і «периферія». Ієрархічне розмежування сучасного світу на ядро, напівпериферію і периферію представлене в теорії Валерстайна [168]. В рамках цієї теорії концептуалізація Пограниччя онтологічно пов'язана з топологізацією тієї частини (зони) простору, яка знаходиться на значній віддаленості від центру, де формуються певні змісти і акумулюються ресурси. При цьому «центр» визначається як акумуляція ресурсів, сукупність яких дозволяє йому домінувати над периферіями.

Термінами «центр-периферія» оперує також український соціолог Ю. Савельєв, коли розглядає можливості європейської інтеграції для України, Білорусі та Молдови, називаючи ці країни «східноєвропейським пограниччям» [169]. Проте варто підкреслити, що Пограниччя – це не периферія в прямому значенні цього слова. Місце Пограниччя в теоріях зовсім неоднозначне. Скоріше Пограниччя – це зона між двома або

кількома центрами. Якщо периферія визначається тим, що запозичує ідентичність у цивілізаційних центрів, притягуються до них, як до магніту, і часто звертається до центру за символічним змістом, то «кордон» несе в собі самостійний зміст роздвоєння і демаркації [173, 174].

Кордони пересікання цивілізацій – це місце протиставлення різних культур, ідеологій, боротьби різних ідентичностей. Можемо говорити, що на території Пограниччя будуть локалізуватися два види культурних процесів: кристалізація опозицій і взаємна адаптація практик взаємодії. Результатом кристалізації виступає сегрегація культур і поселень, а також наростання суперництва між сторонами. Результатом же адаптації виступає взаємопроникнення культур (угорських, словацьких, румунських слів в мову населення Закарпаття).

Перенесення змісту периферії на Пограниччя лежить в основі парадигми Пограниччя Східної та Центральної Європи польського соціолога Т. Зарицького [172]. Згідно з цією концепцією, якщо Пограниччя розглядати як форму периферії, то воно співвідноситься до різних центрів, в яких артикуються різні цінності. Причому територія і населення Пограниччя може притягуватися до двох цивілізаційних центрів одночасно. Результатом подібного процесу може стати ціннісне «опустошення» Пограниччя. Якщо розглядати Пограниччя як вид периферії, то з нього відбувається відтік усього креативного в цивілізаційні центри, а саме пограничне населення, як населення периферії, виступає слабким виразником цінностей і культурної специфіки центра. Саме така позиція визначально робить центр привелейованим полюсом ідентичностей та ресурсів, що притягує інші території. Цей аспект повторює концептуалізацію «ядра – периферії» Валерстайна.

Ідея виділення даної пограничної субцивілізації містить в собі два критерії – територіальний і культурний: територіальний визначає певний регіон, а культурний відображає культурні особливості, що дозволяє відносити певний регіон до субцивілізації. Саме існування Пограниччя передбачає наявність в ньому багатьох ціннісно-нормативних систем, формальних і неформальних механізмів досягнення життєвих цілей, проте їх можна трактувати як свободу діяльності суб'єктів в умовах відсутності або ослаблення загальних нормативно-ціннісних систем регуляції поведінки.

Таким чином, соціальний потенціал спільнот є комбінацією знань, компетенцій, цінностей, очікувань, потреб, що володіє додатковими перевагами за рахунок ефекту синергізму. У зв'язку з цим нарощування соціального потенціалу лежить не в площині простого збільшення його інтенсифікації, а в глибокому структурно-компонентному

взаємодоповненні, можливості більш повного використання кожного з компонентів для підвищення ефективності соціального управління.

Більш доступною стратегією є вивчення соціального потенціалу молодих людей на рівні окремих регіонів, зокрема на прикладі пограничної Закарпатської області.

Так, на перше місце молодь Закарпаття ставить гедонізм (бажання насолоджуватись життям). Цей феномен можна пояснити тим, що учасниками Революції Гідності були активні люди, лідери громадської думки, ініціатори перетворень. В той же час за результатами нашого дослідження актуальною потребою закарпатської молоді є діяльність з отримання позитивних вражень від життя. Учасники Революції Гідності та молодь Закарпаття цінують доброту, намагаються ставитись до інших доброзичливо [165].

Молоді притаманно бути новаторами та відкидати консервативні цінності. Це проявилось у результатах нашого дослідження: ціннісні пріоритети конформності та традиційності отримали найменше прихильників серед молоді краю (див. рис. 4.2).

Рис. 4.2 Співвідношення цінностей та очікувань молоді Закарпаття (2017 р., n=400)

За результатами дослідження молоді Закарпаття ми з'ясували деякі відмінності у пріоритеті очікувань та цінностей від тієї молоді, що відстоювала свої переконання під час Революції Гідності. Результати дослідження, проведені ініціативною групою соціологів і соціальних працівників України 7–8 грудня 2013 року доводять, що найважливішими ціннісними пріоритетами для української молоді є: Безпека,

Доброзичливість, Універсалізм і Самостійність. Найменш важливими – Традиційність, Стимуляція та Конформізм. Більшість молоді дійсно хоче передусім поліпшити життя в країні, а не своє особисте, і задля цього згодна йти на незручності й втрати. Вражає той факт, що в протестувальників Євромайдану рівень конформізму був нижчим, а готовність ризикувати й важливість благополуччя кожного – вищим, ніж у громадян в Європі. Навряд чи вони вийшли б на площі своїх міст в іншому випадку. Хоча пріоритетними цінностями Європи ХХІ століття є повага прав людини, свобода, справедливість, демократія і верховенство закону.

Сучасна молодь досить органічно поєднує як матеріальні, так і духовні цінності, не протиставляючи їх. За результатами досліджень найголовнішою цінністю для молодих людей є щаслива сім'я. Важливими цінностями також є спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей, наявність друзів, допомога іншим людям. Їх дотримується переважна більшість опитаних респондентів.

Таблиця 4.13

**Розподіл відповідей на запитання:
«Як Ви оцінюєте власний матеріальний стан»?
(у % до числа опитаних)**

	%
Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти харчування	3,0
Усі гроші витрачаються на продукти і покупку необхідних недорогих речей	17,6
В основному грошей вистачає, але придбання дорогих товарів тривалого користування потребує накопичення	60,2
Вважаю себе забезпеченою людиною, але на придбання квартири, машини потрібно накопичити	12,2
Будь-які необхідні витрати можу дозволити собі у будь-який час	3,0
Важко сказати	4,0

Серед матеріальних цінностей особливо виділяються гроші, нерухомість та автомобілі. Проте, слід зауважити, що в сучасних умовах молодим людям важко придбати нерухомість або інші вартісні речі. Наступна таблиця демонструє оцінку соціально-економічної ситуації в країні. Загальний рівень цієї оцінки є вкрай негативний, що позначається на очікуваннях молоді.

Таблиця 4.14

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви оцінюєте сучасну соціально-економічну ситуацію в країні?»
(у % до числа опитаних)

	%
В цілому добре	4,0
В цілому погано	54,3
Дуже погано	26,4
Важко сказати	15,3

Серед духовних цінностей домінує спілкування, мир та спокій. Відзначаємо також, що спостерігається зменшення впливу релігії на соціальне життя молоді. Особисту мету – жити за релігійними заповідями, обирають не більше половини респондентів. Для частини молодих людей важливо відкривати щось нове, читати і подорожувати. Захоплення молоді відображають їх ціннісні орієнтації та є доволі різноманітними, а саме від захоплення автомобілями до плетіння бісером. Водночас, за результатами досліджень, спілкування в соціальних мережах, заняття спортом, музика та спілкування є найбільш поширеними способами проведення вільного часу. Серед часто згадуваних хобі звучали також перегляд кінофільмів, сучасне мистецтво, подорожі, історія та читання. Аутсайдерами серед вподобань для молоді виявились відвідування театрів, музеїв, концертів. Важливим аспектом життя молоді є стеження за власним станом здоров'я. Наступна таблиця демонструє власну оцінку стану здоров'я молодих людей Закарпаття (див. Табл. 4.15)

Таблиця 4.15

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я?»
(у % до числа опитаних)

	%
Здоровий (-а), практично не буває навіть нетривалих захворювань	33,1
Практично здоровий (-а), але іноді бувають застуди чи інші недовготривалі захворювання	50,2
Мав (-ла) серйозні захворювання, але вилікувався (-лася)	7,4
Маю хронічне(-ні) захворювання, але це не дуже впливає на моє життя	6,0
Призначено групу інвалідності	3,3

Досягнення життєвого успіху є надзвичайно важливим для абсолютної більшості молодих людей. Проте, лише половина респондентів вважає, що для досягнення життєвого успіху важливим є

професіоналізм та сумлінність, а чесність і порядність превалює лише у чверті всіх респондентів. В той же час, наприклад, третина молодих людей вважає, що для цієї мети можна не гребувати будь-якими засобами, а кожен десятий опитаний покладається на везіння чи на вдалий шлюб. За результатами дослідження з'ясовано, що частина молоді не вирішивши сімейних проблем, вдається до розлучення (6,1% респондентів є розлученими).

Молоді люди одностайно відзначають послаблення ролі сім'ї як в житті окремої людини, так і цілого суспільства, і вважають цей процес об'єктивним. Значна частина респондентів взагалі ще не замислювалася над можливістю створення родини. Молоді люди досить прагматично ставляться до сімейного життя і вибору партнера. На думку молоді, сім'я не повинна ставати перешкодою для особистої самореалізації та самовдосконалення. Сім'ю необхідно створювати лише тоді, коли людині вдалося самоствердитися, досягнути чогось у житті, тобто у більш дорослому віці. Під самореалізацією молоді люди розуміють, в першу чергу, накопичення певних матеріальних благ (гроші, нерухоме майно, автомобіль), досягнення відповідних соціальних статусів та кар'єрного зростання. Частина учасників дослідження сама назвала цей підхід «егоїстичним» і не вбачає в цьому нічого поганого. Молоді люди розглядають сім'ю скоріше в контексті можливостей для задоволення власних потреб, а не інших людей чи суспільства в цілому.

Респонденти підкреслили значення матеріального фактору і у виборі шлюбного партнера. «Партнер повинен бути забезпеченим». Він/вона, як і діти, не повинні бути тягарем, який заважає розвиватися. Саме тому, молоді доволі спокійно ставиться до розлучень. Водночас, любов також розглядається як важливий фактор шлюбного вибору.

Аналіз відповідей респондентів показав, що в країні склалася напружена ситуація щодо стабільності та забезпеченості. Абсолютна більшість опитаних висловила своє позитивне ставлення до виїзду за кордон. Більша частина опитаних людей прагне виїхати за кордон (64%), лише 19% хотіли б залишитися на рідних теренах Батьківщини та 17% респондентів вагалися щодо даного питання. Близько 35% молоді вважають, що збільшення емігрантів у найближчий час пов'язане з нестабільністю в країні, відсутністю перспектив та нерегульованою політикою. Частка тих, хто вважає, що збільшення емігрантів пов'язане з низьким рівнем життя, бідністю, безробіттям та інфляцією, становить 32%. Проте, 23% молоді, вважають, що за кордоном життя краще і є більше можливостей для самореалізації. Частка тих, хто вважає, що з'явилося більше можливостей виїхати, побачити нове життя, становить 9%.

В більшості опитані хочуть вчитися в країнах, де рівень життя набагато вищий, ніж в Україні. В основному це Західні країни, де більш якісна освіта, політична і економічна стабільність, де не ведуться військові дії і люди там мають хоч якусь впевненість в завтрашньому дні. За даними опитування, мотивами для молоді виїхати вчитися в іншу країну є вищий рівень життя і більш якісна освіта, ніж в Україні, легша самореалізація. Також навчаючись за кордоном людина удосконалює знання іноземної мови, розширює свій світогляд і пізнає культури інших країн [165].

За результатами соціологічного дослідження з'ясовано, що основною характеристикою ціннісних та соціально-політичних орієнтацій, очікувань та потреб сучасної закарпатської молоді є їх різноманітність, що відповідає домінуючим тенденціям в інших країнах Європи. Проте чітко проглядаються і спільні риси, а саме поєднання суперечливих, на перший погляд, позицій: прагматичного погляду на життя з важливістю духовного розвитку, певного молодіжного радикалізму з толерантним ставленням до інших тощо.

Подальша розробка цієї теми пов'язана із регулярним вивченням очікувань та потреб молоді Закарпаття в умовах децентралізації, відстеження їх динаміки, що дозволить зробити молодіжну політику в регіоні більш гнучкою та ефективною.

Як відзначалось, важливою характеристикою ринку праці Закарпаття є зайнятість в неформальній економіці. Так, серед опитаних респондентів близько 50% мають досвід неформальної зайнятості. Це означає, що молодь працює і не сплачує в повній мірі податки, не маючи ніякого соціального захисту у випадку надзвичайних ситуацій.

Таблиця 4.16

Розподіл відповідей на запитання: «Чи працювали Ви коли-небудь без оформлення трудового договору?»

(у % до числа опитаних)

	Частота	%
Ніколи	102	29,1
Дуже рідко	57	16,3
Час від часу	77	22,0
Часто	51	14,6
Постійно	43	12,3
Важко відповісти	19	5,4

Відповідь на запитання щодо того, як часто зустрічається ситуація зайнятості без оформлення трудового договору, сягає 70% опитаних. Це насторожує, адже високим є ризик того, що у знеособленому вигляді

респонденти відповідають правдивіше. Ситуація виглядає так, що неформальна зайнятість є невід'ємним компонентом зайнятості населення регіону.

Таблиця 4.17

Розподіл відповідей на запитання: «Як часто зустрічається ситуація зайнятості без оформлення трудового договору?»
(у % до числа опитаних)

	Частота	%
Часто відбувається	138	39,4
Час від часу	106	30,3
Ніколи не відбувається	31	8,9
Важко сказати	75	21,4

Масштаби поширеності явища неформальної зайнятості також значні. Близько 50% опитаних респондентів відзначають, від 40% і більше є частка населення області, що працює без офіційного працевлаштування (без трудової книжки). Опитані респонденти є молоді люди, серед яких відсотки зайнятих в неформальній сфері є досить високими. Зрозуміло, що більшість з них не мотивовані сплатою податків і соціальних відрахувань на користь держави.

Таблиця 4.18

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви думаєте, яка приблизно частка населення області, що працює без офіційного працевлаштування (без трудової книжки)»?
(у % до числа опитаних)

	Частота	%
менше 1%	3	,9
від 1% до 5%	8	2,3
від 5% до 10%	11	3,1
від 10% до 20%	27	7,7
від 20% до 30%	53	15,1
від 30% до 40%	65	18,6
від 40% до 50%	89	25,4
понад 50%	94	26,9

Рівень кореляційної залежності щодо відповіді на запитання щодо того, чи працювали опитані респонденти без трудового договору, то найбільший рівень кореляції r (Пірсона) маємо з такими відповідями, як причини участі в неформальній економіці зависокі податкові навантаження ($r = -0,177^{**}$), гнучкість, всебічне використання робочої сили ($r = -0,135^{**}$), види зайнятості: випадкові підробітки у приватних

осіб ($r = -0,265$), види зайнятості: будівельні і ремонтні роботи ($r = -0,194^{**}$).

Діаграма 4.1

Учасники неформальної зайнятості

Серед основних учасників неформальної зайнятості переважають студенти (65,7%). Серед яких високим може бути ризик залишитися в цьому секторі, тобто не легалізувати свою зайнятість, зважаючи на можливість отримання значно більшої оплати праці. Високим є відсоток зайнятих також серед безробітного населення (50,9%), яке не виставляє вимоги легалізації своєї зайнятості. Для них, важливим є наявність роботи взагалі, як стратегії виживання і адаптації до соціально-економічних умов українського суспільства.

Основні ризики неформальної зайнятості опитані пов'язують із недооплатою або невивплатою (51,1%), нещасними випадками, відсутністю страховки (43,3%), важкими умовами праці, понад нормованою працею (41,7), відсутністю нормативно-правового захисту (34,6%). В результаті аналізу відзначимо, що люди свідомо погоджуються на соціальні гарантії свого працевлаштування, перекриваючи це вищими прибутками в неформальному секторі.

Діаграма 4.3

Основні види зайнятості в неформальному секторі

Досить широким є перелік сфер зайнятості в неформальному секторі. Переважає серед них зайнятість в сфері харчування (офіціанти, бармени) – 27,4%, зайнятість в домашньому господарстві – 24%, а також перевезення на власному авто – 17,4. Варто відзначити, що ця статистика – лише невелика частина загальної зайнятості в неформальному секторі. Практично всі перераховані види зайнятості в більшій мірі не відображаються в офіційній статистиці, тобто належать до неформальної зайнятості.

Оскільки опитані молодь, то стаж відпрацьованої роботи не є досить довгим. Переважає відсутність стажу роботи, а також стаж до року (46,3%).

Таблиця 4.19

**Розподіл відповідей на запитання:
«Який стаж роботи Ви маєте (в роках)»? (у % до числа опитаних)**

	Частота	%
Не працював	113	32,3
До року	50	14,3
До 5 років	105	30,0
5-10 років	56	16,0
Більше 10 років	26	7,4

Посилені тенденції до еміграції, зростання молодіжного безробіття вказують на те, що молодіжний сегмент ринку праці набув низку специфічних ознак, основними з яких є :

– перша впливає із загальної ситуації на ринку праці, що обумовлена існуючими диспропорціями між попитом і пропозицією праці

та відсутністю попиту на працю молодих людей, що створює значні труднощі в їх самореалізації;

- для молодих людей характерна значно нижча конкурентоспроможність порівняно з представниками старшого віку і відсутність досвіду, професіоналізму;

- значний контингент молодих людей задіяний у неформальній, а в окремих випадках нелегальній, тіньовій діяльності, що негативно впливає на ціннісні орієнтації, мотивацію до праці;

- молодь становить ядро трудової міграції, що несе найбільшу загрозу для національної безпеки і розвитку регіону. Найбільш песимістичні факти полягають у тому, що молода особа не має можливість працевлаштуватися у гірській місцевості, немає стартового капіталу для започаткування власної справи, що є однією з найвагоміших причин депопуляції населення області.

Все це викликає серед молоді ріст радикалізму, падіння моралі, зниження творчого, інтелектуального та інноваційного потенціалу. Існуюча ситуація вимагає від державних органів управління та місцевого самоврядування розроблення комплексу заходів, спрямованих на надання гарантій зайнятості молоді, всебічній підтримці та сприяння її швидкій адаптації до умов ринку.

Особливо ситуація погіршується у зв'язку з набуттям Україною безвізового статусу, що дозволяє з біометричним паспортом працювати по три місяці за кордоном.

Неофіційна, вторинна зайнятість дозволяє деякою мірою забезпечити мобільність та більш високий рівень зайнятості, знижуючи ризик безробіття і підвищуючи шанси працевлаштування. Це, безумовно, відповідає інтересам працівників. Оскільки відкривається можливість підробляти, отримувати перші власні гроші та відчувати себе незалежним. Однак не слід забувати, що для працівника нестандартна зайнятість, перш за все, пов'язана з відсутністю соціального захисту. До об'єктивних недоліків неофіційної зайнятості для працівників можна віднести і низьку оплату праці, відсутність контролю за безпекою робочого місця і в більшості випадків – відсутність перспектив кар'єрного зростання. Набір нестандартних форм зайнятості різноманітний і може включати різні форми і сфери діяльності. Частково зайнятими прийнято вважати працівників, які мають трудові контракти на певний термін або виконання певного обсягу робіт, а також мають сезонну, випадкову або разову роботу [176, 177].

Тимчасова, непостійна або випадкова зайнятість (зайнятість на основі строкових трудових контрактів, на основі договорів на виконання певного обсягу робіт, сезонна зайнятість і т. д.) набули поширення в

нашій країні в умовах перехідної економіки як стратегія адаптації населення до змінних умов. Ці форми нестандартної зайнятості з точки зору раціонального використання робочого часу були вигідні тільки роботодавцю, оскільки дозволяли: наймати працівників на короткий термін, не «тримати в штаті», не платити постійну заробітну платню; не перевантажувати роботою вже наявних штатних співробітників, що призвело б до погіршення якості продукції, або послуг. Для тимчасових, непостійних або випадкових працівників раціональність використання робочого часу не грає будь-якої ролі, а нестандартна зайнятість може погіршувати їх становище з точки зору гарантій зайнятості, рівня оплати праці і т. д., проте не для учнів, які навчаються [176, 177].

Так, в міжнародному порівняльному соціологічному дослідженні один з блоків запитань анкети було присвячено дослідженню думок випускників шкіл пограниччя про тимчасову зайнятість, підприємливість та ставлення до праці. Дослідження під назвою «Молодь на пограниччях Центрально-Східної Європи» було проведено в травні 2015 року в Україні (Закарпатська, Харківська, Львівська області), Угорщині (м. Ниредьгаза), Польщі (м. Жешув). Було опитано близько 2 тис. випускників загальноосвітніх шкіл методом анкетування (Додаток 3) [178, 179].

Молодь має більше шансів бути зайнятою на тимчасових робочих місцях. Для них непостійна зайнятість є своєрідним трампліном для інтеграції до ринку праці, вона дає можливість поєднувати роботу і навчання, отримати необхідний досвід та здобути певний стаж, наявність якого сьогодні є однією з першочергових умов, що висуюють роботодавці для молодих співробітників. Найбільший ризик фактичної неповної зайнятості існує для осіб пенсійного віку (60–70 років) та для молоді (15–24 та 25–29 років). З одного боку, вони менше, ніж інші вікові групи, зацікавлені в отриманні робочих місць на повний час, з іншого боку, за інших рівних умов роботодавці воліють наймати на такі робочі місця не їх, а представників інших вікових груп.

Для учнів, що працюють, гнучкість ринку праці виявляється в можливості створення тимчасових, неповних або неформальних робочих місць, допомагаючи батькам та отримуючи певний матеріальний зиск. Розглядаючи структуру непостійної зайнятості, можна зробити висновок, що частка випадкової зайнятості значно більша в містах, де знайти випадкові підробітки легше, а для сільської місцевості більш характерною є тимчасова зайнятість, яка відповідає сезонності сільськогосподарських робіт.

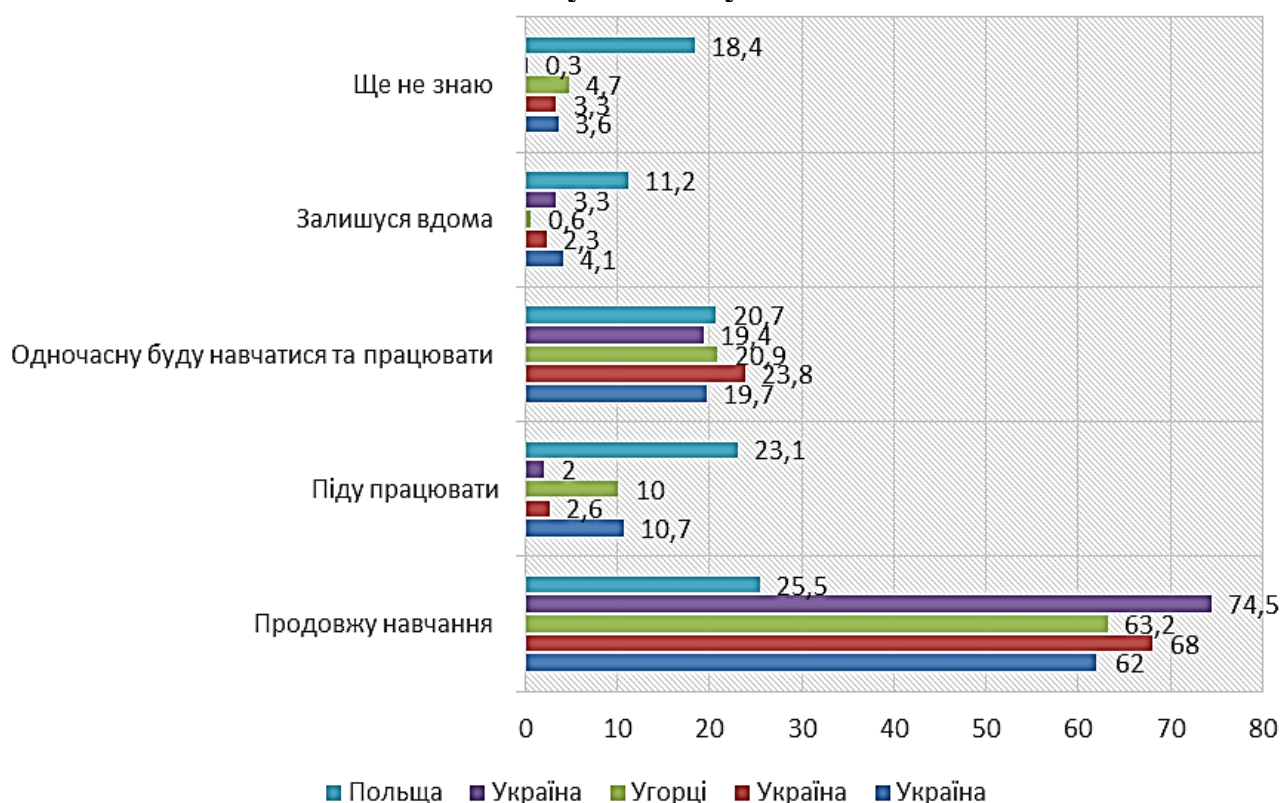
Саме можливість поєднувати навчання та роботу може стати однією із стратегій подолання кризи в Україні, підвищення мотивації молоді до отримання освіти та формування досвіду незалежності та самостійності у

випускників шкіл. Основними завданнями тимчасової зайнятості можуть виступати такі елементи, як: залучення до праці, отримання професійного досвіду, що може допомогти з майбутнім визначенням професії та сфери діяльності, розширення сфери послуг, що надаються молодими людьми на ринку праці та підвищення якості цих послуг, дає можливість адаптуватися до трудового колективу і навчитись нести відповідальність за роботу, зайняти час молодим людям, провести його з користю, отримуючи за це ще і матеріальну винагороду. Варто відзначити, що затребуваність молоді на вторинному ринку праці в умовах кризи може бути високою, проте сам механізм реалізації, організаційний етап та працевлаштування складним.

Більше 60 опитаних респондентів в Україні будуть продовжувати навчання, близько 74,5% опитаних респондентів Дрогобича (Україна) продовжить своє навчання. В той час лише 25,5 опитаних в Жешові продовжать навчання, близько 20,7% опитаних підуть працювати і 11,2% залишаться вдома.

Діаграма 4.4

Плани на майбутнє випускників шкіл

Важливим було питання уявлення молоді про працю і її змістове навантаження. Так відповідь на запитання, чим є праця для випускників шкіл, більшість притримується думки, що це можливість забезпечення нормального життя для себе та для своєї родини (35,5% – 54,1%) та

можливість отримання високих прибутків (8,9% – 18,4%). Зрозуміло, що у відповідях молоді праця набирає цілком матеріальної спрямованості та засіб отримання матеріальних ресурсів. Насторожує той факт, що низка цінностей, що визначають спектр життя сучасної молоді, сьогодні має досить критичний ступінь важливості: «реалізація Ваших здібностей» – 11,7% до 16,1%; «принесення користі своєму місту, селу» – 1,4% до 9,9% відповідей; «праця є найважливішою справою у житті людини» – 2,8% до 10,5%. Досить чітко спрацьовує теорія мотивації А. Маслоу, де переважають базові цінності (їжа, захист, розвиток, самореалізація), що пов'язані із самовідтворенням особистості. Результати цих відповідей свідчать про те, що в молодіжному середовищі, праця сприймається як інструмент для досягнення базових життєвих цілей.

Таблиця 4.20

Твердження про працю випускників шкіл
(у % до числа опитаних)

	Україна (Ужгород)	Україна (Харків)	Угорщина (Ніредьгаза)	Україна (Дрогобич)	Польща (Жешів)
Реалізація Ваших здібностей	13,9	16,1	11,7	16,1	17,0
Забезпечення нормального життя для Вас і Вашої родини	54,1	35,5	49,9	50,8	41,8
Отримання високих прибутків	12,8	17,1	17,5	8,9	18,4
Здобуття незалежності, самостійності	6,0	5,1	8,4	3,3	7,1
Здобуття користі своєму місту, селу	6,2	8,2	1,4	9,9	2,4
Працювати має той, хто хоче працювати	9,2	5,8	22,3	6,9	7,1
Праця є найважливішою справою у житті людини	6,6	8,4	2,8	10,5	2,4

Зайнятість як соціальний процес включає в себе певні види і форми. Варто зупинитись на різних формах зайнятості, а саме повна зайнятість протягом робочого тижня, а також різні форми неповної, часткової зайнятості, фрілансери, робочий час яких не регулюється. Причому робота вдома, незалежно від тривалості та типу договору, укладеного з роботодавцем, робота на повний робочий день з можливістю додаткових підробітків та робота тільки за договором, тимчасовий контракт не є особливо бажаною і актуальною для них.

Згідно з результатами дослідження, опитані респонденти у своїх уявленнях про майбутню працю притримуються думки, що стабільна,

надійна робота, яку можна виконувати як на робочому місці, так і вдома (дистанційна з використанням Інтернету, комп'ютера чи мобільного телефону) є привабливішою для них за стабільну, надійну роботу – щоденна кількогодина праця в однаковий час на робочому місці, крім випускників м. Жешув (58,8%). Хоча зайнятість на одному робочому місці із стабільною оплатою займає другу позицію у відповідях респондентів. Причому робота вдома, незалежно від тривалості та типу договору, укладеного з роботодавцем, робота на повний робочий день з можливістю додаткових підробітків та робота тільки за договором, тимчасовий контракт є не стільки бажаною і стабільною для молодих людей.

Внаслідок глобальної інформатизації суспільства, розвитку більш модернізованих комп'ютерних потужностей все більшої популярності отримує віддалена робота – «дистанційна» зайнятість поза офісом. З кожним роком неухильно зростає кількість працівників даної сфери – «фрілансерів». Велику популярність «фрілансерство» набирає з розвитком інформаційних технологій і мережі Інтернет, що дозволяє працівникам виконувати певні завдання в більш комфортних умовах. В цьому і полягає основна позитивна особливість згаданого виду зайнятості. З позитивних аспектів можна виділити вільний вибір професії та місця роботи, зручний графік, відсутність обмежень за віком і статтю, що сприяє підвищенню продуктивності праці і збільшенню вільного часу.

Таблиця 4.21

Уявлення про майбутню працю випускників шкіл
(у % до числа опитаних)

	Україна (Ужгород)	Україна (Харків)	Угорщина (Ніредьгаза)	Україна (Дрогобич)	Польща (Жешув)
Стабільна, надійна робота – щоденна кількогодина праця в однаковий час на робочому місці	34,0	28,0	25,9	34,7	58,8
Стабільна, надійна робота, яку можна виконувати як на робочому місці, так і вдома	41,2	52,3	44,3	52,0	19,7
Робота вдома, незалежно від тривалості та типу договору, укладеного з роботодавцем	5,3	4,9	6,7	4,8	8,5

Робота на повний робочий день з можливістю додаткових підробітків	7,3	5,8	17,0	2,6	6,1
Робота тільки за договором, тимчасовий контракт	6,2	1,6	1,7	3,8	1,0
6. Інше	3,2	3,3	3,1	0,8	2,4

Результати нашого дослідження показують зацікавленість випускників шкіл тематикою своєї майбутньої зайнятості. Проте зрозуміло, що як представники іноземних країн (Польщі, Угорщини), так і українські випускники мотивовані в основному матеріальними факторами, можливість заробляти для себе та своєї сім'ї, тобто переважає розгляд праці як засобу досягнення матеріального благополуччя. В умовах непростой ситуації з працевлаштуванням молоді люди змушені будуть жертвувати своїми професійними очікуваннями і орієнтаціями.

Бачимо, що не відчувається суттєвої різниці між представниками різних регіонів у відповідях з приводу бачення, що таке праця, майбутнє робоче місце та досвід зайнятості. Звичайно, в сьогоденних умовах молодь змушена адаптуватися, реалізуючи високу трудову мобільність. Важливою є готовність зайнятись вигідною, з точки зору оплати, працею, багато працювати для забезпечення матеріального благополуччя, незалежно від того, чи буде співпадати характер майбутньої сфери зайнятості з отриманою спеціальністю. Крім того, готовність до зміни професійної діяльності, поява різних нетрадиційних, нестандартних форм зайнятості на ринку праці (тимчасова, нестандартна зайнятість), дозволить поєднувати роботу та навчання.

Таблиця 4.22

Розподіл відповідей на запитання: «Чи доводилося Вам коли-небудь працювати?»(виберіть усі необхідні відповіді)
(у % до числа опитаних)

	Україна (Закарпаття)	Угорщина (Ніредьгаза)	Польща (Жешув)	Україна (Дрогобич)	Україна (Харків)
Оплачувана праця (трудоий договір, контракт)	9,4	33,4	17,6	2,7	5,8
Повний чи неповний робочий день	14,9	7,7	4,4	6,7	11,9

Неофіційна праця, без контракту	29,5	12,2	44,8	35,11	37,9
Волонтерство	3,8	44,2	19	13,2	6,5
Оплачувана практика	2,4	0,6	7,8	0,2	3,0
Інший вид праці	1,5	0,8	1,4	0,75	4,2
Не працював	36,3	13,1	13,9	39,5	41,4

Щодо досвіду зайнятості, то офіційне працевлаштування (трудоий договір, контракт) зі значною перевагою переважає серед опитаних випускників м. Ніредьгаза (Угорщина) – 33,4 %. Це пов'язано з тим фактором, що вік опитаних респондентів 19 років, тобто вони можуть вже працювати офіційно, поєднуючи навчання та роботу й волонтерську діяльність, яка може стати досвідом для отримання майбутньої професії. Проте варто відзначити, що в цілому серед опитаних переважає неофіційна праця, без контракту, а саме більше, ніж у третій частини опитаних. Зайнятість повний чи неповний робочий день переважає серед опитаних в Закарпатській області (Україна) та учнів Харківської області – 14,9 %. Найвищі відсотки отримує неофіційна праця без контракту у всіх опитаних респондентів (від 12,2 % до 44,8 %), крім опитаних м. Ніредьгаза (Угорщина). Причому 44,9 % опитаних учнів м. Жешув працює неофіційно, бачимо, що неофіційна зайнятість характерна не лише для нашої країни.

Ще варто зауважити, що серед учнів в Угорщині (86 %) та Польщі (85,7 %) мають досвід зайнятості, а опитані учні України лише близько 60% мають такий досвід. Напевно, це пов'язано з низкою фактів, а саме: з віком, адже випускники в цих країнах мають близько 19 років; з умовами та можливістю підробляти в самій державі. Найвищий рівень кореляції на запитання «Не працював», має незалежна змінна – освіта батьків ($r = 0,711$), тобто, чим вищим є рівень освіти у батьків, тим нижчими є показники досвіду зайнятих у опитаних випускників шкіл. Хи-квадрат Пірсона 4,582^a.

Основними видами робіт для неповнолітніх є: зайнятість в сільському господарстві, ремонтні роботи в слюсарних, меблевих майстернях, підробіток у сфері реклами, кур'єрські послуги, підсобні роботи на виробничих підприємствах, торгівля, громадське харчування, надання соціальних послуг (догляд за перестарілими, інвалідами) [179]. Так, серед опитаних випускників пограниччя переважає сезонна зайнятість в будівництві 28,6% (Дрогобич, Україна), сфера обслуговування 15,2% особливо серед випускників (Закарпатської

області, Україна). Можливо, учні були залучені до цієї сфери під час літніх канікул, що дозволило поєднувати навчання та роботу. Робота в рекламі (16,4 %) переважає серед опитаних (Харківської області, Україна), в містах легше знайти роботу у цій сфері. Зайнятість в сільському господарстві переважає серед опитаних (м. Ніредьгаза, Угорщина). Про досвід зайнятості в торгівлі відзначили опитані міст, а саме близько 15 % (м. Ніредьгаза, м. Харків). Досить дивно, адже в прикордонних територіях є значна частина людей, що займається торгівлею, пов'язаною з різницею в цінах прикордонних територій. Можливо, ця торгівля в більшості випадків є дрібною контрабандою, тому про неї не звучить у відповідях опитаних респондентів.

Надання соціальних послуг (16,8 %) та волонтерська діяльність переважає серед опитаних (м. Ніредьгаза, Угорщина). Цей факт можна пояснити тим, що опитування проводилось серед учнів, більшість з яких мали бажання отримувати освіту за спеціальністю «соціальна робота», перед вступом маючи практику в соціальній сфері.

Таблиця 4.23

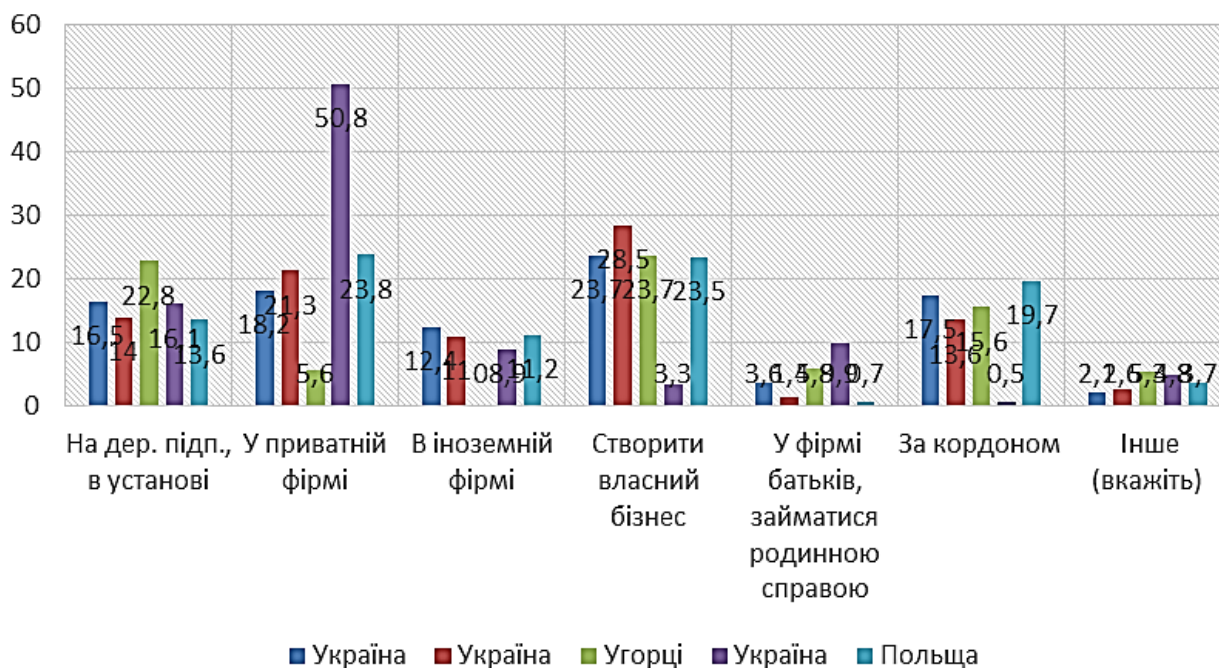
Сфери зайнятості випускників шкіл прикордоння
(у % до числа опитаних)

	Україна (Закарпаття)	Угорщина (Ніредьгаза)	Польща (Жешув)	Україна (Дрогобич)	Україна (Харків)
Виробництво товарів	7,9	11,2	3,3	11,8	4,4
Будівництво	13,7	7,6	8,5	28,6	12,1
Реклама	8,5	7,7	10,3	7,8	16,4
Сфера обслуговування	15,2	14,4	15	11,2	13,3
Сільське господарство	5,1	12,2	7,4	6,5	4,2
Торгівля	7,7	15	13	15	14,4
Громадське харчування	4,7	3	2	5,6	6,1
Надання соціальних послуг (догляд за інвалідами, хворими, престарілими і т. д.)	1,7	16,8	4,7	5	2,1
Інше (вказіть)	4,7	9,1	9,3	6,8	10

Основним бажанням випускників щодо майбутнього працевлаштування є зайнятість у приватній сфері. Напевно, більшість опитаних співвідносить приватну сферу з високими прибутками, значними матеріальними вигодами. Бажання працювати в цій сфері значно переважає серед опитаних випускників Львівської області (50,8 %).

Діаграма 4.5

**Відповідь на запитання:
«Де б Ви хотіли працювати після здобуття фахової освіти?»**

Щодо мотивації у створенні власної справи, то переважає мета – забезпечити нормальне життя для себе та своєї родини, практично серед усіх опитаних випускників. Мотивація щодо отримання незалежності і самостійності переважає серед опитаних респондентів (м. Дрогобич, Україна) 30,4%.

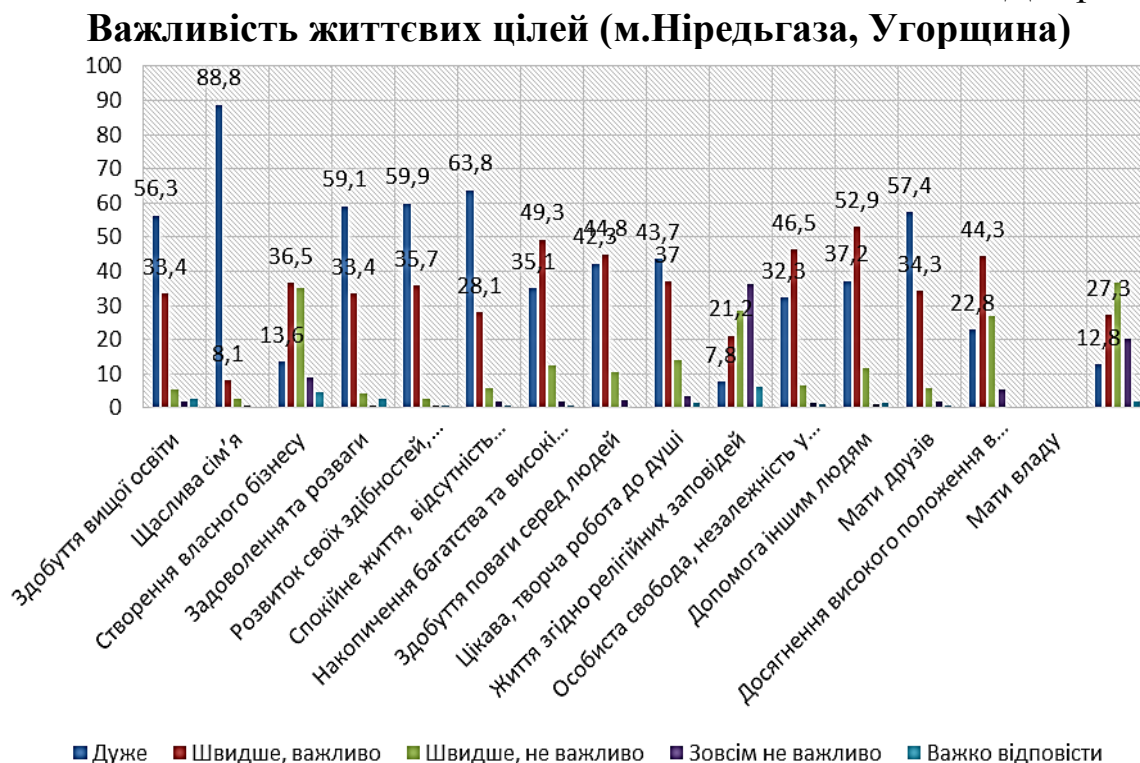
Таблиця 4.24

Мотиви створення власної фірми (у % до числа опитаних)

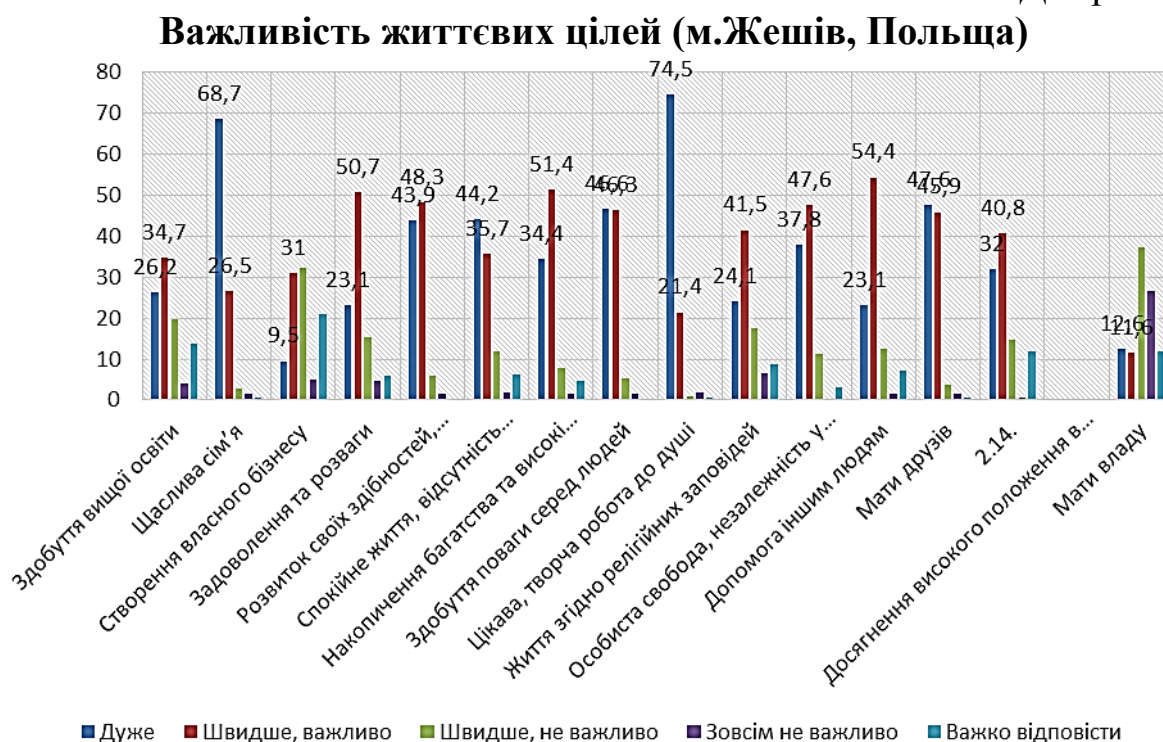
	Україна (Ужгород)	Україна (Харків)	Угорщина (Ніредьгаза)	Україна (Дрогобич)	Польща (Жешів)
Щоб реалізувати Ваші здібності	13,9	16,1	11,7	16,3	17,0
Щоб забезпечити нормальне життя для Вас і Вашої сім'ї	54,1	35,5	49,9	17,3	41,8
Щоб мати високі заробітки	12,8	17,1	17,5	17,6	18,4
Щоб отримати незалежність, самостійність	6,0	5,1	8,4	30,4	7,1
Щоб принести користь своєму місту, селу	6,2	8,2	1,4	1,8	2,4
Чому ще? (напишіть, будь ласка)	5,1	1,4	1,1	12,8	2,4
Важко відповісти	1,9	3,7	9,5	1,5	8,5

Найбільш значимими цілями життя є щаслива сім'я, бажання її мати переважає серед усіх опитаних респондентів, крім (м. Жешів Польща), де переважає мета – цікава та творча робота до душі (близько 74% опитаних).

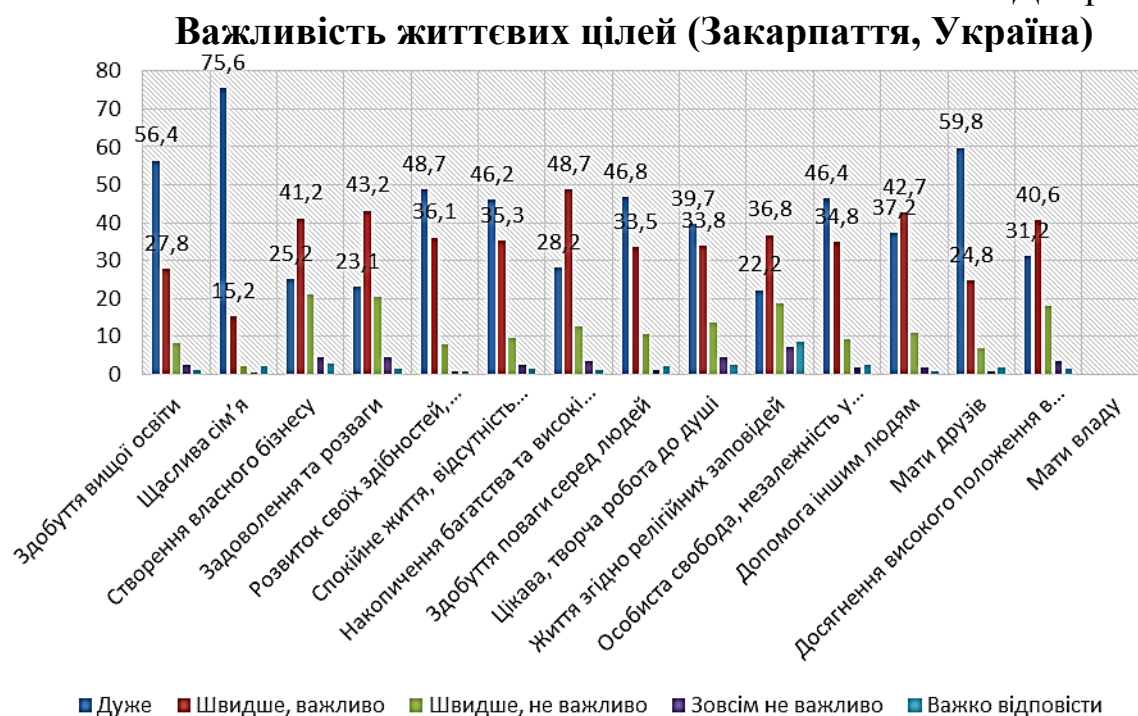
Діаграма 4.6

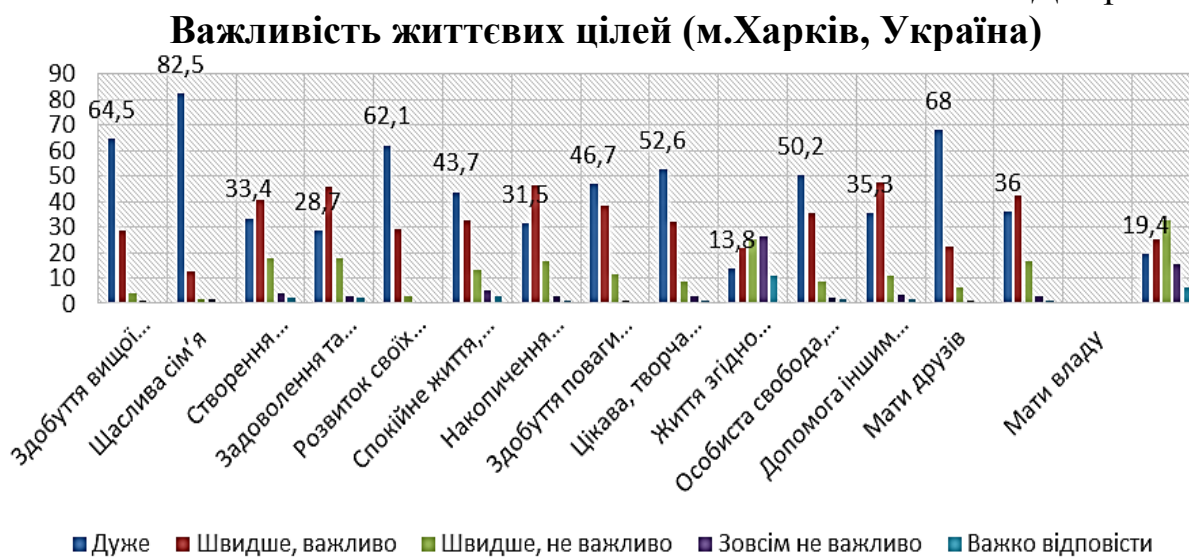
Діаграма 4.7

Діаграма 4.8

Діаграма 4.9

Варто відзначити цікавий факт, що майже не відчувається суттєвої різниці у опитаних випускників щодо ранжування життєвих цілей. Місце проживання не робить суттєвого впливу на пріоритети в цілях серед опитаних респондентів.

Аналізуючи результати опитувань щодо досвіду зайнятості опитаних випускників, то основним ризиком є питання використання дитячої робочої сили.

Однією з важливих складових неформальної зайнятості виступає використання дитячої робочої сили. Дитячу працю, яка засуджується світовим співтовариством, можна розділити на три категорії: [173]:

- найгірші форми дитячої праці, які можна визначити як рабство, торгівля дітьми, кабальна праця;
- форми примусової праці, використання дітей у військових конфліктах, для проституції, а також інші форми нелегальної діяльності;
- праця, що виконується дитиною, яка не досягла мінімального віку, встановленого для подібного виду робіт (у відповідності з національним законодавством), який таким чином може порушувати її всесторонній розвиток;
- праця, яка ставить під загрозу фізичне, розумове, моральне благополуччя дитини, або за характером, за умовами, в яких виконується робота і які визначаються як «небезпечна і шкідлива праця».

Одним із найбільш ефективних способів, що перешкоджають виконанню важкої роботи малолітніх дітей, є встановлення вікових обмежень, у відповідності з якими діти можуть на законних основах працювати і пропонувати свої послуги на ринку праці.

Конвенція МОП визначає основні принципи, що стосуються мінімального віку в сфері зайнятості і трудовій діяльності. До них відносять:

- небезпечна робота, будь-яка форма праці, яка може з високою ймовірністю нанести шкоду фізичному, психологічному здоров'ю дітей, їх безпеці або моральності, які не досягли 18-ти років;
- базовий мінімальний вік. Мінімальний вік для початку трудової діяльності не повинен наставати до закінчення курсу обов'язкового навчання, він звичайно становить 15 років;
- легка робота, діти у віці від 13 до 15 років можуть виконувати легку роботу, якщо це не загрожує їх здоров'ю, безпеці, або не заважає їх навчанню, професійній підготовці.

Працюючих дітей в багатьох країнах називають периферійними працівниками і саме вони належать до периферійного ринку праці.

В останній час спостерігається значене посилення уваги з боку держави, засобів масової інформації до проблем сім'ї і дітей. Жорсткий ритм життя, погіршення матеріального положення у населення, і, як наслідок, збільшення кількості малозабезпечених сімей приводить до того, що найбільш ураженими опиняються діти. Тенденції розвитку суспільства також сприяють погіршенню положення дітей та порушення їх прав.

Працюючі діти і підлітки не підходять під визначення робочої сили. Їх називають периферійними працівниками, оскільки вони включені на

периферійний, вторинний ринок праці. Він характеризується наявністю великої кількості низькооплачуваних місць, відсутністю перспектив просування, персоніфікованими відносинами між керівництвом і підлеглими, нестабільністю і високою плинністю кадрів.

Діти і підлітки відносяться до найбільш незахищених груп працівників на рівні з жінками, етнічними і релігійними меншинами, людьми похилого віку. Правила, що захищають робітничий стаж представників первинного ринку праці, на вторинний ринок праці не поширюється.

Дитяча праця може бути примусовою і добровільною. В першому випадку дитину примушують батьки, оскільки сім'я не може вижити без цього прибутку. В деяких випадках заробіток дитини – єдиний спосіб оплатити навчання. Серед батьків поширена також думка, що зважаючи на умови сьогоднішніх шкіл, якість і затребуваність випускників вищих навчальних закладів, краще дитині одразу йти працювати.

У добровільної праці мотивація зовсім інша. В цьому випадку переважають мотиви: – допомога батькам, що знаходяться у важкому матеріальному становищі; – прагнення до ранньої економічної самостійності. Дорослішання в сучасному світі вважається похідним від такого явища, як економічна самостійність і незалежність від батьків.

Дитяча праця досить складна і багатогранна проблема. Такі причини, як бідність є спільними для багатьох країн, проте існують певні специфічні причини, що характерні тільки для нашого регіону.

Всі вони прямо чи опосередковано впливають на кількість притягнення дітей до праці. Для нашого регіону характерні наступні причини:

- низькі офіційні прибутки;
- місцеві звичаї і традиції;
- наявність національних традицій щодо використання праці дітей (румунське, ромське населення);
- розмір сім'ї і наявність присадибних ділянок;
- міграція батьків;
- гірські території, віддаленість від шкіл.

Результати нашого дослідження показують зацікавленість випускників шкіл тематикою своєї майбутньої зайнятості. Початок трудової діяльності раніше починається в учнів Угорщини та Польщі. Проте зрозуміло, що як представники іноземних країн (Польщі, Угорщини), так і українські випускники мотивовані в основному матеріальними факторами, можливістю заробляти для себе та своєї сім'ї, тобто переважає розгляд праці як засобу досягнення матеріального благополуччя. Для цього молоді люди змушені будуть в умовах непростої

ситуації на ринку праці працевлаштовуватись, жертвуючи своїми професійними очікуваннями і орієнтаціями.

Приходимо до висновку, що не відчувається суттєвої різниці між представниками різних регіонів у відповідях з приводу бачення, що таке праця, майбутнього робочого місця та досвіду зайнятості. Звичайно, що в сьогоденних умовах молодь змушена адаптуватися, реалізуючи високу трудову мобільність. Важливою є готовність зайнятись вигідною з точки зору оплати працею, багато працювати для забезпечення матеріального благополуччя, незалежно від того, чи буде співпадати характер майбутньої сфери зайнятості з отриманою спеціальністю. Крім того, готовність до зміни професійної діяльності, появою різних нетрадиційних, нестандартних форм зайнятості на ринку праці (тимчасової, нестандартної зайнятості, що дозволить суміщати роботу та навчання).

Підробіток та часткова зайнятість учнів шкіл може розглядатись, як елемент «дорослішання». Отримання власних грошей, як власна практика адаптації до дорослого життя. Головний ризик задіяності неповнолітніх до ринку праці є факт, що часто зароблені дитиною гроші роблять важливий внесок до бюджету сім'ї. І навіть бажання продовжувати освіту, може деколи йти в розріз з бажанням батьків отримувати прибутки від дитячої праці. Проте позитивним є факт, що через зайнятість молоді люди отримують можливість накопичувати людський капітал, соціальні зв'язки, комунікацію, вміння пристосовуватись до різних життєвих ситуацій. Основними шляхами отримання роботи виступають, напевно, соціальні зв'язки, контакти і мережі взаємопідтримки, які в майбутньому можуть перетворитись на цінний соціальний капітал.

4.3. Соціально-економічні ризики неформальної трудової міграції населення Закарпаття

Міграційні процеси в пострадянських країнах, сильно детерміновані змінами, що відбуваються в житті суспільства, є індикатором розвитку практично будь-якого з його сторін – політичного, етносоціального, економічного тощо. Різні міграційні потоки мають свою специфіку і не можуть не впливати на ситуацію як в еміграційних, так і в імміграційних країнах.

Враховуючи особливості географічного положення Закарпатської області (область межує з чотирма європейськими країнами: Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею), економічна ситуація та надлишковість в межах області незайнятих трудових ресурсів, можна визначити, що одним із вагомих важелів регулювання місцевого ринку

праці Закарпаття є міжнародна трудова міграція населення. Припущеннями є, що війна з Російською Федерацією, переселення великої кількості громадян із Донбасу в інші області України, ознаки етно-політичної нестабільності, велика кількість жителів, які володіють подвійним громадянством (угорським зокрема), зниження життєвого рівня українців, отже, очікувана хвиля трудової і – додаймо – освітньої міграції у країни ЄС, сприятимуть зростанню міграційних потоків з території регіону. Тим більше, що немає підстав стверджувати про припинення діяльності каналів нелегальної міграції громадян азійських країн, що проходять через територію Закарпатської області. В останні роки питання трудової міграції із Закарпаття набуває ознак національної небезпеки. Скасування безвізового режиму з рядом країн Європейського Союзу привело до масової, прихованої трудової міграції українців.

При дослідженні основних тенденцій переміщення варто виділити наступні поняття:

Офіційна трудова міграція – переміщення громадян, які виїжджаючи за кордон, декларують участь у трудовій діяльності як мету виїзду і є легальними трудовими мігрантами в приймаючих країнах (саме їх і фіксує офіційна статистика).

Неофіційна легальна міграція – поїздки за кордон з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо; подвійне громадянство (угорський, словацький паспорт) з подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті. Учасники таких поїздок не можуть бути відстежені вітчизняною статистикою, але при цьому вони стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.

Міграція жертв злочинних угруповань – торгівля людьми та інші випадки примусового перебування громадян України або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі [180,181].

Основні наслідки трудової міграції для країни виявляються в низці негативних соціальних явищ, таких, як депопуляція або «зненаселення» територій; злочинність і корупція (торгівля людьми), транзит нелегалів; соціальне сирітство або проблема дистантних сімей; «відтік мізків», тобто міграція людей з вищою освітою [183, 185].

Аналізуючи причини такого становища, питання необхідно розглядати як у соціально-економічному, так і в суб'єктивно-особистісному, світоглядно-моральному аспектах. Варто також звернути увагу на те, що в процесі переходу до ринкової економіки канали висхідної соціальної мобільності для більшості українців виявилися закритими (відповідно більшість українців не була здатна швидко затвердити себе в досягненні ринкових цінностей). Це створило у відповідності з концепцією «pull/push» (притягання/виштовхування),

основним автором якої Е. Лі [41], ідеальні умови для «виштовхування» працездатного населення України за кордон, які співпали з іншими необхідними умовами – «притягання» та зручність і відкритість шляхів міграції. Сьогодні загальними соціально-економічними причинами транскордонної трудової міграції в Україні є економічна криза й невизначеність шляхів виходу з неї, високий рівень безробіття, істотна різниця в умовах життя та рівні оплати праці між Україною та країнами-реципієнтами українських трудових мігрантів.

Слід зазначити, що для більшості українських трудових мігрантів праця за кордоном є основним джерелом існування їхніх сімей; більше того, значна їх частина розглядає транскордонну трудову міграцію не як альтернативний спосіб реалізації своєї економічної активності, а як єдину можливість реалізувати свій трудовий потенціал за адекватну винагороду.

Приймаючи рішення про виїзд на заробітки за кордон, більшість українців усвідомлює потенційні ризики й можливі негативні наслідки такого кроку: розлучення з сім'єю, зниження професійного рівня, дискомфорт, пов'язаний з інтеграцією в нове культурне середовище. Потенційні ризики нелегального працевлаштування за кордоном значно розширюються і включають можливу дискримінацію та приниження людської гідності, ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки на виробництві, загрозу депортації, неможливість отримання кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування, відсутність гарантій щодо отримання зароблених грошей, залежність від кримінальних елементів, яка нерідко спричиняє загрозу свободі пересування, здоров'ю, життю. Проблему ускладнює те, що переважна більшість українців працює, а нерідко й перебуває за кордоном саме нелегально, тобто поза правовим полем відповідних держав. Посередницькі структури, які займаються вербуванням громадян України для нелегальної роботи за кордоном, не беруть на себе відповідальності за соціальне й медичне страхування трудових мігрантів за кордоном на випадок непередбачуваних наслідків. Чимало нелегальних трудових мігрантів наражаються на ризик стати жертвами «торговців людьми» й бути залученими до сексуального рабства чи примусової праці [186, 187]. Інші негативні наслідки полягають у тому, що, виїжджаючи на заробітки за кордон, українці, незалежно від освіти, фаху і кваліфікації, змушені виконувати роботи, що не вимагають освіти і кваліфікації, нерідко на важких, шкідливих для здоров'я, небезпечних виробництвах, отримуючи при цьому значно більшу винагороду в порівнянні з винагородою кваліфікованої праці на батьківщині, яка, однак, є істотно заниженою за стандартами країни-реципієнта робочої сили. Отже, освітній рівень українських трудових мігрантів не корелює зі складністю та

кваліфікованістю виконуваних робіт за кордоном; у Чехії, наприклад, 27% трудових іммігрантів з України мають вищу освіту, 55% – повну середню, між тим 61% від усіх українських іммігрантів використовуються для виконання некваліфікованих будівельних робіт, винагорода за які не відповідає витраченим зусиллям. Проблему поглиблює те, що чимало мігрантів боргують посередницьким структурам, що допомагають у працевлаштуванні за кордоном, ще до виїзду, і це спонукає їх до нерозбірливості при виборі роботи. Таким чином, наслідком транскордонної трудової міграції для багатьох українських заробітчан з певним рівнем професійної підготовки є втрата кваліфікації (попри очікування можливостей професійної реалізації).

Кількість осіб, які залучені в трудову міграцію, невпинно зростає. Так, варто виділити три хвилі міграції з початку 90-их років ХХ ст. Перший етап стосується кінця 90-их років, і представлений в основному чоловіками із міського середовища, з вищою або середньотехнічною освітою. Ці люди в деякій мірі стали першопрохідцями в процесі освоєння і розгортання трудової міграції, вони зуміли обжитись за кордоном, створивши при цьому соціальні мережі мігрантів-співвітчизників, і облегшити пересування за кордон для інших громадян. Частина з них стала тими інформаційними каналами, що полегшували пошук роботи за кордоном для своїх співвітчизників («клієнтизм» в Чехії).

Друга хвиля бере свій початок на початку ХХІ століття і є більш масовою, ніж перша. Суб'єктами міграційних переміщень тут виступають чоловіки середнього віку, як правило, це представники «маятникової» міграції.

І, наразі, третя хвиля, яка почалася з кінця першого десятиліття двохтисячних років. Кризова ситуація у фінансово-економічній сфері 2015-2018 рр. призвела до нової міграційної хвилі українських заробітчан у європейські країни, яка характеризується виїздом за кордон молодих висококваліфікованих фахівців із обов'язковим бажанням легалізувати свій офіційний статус у країні-роботодавцеві. Українські експерти зараз констатують, що за час кризи навіть значно збільшилася кількість наших співвітчизників-заробітчан за кордоном [180]. Таким чином, остання криза ще більш активізувала процеси економічного біженства.

Можна спрогнозувати, що на перспективу частка трудових мігрантів з України в країни ЄС буде постійно зростати, враховуючи сучасні непрості стосунки між Україною і Росією, пов'язані з анексією Криму та військовим конфліктом на Сході України. На зміну масштабності трудової міграції також вплинуло надання безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом. Тому можна погодитися з думкою,

що відкриття кордонів забезпечить можливість досягти головної мети – еміграції, яка полягає у підвищенні якості життя шляхом короткострокових подорожей з метою заробітку [182].

Аналіз статево-вікової структури вказує на те, що серед трудових мігрантів переважають чоловіки – близько 65%, тоді як жінки становлять 35%. У структурі трудових мігрантів більшість – це особи найбільш продуктивного віку (30-45 років). Така ситуація за умови домінування довгострокової форми трудової міграції у недалекій перспективі може привести до серйозної деформації структури населення регіону, що пов'язане з проблемами розширеного відтворення.

Звичайно ж основу трудових мігрантів становить молодь та особи середнього віку, на які припадає приблизно 77%, тобто переважають ті категорії населення, які мають найвищу працездатність та найбільш корисні для суспільства, проте реалізують свій потенціал за кордоном.

Згідно з результатами моніторингу, у чоловіків після досягнення 50-річного віку спостерігається зниження міграційної активності, натомість серед жінок у цьому віці спостерігається доволі високий рівень участі в трудовій міграції. Така тенденція часто пояснюється тим, що чоловіки займаються більш важкою фізичною працею, а жінки, в основному доглядають за людьми старшого віку, за будинком, прибудинковою територією, тобто займаються справами, які зазвичай виконують вдома.

Наразі спостерігається тенденція зростання в структурі трудових мігрантів жінок (35%) та молоді (34%). У міжнародній практиці збільшення кількості жінок та молоді у трудові міграційних процесах називають фемінізацією міграції [188].

Відтік жінок і молоді приводить до негативних демографічних наслідків через руйнування сімейних відносин, так і через несприятливу для виховання дітей специфіку «мігрантського» способу життя.

Зростає частка кваліфікованих та висококваліфікованих трудових мігрантів. За результатами соціологічного моніторингу виявлено, що 12% трудових мігрантів мають вищу освіту, 33% – професійно-технічну, 47% – загальну середньою освіту і тільки 8% мають неповну середню освіту.

На сучасному етапі трудова міграція набула ознак безповоротності. У процесі соціологічного моніторингу встановлено, що майже 37% трудових мігрантів мають більш ніж десятирічний досвід роботи за кордоном. Вважається, що після такого тривалого періоду часу людина адаптується у новому середовищі і набуває рис місцевих жителів. Тому вірогідність повернення на батьківщину виглядає малоімовірною, тим паче, що знайти роботу вдома із заробітком, який вони отримали в Європі, практично неможливо [180].

Ситуація значною мірою ускладнюється системною економічною кризою та політичною нестабільністю в державі, внаслідок чого близько 48% мешканців західних регіонів готові виїхати за кордон зі зміною в найближчому майбутньому місця проживання.

Всі ці процеси приведуть до змін в демографічному розвитку гірського населення, зумовлені процесами депопуляції, внаслідок чого чисельність населення зменшується. Ці процеси будуть супроводжуватися деформацією структури населення із збільшенням частки передпенсійного та пенсійного віку. Це приведе до зміни основних пропорцій вікових груп і спричинить ріст навантаження на осіб працездатного віку.

Зазначене буде посилювати соціальну напругу серед регіонального соціуму та генерувати і без того високий рівень бідності серед значної частини населення. Така ситуація неминуче приведе до збільшення соціальних видатків, навантаження на систему охорони здоров'я, підтримки мінімального життєвого рівня людей, які проживають у цій місцевості, з тим, щоб мінімізувати їх соціальну деградацію.

В умовах ринку трудова міграція є об'єктивним процесом, однак це в жодному разі не знімає відповідальності з держави за проведення ефективної міграційної політики, особливо в умовах кризи. Сучасна міграційна політика України повинна, з одного боку, ставити за мету уповільнення темпів трудової міграції шляхом гармонізації настроїв населення з соціальними імперативами національної економіки, а з другого – забезпечувати селективну міграційну політику щодо територій з ядром інтенсивної трудової міграції.

Вирішуючи проблему трудової міграції населення, особливу увагу слід звернути на формування ефективної соціальної політики, яка б мала на меті скорочення потоку мігрантів з проблемних територій, подолання субрегіональних диспропорцій, основними завданнями якої, є:

- впорядкування внутрішньої трудової міграції як альтернативи зовнішній на основі формування міграційної політики, узгодження з іншими аспектами соціального розвитку;
- забезпечення дотримання прав та інтересів трудових мігрантів, в тому числі у сфері соціального захисту;
- розвиток інфраструктури соціальної підтримки неповнолітніх членів сімей трудових мігрантів;
- стимулювання повернення трудових мігрантів та підтримки реінтеграції;
- спрощення процедури визнання набутої за кордоном професійної кваліфікації;

- оптимізація внутрішньої трудової мобільності населення шляхом розвитку соціальної та житлової інфраструктури регіонів.

Відповідно, ці форми мобільності можуть бути ідентифіковані як «відтік мізків» (brain-drain), тому що передбачають від'їзд із країни соціальної еліти на довгий термін.

На даний час у світі спостерігається інтенсифікація міграційних процесів, суб'єктами з високим рівнем розумового капіталу (люди з вищою і постуніверситетською освітою). У науковій літературі цей процес фігурує під назвою «міграція еліт» і має на увазі масову міграцію висококваліфікованих спеціалістів, що пов'язана із збільшенням ролі транснаціональних корпорацій і, відповідно, зменшенням ролі національної економіки в умовах світової економіки.

Згідно з експертними оцінками, міграція осіб з високим рівнем соціального капіталу визначається не тільки соціальними, економічними проблемами, які характерні для країн транзитивної економіки, але і політичними, а деколи і культурними чинниками. Часто міграція соціальної еліти є відповіддю на більш системну кризу, в якій знаходяться країни в процесі демократичного становлення. Фасадний демократичний режим, загальна неефективність економік, зниження рівня культури і освіти в суспільстві, а також відсутність перспектив – все це стає «виштовхуючими» факторами (push-factors), які визначають від'їзд. Найчастіше особи вибирають країни Північної Америки і Європейського Союзу, що стає для них своєрідною фінансовою інвестицією і пов'язане з планами постійного проживання за кордоном. Якщо охарактеризувати рівень представленості мігрантів з вищою освітою по європейським країнам, то маємо наступні цифри: Великобританія – 75%, Іспанія – 69%, Італія – 67.9%, Німеччина – 66.7%, Чехія – 54.5% [189].

Наприклад, у державах Європейського Союзу на сучасному етапі привабливим для трудових мігрантів є:

- високий рівень соціально-економічного розвитку та матеріального благополуччя населення;
- підвищені показники старіння населення регіону і відповідне збільшення на континенті кількості непрацездатних громадян;
- наявність вакансій на непопулярні та низькооплачувані для європейського населення види робіт;
- порівняно сприятливі умови для працевлаштування та нелегального виконання певних видів робіт;
- прийнятні умови працедавців для іноземних заробітчанин та можливість отримувати готівкою оплату за виконану роботу;
- прийняття на роботу в приватному секторі без облікового контролю та державного реєстру;

– спрощені можливості для іноземців відкрити свою справу та отримати певні преференції, включаючи офіційне право набуття європейського громадянства, освіти, житло тощо.

Так, виникають передумови для появи масових неконтрольованих трудових міграцій у європейські країни, які інколи в публіцистиці називають економічними біженцями. За офіційним експертним висновком Міжнародної організації з міграції (МОМ) та її аналітичним висновком 2000–2007 рр., Європа в останні десятиріччя перетворюється на континент людей похилого віку, трудових мігрантів та шукачів притулку [190,191].

Основний негативний вплив явища транскордонної трудової міграції на соціалізацію дітей заробітчани пов'язаний із феноменом «розірваності» сім'ї та її дисфункціональністю. За словами більшості українських транскордонних трудових мігрантів, їхні сім'ї залишаються в Україні – їх називають «розірвані» або «розділені». У «розірваних сім'ях» спостерігається відчуження між їхніми членами через часову і просторову дистанцію, тому ці родини належать до дистантних. Якщо в них зберігаються зв'язки, вони здійснюються в емоційно-комунікативній площині (усвідомлення себе членом сім'ї) та через безпосередні, телефонні й поштові контакти. Слід підкреслити, що серед усіх українських дистантних родин переважну більшість сьогодні становлять саме сім'ї заробітчани, які сезонно чи протягом тривалого часу працюють за кордоном. Виїзд членів таких сімей, зокрема дітей, за кордон здебільшого ускладнений через необхідність отримання віз; так само ускладнений, а іноді унеможливлений приїзд мігрантів на батьківщину, особливо якщо вони перебувають за кордоном на нелегальному положенні. Чимало мігрантів не можуть легально забрати своїх дітей до країн, де вони працюють, нелегальне транспортування дітей дуже дороге й небезпечне. Через це возз'єднання родини у країні перебування трудового мігранта є дуже рідкісним явищем [192].

Найпершим чинником, який впливає на дитячу соціалізацію, є т. з. «криза від'їзду батьків» і виникнення сімейних дисфункцій через їхню відсутність, адже основним чинником сімейної соціалізації виступає інститут батьківства. Його динамічну структуру з точки зору соціалізуючого впливу складають батьківські цінності, ставлення, очікування, почуття, позиції, відповідальність, стилі виховання тощо. Глибинна сутність цієї кризи полягає у різкій зміні способу життя дитини, яка суперечить життєвим стереотипам, що склалися протягом тривалого часу.

Можна зробити припущення, що в житті закарпатських заробітчани відбувається менше зовнішніх змін, але глибина внутрішньої кризи, яку

виміряти неможливо, є аналогічною. Як свідчать результати аналізу зізнань багатьох дітей українських транскордонних трудових мігрантів, момент від'їзду когось із батьків за кордон на тривалий термін спричиняє глибоку внутрішню кризу.

З опитаних респондентів на запитання, чи плануєте Ви виїхати за кордон на постійне місце проживання? Лише 12.5% відповіли схвально, 25.8% респондентам було важко відповісти, а 59% взагалі не планують виїжджати. В цьому проявляється основна характеристика міграції закарпатців, а саме, більшість респондентів не планує виїжджати за кордон на постійне місце проживання, вони прагнуть лише до заробітчанства і пошуку заробітку. Даний тип міграції називається «маятникова міграція», а трудові мігранти визначаються як «рекреаційні патріанти» (повертаються додому для відпочинку та відновлення сил) [190]. (Додаток 4).

Так на запитання, чи працює хтось із Ваших родичів чи знайомих за кордоном? 80 % респондентів відповідають схвально, і лише 13 % опитаних респондентів дають негативну відповідь, а 6 % респондентам – важко відповісти. Ці показники підтверджують припущення щодо залучення до міграції значної частини населення регіону (за різними оцінками мова йде про 180–200 тис. осіб [193]).

Таблиця 4.25

Розподіл відповідей на запитання: «Чи працює хтось із Ваших родичів/знайомих за кордоном?»

(у % до числа опитаних)

	Частота	%
Так	303	80,6
Ні	49	13,0
Важко сказати	23	6,1

Таблиця 4.26

Розподіл відповідей на запитання: «Чи плануєте Ви виїхати за кордон на постійне місце проживання?»

(у % до числа опитаних)

	Частота	%
Так	47	12,5
Ні	222	59,0
Важко відповісти	97	25,8

Більшість респондентів мають досвід відвідування закордонних держав. При чому найчастіше відвідують Російську Федерацію – 22,1% респондентів один раз на кілька років, 20,2 % – кілька разів на рік. Далі

за частотою відвідування країни (Угорщина, Словаччина), які респонденти відвідують також досить часто, що більше пов'язано, із поширеністю на Закарпатті значної кількості угорців та словаків (див. Таб. 4.27).

Таблиця 4.27

**Розподіл відповідей на запитання:
«Як часто Вам доводилось відвідувати країни?»
(у % до числа опитаних)**

	Словаччина	Угорщина	Румунія	Російська Федерація
Один раз на кілька років	17,0	16,5	9,8	22,1
Кілька разів на рік	7,2	11,7	1,3	20,2
Кілька разів на місяць	4,0	0,5	1,1	1,9
Не доводилось відвідувати жодного разу	68,9	68,9	84,3	53,2
Важко відповісти	2,9	2,4	3,5	2,7

Важливим для закордонних поїздок є відвідування родичів (18.9%), туризм (17.6%), це пов'язано з тим, що Закарпаття межує з чотирма державами (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія) і родинні, туристичні зв'язки переплітаються між державними кордонами. Проте визначальною метою поїздок стають ділові поїздки, а саме, заробітчанство, що займає 35,4% схвальних відповідей респондентів.

Таблиця 4.28

**Розподіл відповідей на запитання: «Яка була мета Ваших поїздок?»
(у % до числа опитаних)**

	Туризм	Ділова поїздка (відрядження, заробітки)	Відвідування родичів, друзів	Лікування	Навчання стажування	Інше (власний варіант)	Важко відповісти
Так	17,6	35,4	18,9	2,7	2,9	3,2	6,6
Ні	82,4	64,6	81,1	97,3	97,1	96,8	93,4

Наприклад, міграції в межах ЄС є більш привабливим вибором, ніж міграції за межі Європи (див. таблицю).

**Розподіл відповідей на запитання:
«Якщо Ви плануєте виїжджати, то в яку саме країну?»
(у % до числа опитаних)**

	Ваш вік				
	до 20р.	20-30р.	30-50р.	56-60р.	Всього
країни Близького зарубіжжя (Словаччина, Угорщина, Польща)	28,6%	45,3%	48,8%	45,5%	44,6%
країни колишнього Радянського Союзу (Росія, Білорусь)	7,1%	9,4%	9,3%	9,1%	9,1%
країни Західної Європи (Італія, Іспанія, Португалія)	57,1%	20,8%	16,3%	9,1%	22,3%
країни Півд. і Північної Америци	7,1%	3,8%	7,0%	0,0%	5,0%
Власний варіант	0,0%	20,8%	18,6%	36,4%	19,0%

В умовах переходу до постіндустріального суспільства, перетворення науки у важливу виробничу силу, значно зростає роль висококваліфікованих працівників. Наукові знання, висока кваліфікація перетворюються на цінний інтелектуальний потенціал, від володіння і управління яким, залежить конкурентоздатність економіки. У зв'язку з цим відбувається розвиток такого сегмента ринку праці – як ринок наукових кадрів і висококваліфікованих спеціалістів, що супроводжується підвищенням їх мобільності, зростанням інтелектуальної міграції і появою такого феномена, як «відтік мізків».

В сучасних умовах нема єдиних підходів до визначення даного феномена. У вузькому значенні «відтік мізків» включає міграцію тільки науково-технічних спеціалістів, а в його розширене розуміння включається також міграція творчої інтелігенції, кваліфікованих кадрів, які працюють за кордоном більше року.

В теоретичному плані міграція висококваліфікованих кадрів у науковій літературі розглядається в рамках двох основних концепцій. На основі першої, це вид міграції представляється як обмін знаннями і досвідом (brain exchange), що включає «притік мізків» (brain gain) і «відтік мізків» (brain drain). Друга концепція представляє міграцію як «втрату мізків» (brain waste). В рамках цієї концепції еміграція висококваліфікованих кадрів розглядається в якості втрат для країни-експортера робочої сили, і, як наслідок, зниження в ній рівня життя і потенційних можливостей до розвитку.

Таблиця 4.30

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чи плануєте Ви виїхати за кордон на постійне місце проживання»?**
(у % до числа опитаних)

	Освіта					
	Неповна середня	Повна середня	Навчально-професійна (коледж)	Середньо-професійна (технікум)	Незакінчена вища	Вища
Так	4,3%	25,5%	17,0%	12,8%	27,7%	12,8%
Ні	5,9%	32,4%	11,3%	18,9%	7,7%	23,9%
Важко відповісти	3,1%	26,8%	8,2%	15,5%	19,6%	25,8%

Припущенням було, що війна з Російською Федерацією, переселення великої кількості громадян із Донбасу в інші області України, ознаки етнополітичної нестабільності, велика кількість жителів, які володіють подвійним громадянством, зниження життєвого рівня українців, отже, очікувана хвиля трудової і додамо – освітньої міграції у країни ЄС, сприятимуть зростанню міграційних потоків на території регіону. Тим більше, що немає підстав стверджувати про припинення діяльності каналів нелегальної міграції громадян азійських країн, що проходять крізь територію Закарпатської області.

Серед науковців і спеціалістів продовжують існувати значні розбіжності з приводу причин «відтоку мізків». Звісно, визначальним фактором виступає прагнення до кращих умов життя і творчості. У зв'язку з цим, реальна можливість багаторазового підвищення своїх прибутків і умови для розвитку та кар'єрного зростання стають важливими передумовами до еміграції.

Таблиця 4.31

Розподіл відповідей на запитання: «Чи працюєте Ви зараз або працювали колись за кордоном»?
(у % до числа опитаних)

	Освіта					
	Неповна середня	Повна середня	Навчально-професійна (коледж)	Середньо-професійна (технікум)	Незакінчена вища	Вища
Працює за кордоном зараз	8,7%	54,3%	10,9%	4,3%	2,2%	19,6%
Колись працював(ла) за кордоном	5,3%	33,0%	14,9%	20,2%	13,8%	12,8%

Ніколи не працював(ла) за кордоном	3,9%	24,9%	9,9%	18,5%	15,5%	27,0%
------------------------------------	------	-------	------	-------	-------	-------

Нерідко, коли країну примушує покинути політична ситуація, расова дискримінація, моральна і матеріальна несправедливість, недооцінка статусу творчої й ініціативної особистості високої кваліфікації.

Крім того, активна та цілеспрямована імміграційна політика із залучення висококваліфікованих спеціалістів тих країн, які зацікавлені в «припливі мізків» і знають їх економічну ціну, так само робить вплив на географію і масштаби інтелектуальної еміграції із країн, що розвиваються.

Одним із напрямів розвитку міграційної політики є розвиток навчальної міграції. В багатьох країнах існують програми, які проводяться на державному рівні, із залучення іноземних студентів. Особливо актуальними є ці програми обміну студентами в Закарпатській області. Знання мов (угорської, словацької) дає можливість переводитись до вузів сусідніх країн. В таблиці це спостерігається у респондентів, які мають незакінчену вищу освіту.

Таблиця 4.32

**Розподіл відповідей на запитання:
«Яка мета Ваших поїздок? навчання/стажування»
(у % до числа опитаних)**

	Освіта					
	Неповна середня	Повна середня	Навчально-професійна (коледж)	Середньо-професійна (технікум)	Незакінчена вища	Вища
Так	9,1%	18,2%	9,1%	9,1%	27,3%	27,3%
Ні	4,7%	30,7%	11,2%	17,3%	12,9%	23,0%

У ході євроінтеграційних процесів прикордонні регіони припиняють бути носіями властивості «периферійності» в загальнонаціональному розумінні, стаючи повноправними гравцями (агентами) єдиного європейського економічного простору. Згідно з проведеним соціологічним дослідженням, що охопило понад 500 осіб по обидві боки угорсько-українського кордону, 22,8% угорських респондентів і 72,1% українських респондентів мають постійні контакти з населенням сусідньої країни.

Запорукою розвитку і добробуту будь-якої країни є високий рівень людського капіталу (молодь з вищою і постуніверситетською освітою). У

даній статті ми проаналізували чинники життєвих перспектив – міграційні настрої та тимчасову зайнятість студентів під час навчального процесу, які мають вагомий вплив, на те, чи залишиться завтра досвідчена молодь вдома, чи покине свою країну назавжди, що стане причиною зниження рівня життя і потенційних можливостей до розвитку.

Так, питання трудової міграції молоді є актуальним в Україні та носить характер «економічного біженства». Сьогодні загальними соціально-економічними причинами транскордонної трудової міграції в Україні є економічна криза й невизначеність шляхів виходу з неї, високий рівень безробіття, істотна різниця в умовах життя та рівні оплати праці між Україною та країнами-реципієнтами українських трудових мігрантів.

В останні роки Україна особливо гостро відчуває проблему трудових міграційних процесів, які відбуваються в одному напрямі, молоде працездатне населення покидає країну і вже не повертається назад. Хотілося б звернути увагу, що такий вектор економічного біженства завжди спрямований у напрямі периферія – цент, країни, що розвиваються – країни з високим економічним розвитком.

Важливо враховувати факт, що розвиваються ті регіони, де є добре освічена молодь, яка має високий рівень очікувань та значну мотивацію до досягнень. Погоджуючись з таким твердженням, зазначимо, що молодь є головним суб'єктом регіонального розвитку: її професійні плани дають змогу окреслити траєкторію змін та діагностувати ймовірні небезпеки та проблеми, які можуть спіткати той чи інший регіон у майбутньому [194,195]. Звідси – наше зацікавлення тим, де планують продовжити своє навчання випускники шкіл угорського та румунського прикордоння.

На ринку праці відсутні адекватні пропозиції для випускників вищих навчальних закладів. За статистикою, в Україні тільки 10% випускників знаходять роботу за спеціальністю, що пов'язане із невідповідністю національної системи вищої освіти потребам ринку праці (перебір юристів, економістів, незатребуваність спеціалістів точних наук).

Попит на високопрофесійних фахівців, зокрема – лікарів, технічного персоналу середньої ланки, програмістів та інших – залишається актуальним для багатьох країн, де цілком зрозумілою і економічно обґрунтованою є перевага одноразової інвестиції у відносно недорогого (за західними мірками) готового фахівця над тривалим процесом його підготовки. В Закарпатті існує значний відтік «мізків» у країни Центрально-Східної Європи в силу того, що населення володіє угорською, чеською, словацькою або румунською мовами. Використовуються також такі можливості, як грін-карти для еміграції в США, а також наявність родичів, друзів за кордоном, тобто використання соціальних мереж взаємодопомоги [190].

Розглядаючи життєві стратегії випускників шкіл прикордоння не варто випускати з уваги міграційні настрої серед молоді. Значна частина випускників шкіл поповнює лави трудових мігрантів. Бажання навчатись та працювати за кордоном у випускників шкіл прикордоння має патологічні межі. Тому варто враховувати дві групи задіяних факторів міграції.

По-перше, «виштовхуючі» чинники: безперспективність у зміні існуючої ситуації та складнощі, що заважають розпочати свою справу, окрім універсального чинника «низький рівень доходів». По-друге, «притягуючі» чинники: упевненість у завтрашньому дні, стабільність, висока якість життя.

На жаль, нестабільна політична та соціально-економічна ситуація в Україні спрацьовує на користь «виштовхуючих» факторів. І в першу чергу це стосується молоді, яка обирає життєві стратегії, пов'язані з життям за кордоном.

Саме тому вивчення ставлення випускників шкіл до цінності вищої освіти та з'ясування їх міграційних настроїв дозволить спрогнозувати поведінку цілої вікової когорти. Можна припустити, що зовнішня освітня міграція спричинить зростання кількості випадків безповоротної міграції. Вищезазначені аспекти проблеми зумовлюють особливу актуальність теми.

Реалізація поставлених завдань стала можливою у зв'язку з проведенням соціологічного дослідження «Соціальні аспекти переходу зі школи в університет учнів сільських шкіл і шкіл національних меншин України», яке проводилось у квітні-травні 2016 р. факультетом освіти Кембриджського університету, Луганським національним університетом імені Тараса Шевченка та Українською асоціацією дослідників освіти в чотирьох прикордонних областях України (Закарпатській, Львівській, Харківській та Чернівецькій). Методом групового анкетування було опитано 346 респондентів, після цього вони взяли участь у фокус-групах, поділених на категорії: випускники, які планують вступати до українських ВНЗ; випускники, які планують поїхати на навчання за кордон; випускники, які не планують отримувати освітній рівень вище середнього. Віковий розподіл учасників дослідження відповідає особливостям статево-вікової структури учнів середніх шкіл: 16-річні склали 39,3 %, 17-річні – 60,7%. Випускники українського походження склали 52,3% загальної кількості, румуни – 39,4%, угорці – 38,2%, поляки – 33,2 %. Хотілося би висловити щире подяку О. Фім'яр, М. Вітрук, Н. Горук, С. Щудло за організацію даного проєкту та можливість привернути увагу до актуальної соціальної проблеми [196].

У цій роботі використовуються матеріали досліджень, проведених у Закарпатській та Чернівецькій областях (зокрема, матеріали 18 фокус-груп в 11 школах вказаних областей). Інтерес до цих областей у вчених різних галузей науки викликаний не тільки особливостями географічного розташування (Закарпатська область межує з чотирма країнами, Чернівецька – з двома країнами), але й унікальним етнічним складом населення. Саме ці області є найбільш багатонаціональними в Україні, що зумовлює їхні характерні особливості як у політиці, так і в міграційній та економічній активності, освітніх стратегіях та багатьох інших аспектах повсякденного життя.

Порівняння двох областей дає підстави дійти висновку, що асиміляційні процеси в їхньому середовищі проходять надзвичайно слабо. Свідченням цього є той факт, що в деяких селах жителі взагалі не розуміють державної мови. Все це позначається на успішності школярів, цим пояснюється і великий відсоток тих, хто не може скласти ЗНО з української мови.

Однією з цілей проекту «Соціальні аспекти переходу зі школи в університет учнів шкіл національних меншин України: фокус на багатоетнічні райони на кордоні з ЄС» було з'ясування планів випускників шкіл щодо подальшого отримання вищої освіти.

Значна частина опитаних респондентів має намір продовжити навчання у ВНЗ. Зауважимо, що випускники називали досить складні та перспективні спеціальності, а саме: медичний факультет, інформаційні технології, економіку, інженерію.

Думки респондентів щодо цінності і значущості освіти були схожими в учасників більшості фокус-груп. Наприклад, вони зауважили таке: «Освіта потрібна для мого майбутнього (далі скорочення: дівчина – д., хлопець – х., Чернівецька область – Черн. обл. та Закарпатська область – Зак. обл.). д., Черн.обл.; «вступ – ознака успішності, це дає можливість успішно працевлаштуватись» (х., Черн. обл.); «люди з вищою освітою отримують більшу зарплату» (х., Черн. обл.); «легше знайти роботу, якщо є хоча б якийсь диплом» (2 х., 2 д., Черн. обл.).

Частина учасників фокус-груп орієнтована на отримання конкретної професії, з якою хотіли би пов'язати своє життя (х., Черн. обл.). А респондентка В (д., Черн. обл.) вважає, що освіта дає можливість мати професію, гарну роботу, вміти забезпечити себе.

Наступна група школярів звернула увагу на інший бік отримання освіти – «освіта дає нові знання і нові можливості (д., Черн. обл.), «це цікаво» (д., Черн. обл.), «за допомогою отримання освіти можна стати

більш самостійними» (2 ді., Черн. обл.). Також «навчання у ВНЗ сприяє появі нових друзів та формуванню світогляду» (х., Черн. обл.).

Наступна респондентка зауважила, що «отримання освіти – це можливість вирватись із села. У місті легше жити, можна більше часу витратити на себе, наприклад, читати» (д., Черн. обл.).

Мотивація до продовження навчання у системі вищої освіти в Україні пов'язана і з віком учасників дослідження, і з особливостями соціально-економічної та політичної ситуації в Україні. Зокрема, частина учасників фокус-групи вважає, що навчання у вишах дасть їм можливість продовжити дитинство (д., Зак. обл., х. і д. Черн. обл.). До цієї ж групи можна віднести відповіді школярів, яким «страшно бути далеко від рідних» (д., Черн. обл.), або «тут наше рідне місто» (д., Черн. обл.). «Якщо вдома готують, буде, що поїсти, якщо в Ужгороді, то самій про себе треба піклуватись – прати собі і т. д. Краще думаю над тим, щоб залишитися тут» (д., Зак. обл.).

Продовження навчання в Україні пов'язане як з особистим вибором, так і з підтримкою рідних, особливо батьків, та прикладом старших братів і сестер («Знайомі, друзі або рідні вчилися і вчаться», д., Зак. обл.).

Досить велику групу складають респонденти, які вважають, що «після вищого навчального закладу можна отримати вищу зарплату», «більше можливостей в роботі». Ті ж, хто бажає навчатись, хочуть більш престижної роботи (д., Черн. обл.), а також вважають, що це – отримання можливості стати більш самостійними (д., Черн. обл.).

Отже, відповіді респондентів відбивають різну мотивацію до отримання вищої освіти.

Зауважимо, що особливості громади безпосередньо позначаються на всіх аспектах життя її членів, в тому числі і на цінності вищої освіти для них. Наприклад, в одному із сіл Чернівецької області, де проводилось дослідження, потужна протестантська громада. Як відомо, протестанти в Україні орієнтовані на такі сфери зайнятості, які не вимагають вищої освіти (будівництво, ремонтні роботи, шиття), тому не випадково, що з 30 випускників школи цього села планують вступати до ВНЗ лише четверо.

У процесі проведення фокус-груп організаторів цікавило, які перепони існують для отримання вищої освіти. Причини того, що школярі не прагнуть отримувати вищу освіту, можна поділити на дві групи – об'єктивні та суб'єктивні.

До суб'єктивних можна віднести ті, які пов'язані з особистістю школяра. Учасники фокус-груп зауважили, що «батьки пропонували їм навчатися, вони самі не хочуть» (х., Черн. обл.), «не хочуть витратити п'ять років життя» (х., Черн. обл.), «навчання забирає багато часу» (х., Черн. обл.). Дехто пояснював небажання продовжувати навчання

власними лінощами (х., Черн. обл.) та небажанням вчитися (д., Черн. обл.). Серед тих респондентів, хто планує отримати робітничі професії, переважає матеріальна мотивація: «Отримувати хороші гроші вже, одразу» (д., Черн. обл.). Зауважимо, що ті випускники, які не бажають продовжувати навчання, мають досвід роботи у полі, на тракторі («Трактористом хочу бути. Дуже легко, ми уже працюємо на полі. Ну, це стабільний заробіток»), допомога слюсарем («Дідо був слюсарем. Так, але я віднедавна лише почав з дідом працювати, брат хотів і теж пішов на слюсаря», х., Зак. обл.).

Цікаво, що частина респондентів мала досвід роботи в Угорщині: «Часто працювали нелегально або роботодавці були нечесні. За кордоном їм не виплачували повністю зарплату або «розводили» (д., Зак. обл.).

До об'єктивних причин можна віднести такі, «немає матеріальної можливості» (д., Черн. обл.). Не зважаючи на те, що такий варіант відповіді пролунав лише один раз, не варто відкидати цього мотиву як одного із впливових. Крім того, можливості якісно підготуватися до ЗНО у сільських дітей суттєво гірші («У нас набагато гірші умови навчання, ніж в місті» (д., Черн. обл.). Попри те, що учасники опитування відзначають значну допомогу в підготовці до ЗНО з боку шкільних вчителів, тим не менш суттєва частина часу дітей припадає на допомогу батькам по господарству (д., Черн. обл.), що не дозволяє їм повноцінно готуватися до ЗНО.

Також діти нарікають на складність шкільної програми, тому вони «лякаються, що у ВНЗ буде ще важче» (д., Черн. обл.), причому їх лякає і процес адаптації.

Але серед найважливіших причин того, що діти не прагнуть отримувати вищу освіту – те, що отримання вищої освіти не дасть можливості заробляти більші гроші, ніж її неотримання (д., Черн. обл.). Учасники більшості фокус-груп зауважують, що особисто знають дуже багато тих, хто закінчив університет, а роботу за фахом не знайшов (х., Черн. обл.). Отже, наявний особистий досвід школярів щодо можливостей працевлаштування випускників вищих навчальних закладів свідчить про необов'язковість отримання вищої освіти для досягнення життєвого успіху.

Опитування випускників сільських національних шкіл дає можливість вивчити поширеність емігрантських настроїв щодо отримання вищої освіти за кордоном. Результати дослідження свідчать, що стратегії поведінки румуномовних та угорськомовних випускників відрізняються. Зокрема, серед румуномовних випускників Чернівецької області незначна кількість хотіла би навчатися за кордоном. Якщо звернути увагу на те, що 9 із 65 (14 %) учасників фокус-груп планують

вступати у ВНЗ за кордон, то можна зробити висновок, що освітня міграція серед випускників шкіл з румунською мовою навчання поширена незначно.

На противагу цьому, близько 40% учасників фокус-груп в Закарпатті своє майбутнє навчання або працевлаштування пов'язують із закордоном. «Спочатку Угорщина, а далі Західна Європа» (х., Зак. обл.). «Угорщина, Німеччина, Чехія, Австрія» (х., Зак. обл.). «Там більше розвивається промисловість і кращі зарплати» (х., Зак. обл.). Можна припустити, що подібна ситуація пояснюється відмінностями в політиці сусідніх держав, орієнтовану на національні меншини. Зокрема, уряд Румунії виділяє значно менші кошти на отримання вищої освіти представниками румунської та молдавської національностей. На противагу цьому, уряд Угорщини витрачає щороку великі кошти не тільки на стипендії та пільгові місця у ВНЗ Угорщини, але й здійснює матеріальну підтримку угорців Закарпаття, починаючи з оплати харчування в дитячих установах та школах.

Крім того, життєві перспективи наших громадян за кордоном більші, а також більша оплата праці (х., Черн. обл.). Учасники дослідження, налаштовані на виїзд на навчання, припускають, що за кордоном легше жити (х., Черн. обл.).

Ще один мотив освітньої міграції – низька успішність у вітчизняній школі, за кордоном легше вступити у виш («Для того, щоб вступити в Україні, треба було краще вчитися» (х., Черн. обл.)). Наприклад, дівчина з Чернівецької області розповідає: «Якщо добре здам ЗНО, буду поступати у Чернівцях, якщо ні – за кордон». Отже, отримання низьких балів із ЗНО і зниження шансів вступити на бюджетну форму навчання може зумовити відтік частини випускників до закордонних ВНЗ. Можна припустити, що у випадку скорочення державного набору при можливості лише платної форми навчання абітурієнти будуть віддавати перевагу закордонному диплому, до чого треба бути готовою вітчизняній системі освіти. Крім того, етнічні меншини Буковини та Закарпаття мають певні пільгові програми для отримання освіти на їх історичній батьківщині.

У процесі дослідження учасники фокус-груп із Закарпаття зауважили, що вони не розмовляють українською мовою, навіть при тому, що вчать її з другого класу початкової школи. Це викликає невпевненість у можливості складання ЗНО: «Основна складність – це ЗНО з української мови. Важко твір написати, навіть питання не зрозуміли і тему твору» (д., Зак. обл.). «Українське ЗНО відбиває бажання вчитись, в основному, українська мова є бар'єром» (д., Зак. обл.). Випускники сільських шкіл зауважують, що учням з міських шкіл легше вступити до ВНЗ у зв'язку з тим, що вони краще знають українську мову (4 дівчини,

2 хлопця, Закарпатська область), «Міським легше поступати, бо там діти знаходяться в українському середовищі і краще знають українську мову, ніж ми» (д., Зак. обл.; д., Черн. обл.). «Українську мову зрозуміти важко. Важко даються українські народні приказки саме угорцям» (д., Зак. обл.).

Щодо перспективи майбутнього працевлаштування та проживання, то відповіді досить песимістичні, тому що більшість не планує повертатись додому: «За кордоном буду жити однозначно, можливо Угорщина, але хотілося б ще далі...в Європу» (д., Зак. обл.). «Залежить від того, які будуть можливості, пропозиції, хочу працювати за кордоном..., але в Україні – ні в якому разі! Дуже сумне майбутнє» (х., Зак. обл.). Досить часто звучали думки, що в країні не буде змін, і головне, що від них нічого не залежить («Погана країна, якщо за 10 років нічого не змінилося, то і зараз нічого не зміниться» (д., Зак. обл.), «Можливо, наступне покоління буде жити краще» (д., Зак. обл.).

Молодь Закарпаття розглядає ситуацію в Україні негативно, особливо війну, корупцію, рівень життя, заробітну плату. Для Закарпаття вони бачать єдиний вихід – приєднання до Угорщини, і це насторожує, бо діти часто озвучують те, що обговорюють батьки вдома («Всі пропонують з'єднати територію України та Угорщини» (д., Зак. обл.).

Порівняння відповідей учасників фокус-груп з Закарпаття та Буковини дало можливість помітити різні стратегії випускників шкіл з вказаних прикордонних областей. Зокрема, практично всі випускники з Закарпаття, що планували продовжувати навчання, відвідували репетиторів, підготовчі курси та додаткові заняття. В основному це заняття з української мови, яка є важливим бар'єром, перепорою для отримання вищої освіти (можна припустити, мова йшла про належне складання ДПА з української мови, що було умовою отримання атестату зрілості). У свою чергу випускники румуномовних шкіл з Буковини згадували, що шкільні вчителі надають значну допомогу в підготовці до ЗНО.

Також відмінність буковинських та закарпатських випускників спостерігається в тому, що румуномовні буковинці більш відкриті до спілкування з представниками інших етносів. Зокрема, більшість з них заявила, що мають друзів серед представників інших національностей, у тому числі за кордоном. У той же час випускники угорського походження говорили про відсутність друзів та контактів з представниками інших національностей. Хоча бажання контактувати, у майбутньому познайомитись і відвідати інші країни є.

У відповідях респондентів часто лунала думка, що Угорщина розглядається як стартовий пункт для отримання освіти, набуття досвіду,

а далі вони збираються їхати до Західної Європи («Спочатку Угорщина, а потім буде видно, але в Україні – ні в якому разі!», х., Зак. обл.).

Чи існують відмінності між чоловіками і жінками в плані необхідності для них вищої освіти? На це запитання респонденти не давали одностайної відповіді. Наприклад, одна з учасниць дослідження зауважила, що «для чоловіків освіта важливіша, бо вони – головні в сім'ї», д., Черн. обл.. У той же час інша школярка заперечила: «І для хлопців, і для дівчат вища освіта важлива – усі повинні працювати», д., Черн. обл.. «У подальшому житті всім знадобиться освіта: хлопцям і дівчатам» (д., Зак. обл.). «Це від людини залежить» (х., Зак. обл.).

Цікаво, що хлопці продемонстрували більше неприйняття гендерних стереотипів: «Жінкам вища освіта важливіша, чоловіки і так можуть знайти фізичну роботу, щоб утримувати сім'ю, жінки з вищою освітою будуть отримувати більше» (х., Черн. обл.).

Отже, серед учасників дослідження більшу прихильність до гендерних стереотипів продемонстрували дівчата.

Порівняння результатів ЗНО за областями, в яких проводилось дослідження, дозволило помітити деякі особливості, пов'язані, ймовірно, з особливостями етнічної структури. Зокрема, у таблиці 1 помітні відмінності в низькій успішності написання ЗНО у двох регіонах – Закарпатській та Чернівецькій областях (див. таблицю).

Таблиця 4.33

Результати ЗНО з української мови

Області	Не склав	100-120	120-140	140-160	160-180	180-200
Закарпатська	29,5	26,3	14,6	10,9	10,9	7,8
Чернівецька	23,6	27,1	17,3	11,2	11,7	9,1
Україна	9,7	17,9	19,0	17,6	19,7	16,1

(Офіційний звіт про проведення ЗНО, 2016 [197, 198])

Міграційний потенціал випускників шкіл зазначених областей відрізняється: у Чернівецькій області планували виїхати на навчання 14 % респондентів, у Закарпатті – 40 %. Не останню роль серед причин такої ситуації відіграє політика уряду Угорщини, спрямована на залучення закарпатських мігрантів до виїзду на історичну батьківщину, а також особлива ситуація в Україні, що спричиняє більший вплив виштовхуючих факторів міграції.

Аналіз статистичної інформації з результатів ЗНО дозволяє зробити висновок, що у місцях компактного проживання національних меншин в національних школах вивчення української мови та історії України відбувається не на належному рівні.

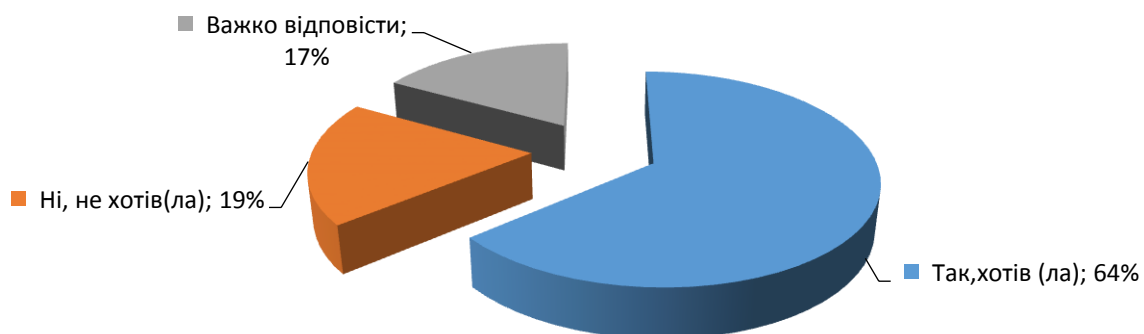
Недостатнє володіння державною мовою обмежує можливості соціалізації молодих людей, їхньої професійної реалізації та кар'єрного росту, що може призвести або до збільшення кількості емігрантів з числа даної національної спільноти, або ж до посилення відособленості групи від суспільно-політичних процесів в державі, що в стратегічній перспективі може спричинити дезінтеграційні процеси.

Для детального вивчення причин, обставин молодих людей, щодо виїзду за кордон було проведено опитування студентської думки, так як саме молоде покоління зараз стоїть на шляху до побудови власного, стабільного життя. З'ясовували щодо міграції молодого населення України за кордон. Загалом було опитано близько 300 студентів Ужгородського національного університету. Було опитано 54% осіб жіночої статі та 46% чоловічої. Це студенти 2–3 курсів різних факультетів Ужгородського Національного університету (Додаток 3).

Загалом дані засвідчили, що соціально-економічна ситуація в країні дедалі загострюється. Це особливо відчутно в економічній площині, бо більшість проблем, з якими щодня стикаються громадяни України, не вирішена, тож їх життя повсякчас погіршується [199]. Аналіз відповідей респондентів показав, що в країні склалася напружена ситуація щодо стабільності та забезпеченості. Абсолютна більшість опитаних висловила своє позитивне ставлення до виїзду за кордон.

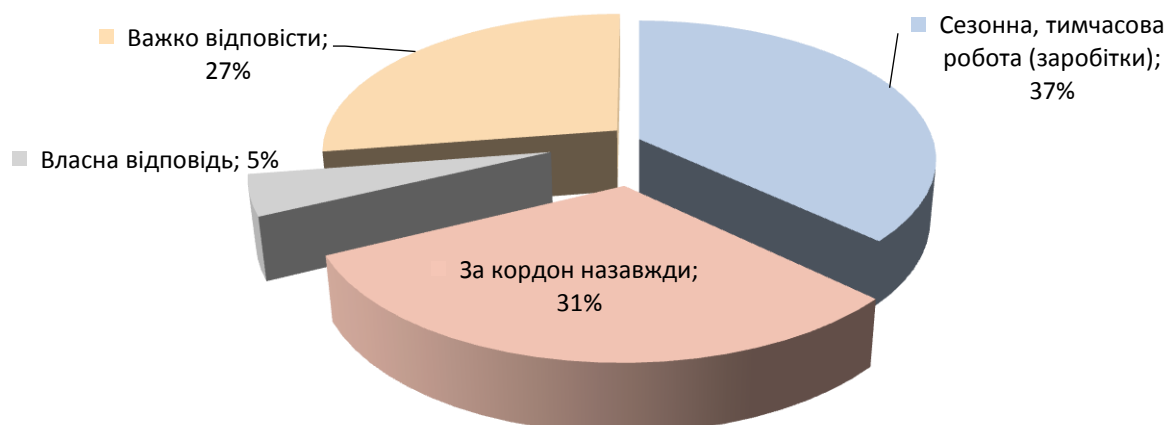
Діаграма 4.10

Ставлення студентів до виїзду за кордон

Переважно більша частина опитуваних людей прагне виїхати за кордон (64%), лише 19% хотіли б залишитися на рідних теренах Батьківщини та 17% респондентів вагалися. Як ми бачимо, більшість опитаних мають велике бажання виїхати за кордон через власні, переважно матеріальні потреби, тому дуже маленький відсоток все ж таки бажає залишитись в країні.

Діаграма 4.11

Класифікація видів трудової міграції

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість студентів вважають, що причинами збільшення емігрантів в найближчий час є нестабільність в Україні, високий рівень безробіття та безперспективність.

Наші студенти прагнуть виїжджати за кордон на роботу та навчання через нестабільний і несприятливий соціально-економічний клімат в Україні.

Основними факторами, що впливають на відтік людських ресурсів є: нестабільність в країні, відсутність перспектив та нерегульована політика. Наприклад, вища в 5–10 разів заробітна плата в інших країнах приваблює низькокваліфіковану робочу силу.

Таблиця 4.34

**Розподіл відповідей на запитання:
«Скажи, Ти особисто хочеш виїхати з країни?»
(у % до числа опитаних)**

Так, хотів (ла)	63,6
Ні, не хотів (ла)	19,0
Важко відповісти	16,8

Таблиця 4.35

**Розподіл відповідей на запитання:
«Якщо плануєш виїжджати за кордон, то це буде.....»
(у % до числа опитаних)**

Сезонна, тимчасова робота (заробітки)	36,8
За кордон назавжди	31,0
Власна відповідь	4,7
Важко відповісти	27,5

Близько 56,2% отримують освіту, вивчають мову, а в майбутньому все ж таки планують виїжджати за кордон. Цей ризик еміграції готового спеціаліста, який буде працювати на користь іншої держави, може привести до песимістичних наслідків.

Таблиця 4.36

**Розподіл відповідей на запитання:
«Що Ти робиш для того, щоб виїхати за кордон?»
(у % до числа опитаних)**

Заробляю, накопичую гроші	13,6
Отримую освіту, вивчаю мову	56,2
Відновлюю зв'язки з родичами, знаходжу друзів, знайомих за кордоном	7,2
Оформляю документи	13,2
Інше	2,3
Важко відповісти	7,5

Виходячи з відповідей студентів на запитання «Чому Ти думаєш, що в найближчий час кількість людей, що назавжди виїдуть за кордон, буде збільшуватися?», можна сформулювати наступне. 35% студентів вважають, що збільшення емігрантів в найближчий час пов'язане з нестабільністю в країні, відсутністю перспектив та нерегульованою політикою. Частка тих, хто вважає, що збільшення емігрантів пов'язана з низьким рівнем життя, бідністю, безробіттям та інфляцією, становить 32%. Проте, 23% студентів, вважають, що за кордоном життя краще і є більше можливостей для самореалізації. Частка тих, хто вважає, що з'явилося більше можливостей виїхати, побачити нове життя, становить 9%. Частка студентів, які не змогли відповісти на це запитання становить 1%.

Таблиця 4.37

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чому в майбутньому Ти хочеш залишити рідну місцевість?»
(у % до числа опитаних)**

Немає роботи	31,5
Немає перспектив на майбутнє	62,4
Немає можливості професійного розвитку	28,8
Немає можливості особистісного розвитку	14,8
Погана атмосфера	4,8
Немає розваг, нудьга	7,7
Низькі заробітки	54,4
Панує провінційність	5,2
Недостатньо шансів на належний рівень життя	33,9
Так робить багато знайомих	4,4
Інше	0,3

Серед напрямів еміграції переважає західний напрям, причому країни близького зарубіжжя (Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща) та країни Західної Європи (Франція, Великобританія, Німеччина, Іспанія), де є можливість легалізації свого статусу.

Таблиця 4.38

Розподіл відповідей на запитання: «Якщо плануєш виїжджати, то в які країни саме»? (у % до числа опитаних)

Країни Східної Європи (Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща)	36,7
Країни Західної Європи (Франція, Великобританія, Німеччина, Іспанія)	29,7
Країни СНД (Росія, Білорусь, Молдова)	2,8
Країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія)	,3
Країни далекого зарубіжжя (Південна/Північна Америка, Австралія, Канада)	13,8
Важко відповісти	83,2

Головними стимулами до еміграції є матеріальні фактори, а саме: пошук заробітків (77,2%), самореалізація та краще життя (60,0%) та соціальна несправедливість в країні (корупція, нестабільність).

Таблиця 4.39

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ти вважаєш, чому сьогодні люди виїжджають за кордон на довгий термін?» (у % до числа опитаних)

Соціальна несправедливість в країні (корупція, нестабільність)	49,5
В пошуках роботи, заробітків	77,2
Побачити світ, інших людей, культури	29,8
Для освіти, підвищення кваліфікації	23,7
Для самореалізації, кращого життя	60,0
Важко відповісти	3,4

Серед найпоширеніших видів економічної діяльності трудових мігрантів, на думку опитаних студентів, є низькокваліфікаційна робота, яка може і не вимагати наявності освіти, будівництво (79,9%), промисловість: завод, фабрика (54,6%), робота домашньої прислуги (52,9%). В той же час за спеціальністю, яку здобувають, планують працювати лише 17,8%.

Таблиця 4.40

Види економічної діяльності трудових мігрантів
(у % до числа опитаних)

Будівництво	79,7
Робота домашньої прислуги	52,9
Оптова й роздрібна торгівля	14,2
Сільське господарство	27,4
Промисловість (завод, фабрика)	54,6
Робота за спеціальністю, яку здобуваєш	17,8
Інше	0,3
Важко відповісти	7,3

Знову ж таки серед можливостей трудової міграції переважає матеріальний фактор, а саме забезпечення добробуту своєї сім'ї – 81,8% та підвищення кваліфікації працівників, переймати досвід інших країн – 42,5%. Аналізуючи перспективи трудових переміщень населення, висновки невтішні. Якщо серед молодих людей переважають еміграційні орієнтації, то це приводить до втрати найбільш економічного та соціально-активного прошарку населення. В майбутньому це приведе до значної депопуляції населення, старіння нації.

Таблиця 4.41

Розподіл відповідей на запитання:
«На Твою думку, трудова міграція дає можливість»
(у % до числа опитаних)

Забезпечити добробут своєї сім'ї	81,8
Зменшити напруженість на ринку праці, подолання безробіття	21,2
Сприяти валютним надходженням від трудових мігрантів, що інвестуються в економіку країни	20,0
Підвищувати кваліфікацію працівників, переймати досвід інших країн	42,5
Здійснювати тимчасову міграцію як альтернативу виїзду на постійне місце проживання	37,8
Не дає ніяких можливостей	6,8

Матеріальне збагачення в той же час приводить до ризиків для трудових мігрантів, серед яких переважають незнання мови в країні перебування – 71,3%, нелегальний і неофіційний статус трудового мігранта – 63,6%, негідні умови праці, недооплата – 45,4, незнання законів в країні перебування – 42,9%. Деякі дослідники взагалі говорять про використання трудових мігрантів, як раб. сили. Ризики втрати здоров'я, працездатності, а деколи і життя переважають над матеріальною мотивацією у більшості трудових мігрантів.

Таблиця 4.42

Основні небезпеки або загрози, з якими може стикнутися мігрант
(у % до числа опитаних)

Важко знайти роботу	45,4
Незнання мови в країні перебування	71,3
Торгівля людьми, негідні умови праці, проживання, недоплата з/п	45,4
Незнання законів в країні перебування	42,9
Оформлення легального перебування і працевлаштування	63,6
Інше	0,9

Проаналізувавши отримані відповіді, можна зробити висновок, що більшість студентів нашого вузу вважають, що більшість тих хто від'їжджає за кордон, це ті, в кого є можливість (27 %). Другою категорією людей, які найчастіше емігрують за кордон, є ті в кого є за кордоном родичі, друзі, зв'язки (18%). На третій позиції серед людей, які найчастіше покидають країну, студенти виділили людей певних професій (вчені, творчі люди, спеціалісти), їхня частка становить 17%. Проте, серед людей, які покидають країну, є бідні, розчаровані і ті, хто не може самореалізуватись в Україні (16 %). Студенти вважають, що 13 % людей, які виїжджають з України, становлять розумні, освічені, талановиті інтелектуальні люди. Серед тих, хто найменше емігрує, студенти виділили, категорію багатих людей, тих хто має гроші, їхня частка становить 9%. Причиною таких невтішних результатів є економічна нестабільність в Україні, низький рівень життя та соціальна незахищеність громадян.

Таблиця 4.43

Основні категорії людей, залучених до трудової міграції
(у % до числа опитаних)

Багаті люди, у кого є гроші	21,4
Люди певних професій (вчені, творчі люди, спеціалісти)	40,4
Розумні, освічені, талановиті, інтелектуальні	32,1
Бідні, розчаровані, хто не може самореалізуватись в Україні	38,8
Різні, в кого є можливість	64,5
В кого є родичі, знайомі, зв'язки	41,9
Інше	25,0

Головними причинами, еміграції за кордон є саме нестабільність в країні, нерегульована політика в державі – 79,6% та низький рівень життя, бідність, інфляція, безробіття – 72,8%.

Таблиця 4.44

**Розподіл відповідей на запитання: «Чому кількість людей, що
назавжди їдуть за кордон, буде збільшуватись?»**

(у % до числа опитаних)

Через нестабільність в країні, неврегульовану політику	79,6
За кордоном життя краще, більше можливості самореалізації	53,4
Через низький рівень життя, бідність, безробіття, інфляцію	72,8
З'явилося більше можливостей виїхати, побачити інше життя	20,4
Важко відповісти	5,0

Можна зробити висновок, що міграція серед студентів з одного боку – це досить позитивно, але в той же час настрої серед опитаних студентів досить песимістичні. Якщо молоді люди, навчаючись в університеті все ж не пов'язують своє майбутнє з цією країною, то варто приймати ці тенденції до уваги.

4.4. Неформальна зайнятість населення в туристичній сфері (на прикладі Закарпатської області)

На сучасному етапі в Україні спостерігаються кардинальні зрушення установок з працевлаштування, трансформація трудової поведінки населення. Зокрема, орієнтація на самозайнятість сільського населення в особистих селянських господарствах як на джерело отримання прибутків (додаткових або основних) стає об'єктивною необхідністю для багатьох прошарків працездатного населення. Подальший розвиток особистих селянських господарств повинен базуватись на основі гармонійної єдності економічних, екологічних та соціальних чинників задля повноцінного використання виробничо-ресурсного потенціалу сільської місцевості, в основу якої покладено трудові ресурси населення. В цих умовах істотно зростає значення науково-дослідних робіт щодо зайнятості сільського населення, регіональних особливостей демографічного та соціально-економічного стану на селі, проблем і перспектив функціонування особистих селянських господарств як основного напрямку самозайнятості населення сільських територій.

Розвиток самозайнятості є засобом вирішення саме соціальних питань, а не проблем економічного зростання. У країнах, в яких прийняті програми підтримки самозайнятості, їх метою є зниження безробіття, а не сприяння розвитку виробництва в сфері самостійної зайнятості. Уряд надає підтримку (в тому числі й фінансову) особам, які бажають організувати власну справу, замість того, щоб платити їм допомогу в разі

безробіття (або інші види соціальних виплат) за відсутності діяльності [200].

Самозайнятість як тип економічної поведінки можна охарактеризувати, з одного боку, як стратегію забезпечення умов життєдіяльності у мінливій життєвій ситуації та вирішення проблеми безробіття, а з другого, – як перший крок у реалізації підприємницької поведінки. При цьому частка самозайнятих у структурі зайнятого населення є суттєво вищою у сільській місцевості (понад 40%), в той час, як в міських поселеннях відповідний показник не досягає навіть 10%. В той же час за даний період показники поширеності самостійної зайнятості населення в Україні суттєво не змінилися (частка самозайнятих у державі становила близько 19 %). У порівнянні з іншими державами цей показник є досить високим (у США самозайнятих 10 %, Німеччині – 9,6, Британії – 13, а в Японії – 11 %) [201, 203]. Самозайнятість передбачає організацію підприємницької діяльності, зокрема ведення особистих господарств. Самозайнятість у вузькому тлумаченні терміну, визначається як діяльність, що приносить дохід у грошовій або натуральній формі і проводиться суб'єктом індивідуально. Самозайнятість можна характеризувати такими ознаками: – виконання робіт за винагороду, яку суб'єкт одержує від особистої праці; – юридична незалежність суб'єкта господарювання; – створення однією особою одного робочого місця (для себе); – проведення робіт власними зусиллями; – фінансування всіх видатків виключно за рахунок власних коштів (у тому числі одержаних кредитів); – використання власних (або орендованих) засобів виробництва; – одноосібне розпорядження результатами праці. Особа вважається індивідуально зайнятою (самозайнятою), якщо вона відповідає всім переліченим ознакам. Самозайнятість нерідко виступає як перехідний етап між роботою за наймом і залученням найманих працівників, як проміжна ланка між наданням пропозиції робочої сили та пред'явленням попиту на неї. Орієнтація на самозайнятість як на джерело доходів є об'єктивною необхідністю для багатьох прошарків працездатного населення. Створення робочого місця в цій сфері ринку праці потребує мінімальних витрат, доходи швидко можуть перевищити витрати. Водночас варто зауважити про низький технологічний рівень і низьку продуктивність праці зайнятих у цій сфері, поширенню якої сприяє не лише ринкова трансформація, а передусім поглиблення економічної кризи. Відповідно позитивні наслідки самозайнятості виявляються головним чином у соціальній сфері – за допомогою самозайнятості можна вирішувати проблеми безробіття, але неможливо вирішувати проблеми економічного зростання. Характерною ознакою є самокерованість, яка поєднує в собі активність і вміння організовувати

свою економічну діяльність, знаходити вихід у різних ситуаціях, використовуючи мережу соціальних зв'язків. Саме економічна активність (вияв індивідуальності, самореалізації, рівень економічної взаємодії із зовнішнім середовищем) є однією з передумов, що формує схильність до самозайнятості, яка залежить від низки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Внутрішні чинники мають суб'єктивний характер, тобто визначаються потребами, інтересами та ціннісними орієнтаціями, що пов'язані насамперед з особистісними характеристиками людини (стать, вік, освітній рівень, стан фізичного здоров'я, професія, особистий досвід). Зовнішні (об'єктивні) чинники визначаються соціально-економічним становищем суспільства, тобто умовами, що сприяють активізації ділової активності; соціально-демографічною структурою населення; організацією, оплатою, стимулюванням й умовами праці; рівнем безробіття тощо. Зазначені чинники формують системну взаємодію особистісного потенціалу та чинників зовнішнього середовища, що призводить до поведінкової активності як основи самозайнятості [204, 205]. Від традиційної зайнятості з регулярною винагородою самозайнятість відрізняється властивою їй автономністю й індивідуальною спрямованістю, що сприяє поступовому формуванню принципово нового прошарку економічно активного населення, який відмовився від патерналістських очікувань.

Інтерес до самозайнятості зумовлений такими обставинами: – зниженням рівня виробництва, наслідком чого стало зростання рівня безробіття і звуження можливостей працевлаштування; – низьким рівнем оплати праці на державних, приватних акціонерних і колективних підприємствах, розчаруванням населення в застосуванні праці на підприємствах різних форм власності; – утвердженням ринкової свідомості серед більшості громадян; – потребою зміни принципів соціальної політики держави, орієнтації на активізацію поведінки всіх працездатних верств суспільства, подолання пасивного очікування допомоги держави. Самозайнятість, як засіб боротьби з безробіттям, надає можливість отримання джерела існування, дозволяє в повній мірі використати індивідуальні фізичні та розумові здібності людини на вирішення завдань в будь-якій галузі господарства. Сфера самозайнятості громадян достатньо гнучка в організації виробництва та використанні особистої ініціативи, спроможна включатися у вирішення економічних проблем на засадах приватної та колективної форм власності. У ринкових умовах необхідність підвищення питомої ваги самозайнятого населення взагалі та підприємців малого бізнесу зокрема, зумовлюється не тільки потребами економіки та конкретної особистості, але й умовами розвитку ринку праці.

В Україні ж, економічна активність населення у сфері самостійної зайнятості більшою мірою реалізується через працю в особистих підсобних селянських господарствах, реалізацію вирощеної сільськогосподарської продукції (70,5% від загальної кількості самозайнятих), тимчасову сезонну зайнятість та надання різного роду індивідуальних послуг суб'єктом, не зареєстрованим ні як юридична особа, ні як приватний підприємець. Тобто, сектор самостійної зайнятості в Україні є переважно неформальним. Мотиваційного механізму державної підтримки самостійної зайнятості населення передбачає взаємодію відповідних інструментів, які реалізуються в межах економічної та соціальної політики.

Сільський туризм є важливим напрямом самозайнятості сільського населення, що сприяє вирішенню соціально-економічних проблем села. Однак для стабільного розвитку сільського туризму необхідно, перш за все, впорядкувати нормативно-правову базу його регулювання та сформуванню раціональний механізм функціонування. При цьому варто скористатися досвідом розвинених країн, пам'ятаючи про те, що єдиного «рецепту успіху» не існує [204].

Дослідження самостійної зайнятості в особистих селянських господарствах є невід'ємною складовою загального аналізу ситуації на ринку праці. Це обумовлено тим, що саме особисті селянські господарства на сьогодні є єдиною сферою, здатною швидко поглинути вивільнену із суспільного виробництва надлишкову робочу силу в результаті реформування АПК. Тільки всебічний аналіз самозайнятості в цих господарствах дозволить розробити коректні рекомендації стосовно прийняття дійсно ефективних управлінських рішень в сфері регулювання самозайнятості на сільському ринку праці та ринку праці в цілому.

Необхідність наукового обґрунтування нових напрямів розвитку неформальної зайнятості населення на регіональному ринку праці зумовлена суперечливим і складним характером трансформаційного періоду, поглибленням диспропорцій на ринку праці, ускладненням структури самозайнятості у зв'язку з появою різних її організаційних форм. Гострота та складність практичного вирішення цих проблем зумовлює потребу розробки нової методології та методики дослідження процесів участі населення в неформальній сфері й реалізації можливостей на регіональному ринку праці в контексті перспективних завдань соціально-економічного розвитку України та її регіонів. Незважаючи на тривале існування руйнівної проблеми довготривалого безробіття в Україні, це явище не дістало необхідного висвітлення в науковій літературі [205,206].

На сучасному етапі в Україні спостерігаються кардинальні зрушення установок з працевлаштування, трансформація трудової поведінки населення. Зокрема, орієнтація на самозайнятість сільського населення в неформальній сфері особистих селянських господарствах як на джерело отримання прибутків (додаткове або основне) стає об'єктивною необхідністю для багатьох прошарків працездатного населення.

Неофіційна, вторинна зайнятість дає змогу деякою мірою забезпечити мобільність та вищий рівень зайнятості, знижуючи ризик безробіття й підвищуючи шанси працевлаштування. Це, безумовно, відповідає інтересам працівників. Однак не варто забувати, що для працівника неформальна зайнятість, перш за все, пов'язана з відсутністю соціального захисту. До об'єктивних недоліків неофіційної зайнятості для працівників можна зарахувати й низьку оплату праці, відсутність контролю за безпекою робочого місця та в більшості випадків відсутність перспектив кар'єрного зростання.

Самостійна зайнятість (self-employment), яка складається з роботодавців, членів виробничих кооперативів та самозайнятих у вузькому розумінні (own-account workers), характеризується тим, що ця група працюючих не є найманими працівниками. Особи, що належать до неї, використовують свої підприємницькі здібності для організації своєї трудової діяльності. При цьому характерною рисою праці самозайнятих є раціональне використання робочого часу: працівник зацікавлений у тому, щоб за мінімально можливий робочий час досягти максимальних результатів праці, оскільки від цього залежить його прибуток і тривалість не тільки робочого, а й вільного часу. В умовах ринкової економіки самозайнятість є прогресивною формою зайнятості. Зайнятість у домашніх господарствах населення (house hold employment). Це особи, які виробляють товари або послуги в домашніх умовах або для продажу на ринку, або для власного споживання. У багатьох країнах (включаючи Україну) зайнятість у домогосподарствах дає змогу виробляти продукти як для власного споживання, так і для продажу на ринку, використовуючи працю членів сім'ї [205].

Надомна праця (така форма зайнятості, при якій працівник працює виключно вдома) давала змогу працівникові розподіляти робочий час на свій розсуд і раціонально його використовувати, тобто це була одна з перших форм роботи, що характеризується гнучкістю робочого часу. Експрес-дослідження «Моніторинг туристичних потоків у Закарпатській області» було реалізовано в травні 2016 р., опитано експертів туристичної галузі (25 респондентів) та туристів, відвідувачів області (180 респондентів) (Додаток 5). Хоча тематика дослідження була присвячена

тенденціям розвитку туризму, у відповідях респондентів питання зайнятості, безробіття, самозайнятості звучали досить часто, що й спонукало звернути увагу на взаємозв'язок розвитку туризму та зайнятості населення регіону [207].

Специфіка дослідження: при розгляді результатів важливо пам'ятати, що фокусовані інтерв'ю, експертні опитування є специфічними (якісними) методами маркетингового дослідження. Результати не є репрезентативними, тому що їх головне завдання – показати проблему «зсередини», розглянути всі можливі варіанти думок, оцінок і тенденцій розвитку. Анкетне опитування є експрес–опитуванням, тобто разовим неглибоким зрізом громадської думки, у цьому випадку туристів та відвідувачів Закарпатської області.

Опитані респонденти відзначали важливість туризму як найбільш перспективної галузі області. Закарпаття й туризм невід'ємні, без туризму Закарпатська область не буде функціонувати повноцінно. Саме Закарпатська область позиціонується як туристичний край. Для його розвитку ідеально поєднані як природні об'єкти (ліси, гори, повітря, озера, лікувальні води), пам'ятки архітектури й мистецтва (замки, церкви, музеї), природні явища (долина нарцисів, цвітіння сакури, липова алея), події та заходи (фестивалі, брендові маршрути, тури), послуги: їжа та напої (чани, санаторії, сироварні, вина, закарпатська кухня). Закарпаття сприймають як колоритний, унікальний край із різноманітністю культур, національностей та видів відпочинку. (Чол., 35 р. «Закарпаття створене для того, щоб не пшеницю вирощувати, а туристів приймати»).

Кількість туристів збільшується щороку, особливо після окупації Криму. Зараз важливо докласти максимальних зусиль для залучення інвестицій, розвитку підприємництва в регіоні. (Жін., 40 р. «Зробити тут, як Крим, лише немає моря»).

У Закарпатті можна поєднати оздоровлення, відпочинок та гарні враження, саме тут можна відпочивати цілий рік як самому, так і з родиною. Варто лише відповідальним за прийняття управлінських рішень більше вивчати потреби як туристів, так і підприємців – власників туристичних об'єктів. (Чол., 30 р. «Турист, який приїде, він має куди піти, чим зайнятись, де відпочити, взагалі провести із задоволенням і користю час»). В економіку області надходить 70% прибутків від туризму. У ході обговорення багато разів відзначали важливість прибутків від туризму для розвитку краю. Проте ціни мають бути нижчими порівняно із закордоном, інакше ми можемо втратити туриста. Адже саме це часто стимулює й зацікавлює туриста (Чол., 47 р. «Ця галузь є надважливою для регіону, є бюджетно наповнюючою»).

Інвестиції надходять в область як від іноземних так і вітчизняних підприємців. Всі ці кошти важливі для перспективного розвитку краю (Чол., 40 р. «Ми чекаємо в області як інвесторів, так і туристів, нам нічого більше не треба, нам потрібні кошти, щоб ми могли розвивати в тому числі туризм та інфраструктуру»).

Зайнятість населення регіону – як основна, так і вторинна: підробітки, масажні послуги, перевізники. (Жін., 45 р. «Якщо брати «Сонячне Закарпаття», то тут кожна друга жінка з села працює в цьому санаторії». (Чол., 50 р. «У нас і так багато вже є видів підприємств, тобто це вино, розливаємо свої закарпатські вина, і в нас є багато підприємств, котрі випускають свій сир. Нам потрібно розвивати цю галузь, потрібно тваринництво розвивати, щоб люди мали, на що подивитися, що скуштувати, що випити та із собою взяти»).

Важливими характеристиками Закарпаття, відповідно до дослідження, є населення області. Опитані респонденти визначили такі якості закарпатців: гостинність, дружелюбність, працьовитість, терпимість, радість допомогти, хитрість, винахідливість, простоту.

Багато разів лунала думка респондентів про відсутність робочих місць у регіоні, що поєднується з працьовитістю населення краю. Саме це спричиняє масову трудову міграцію, виїзд за межі області з метою працевлаштування (Жін., 37 р. «Працьовитий народ. На заробітки ходять. Знають гроші заробляти. Тут у нас ніде немає, де заробити, лише на заробітки мусять їздити. У нас люди люблять працювати. Працювати будь-де, чи за кордоном, чи вдома. Люди заробляють гроші, як лише можуть, викручуються різними способами. Якщо залишаються вдома, то оскільки в нас на Закарпатті більше сіл, то працюють на землі: і для сім'ї є що поїсти, і можна продавати. Жінки в нас дуже хазяйновиті в селах, але в містах дівчата тягнуться вже більше до Європи та хочуть займатися бізнесом»).

Досить чіткий підхід щодо сфер і напрямів самозайнятості населення регіону у відповіді одного з респондентів: «Багато жителів виїжджають, а ті, що залишились, живуть... ну, тут так само, Свалявський район живе за рахунок мінеральних вод, бо вони тут будують різні комплекси, Березівський – бо вино роблять, сири, ну, і термальні води, ну, і Хустський – там с. Іза, а це лозоплетіння; Виноградівський район – вони всі по заробітках, Іршавський – по заробітках, Міжгірський – теж по заробітках, Тячів – так само. Ну, ще може Березнянський, там теж комплекс «Красія», що оце метеорит упав, с. Сільо – це село. А Перечинський ще – там чани – і Воєводино, от і все...» (Жін., 37 р.). У найширшому розумінні під поняттям «сільський туризм» мають на увазі туризм, що базується в сільських будинках або фермах або загалом у

сільській місцевості, але не включає відпочинок на особливих рекреаційних територіях, таких, як національні парки, лісові зони тощо. Простіше кажучи, це майже всі форми відпочинку, що можливі в сільській місцевості.

Реалізація продукції, виробленої в домашньому господарстві, зібраної в лісовому господарстві. Саме це часто є основним видом економічної підтримки сімей, особливо багатодітних, літніх людей, пенсіонерів, що проживають в сільській місцевості. (Жін., 35 р. «У нас немає де продати, реалізувати продукцію власного виробництва»).

Головними подарунками, які привозять із Закарпаття, є сувенірні вироби із зображенням його символів (40,8%). Далі йдуть кондитерсько-горілчані вироби (20,7%), продукти харчування натурального виробництва (мед, сир, гриби, ковбаси, ягоди) (24,0%), вироби з дерева, лози (8,9%), продукція, вироблена населенням регіону в основному в неформальній сфері. (Чол., 37 р. «Я приїхав до Закарпаття, візьму вина, візьму грибів сушених, візьму медку, візьму вина, і так виходить такий кошук, що залишив 500 грн».).

Таблиця 4.45

**Основні види подарунків, які привозять із Закарпаття
(у % до числа опитаних)**

Подарунки	%
Кондитерсько – горілчані вироби	20,7%
Сувенірні вироби із зображенням символів Закарпаття	40,8%
Продукти харчування натурального виробництва (мед, сир,гриби, ковбаси, ягоди)	24,0%
Вироби з дерева, лози	8,9%
Одяг та взуття	2,8%
Усього потроху	
Інше	1,1%

Саме туризм може стати каталізатором, що стимулюватиме як активний розвиток окремих галузей економіки, так і соціально-економічний розвиток цілого регіону. Отже, доходимо висновків, що реалізація оптимального варіанта розвитку туризму в Закарпатській області дасть змогу забезпечити та поліпшити рівень життя населення, створити нові й зберегти наявні робочі місця, розвивати мале та середнє підприємництво у сфері обслуговування та розширяти тимчасову зайнятість у сільській місцевості у сфері екотуризму, зеленого туризму. (Додаток 6).

Висновки до 4 розділу. Таким чином, низька землезабезпеченість регіону, високий рівень безробіття, низький рівень доходів населення прямо впливають на ситуацію на ринку праці. Такий стан речей в

економіці області обертається для неї не тільки збитками, падінням офіційних доходів, а є також і джерелом криміналізації (контрабанда). Одночасно через нестачу робочих місць і через низький рівень заробітків посилюється інтенсивність трудових міграційних процесів та зайнятості населення в неформальній економіці (самозайнятість).

Характеризуючи розвиток ринку праці, варто виділити такі основні проблеми:

- значне скорочення кількості населення, внаслідок масової трудової міграції;
- посилюється тенденція до звуженого докладання праці в несільськогосподарських видах діяльності;
- поступово втрачається професійно-кваліфікаційний та інтелектуальний потенціал, як наслідок – сільське населення характеризується низькою конкурентністю на ринку праці;
- спостерігається обмеження видів трудової діяльності, орієнтація на створення робочих місць, що не потребують високої кваліфікації, гальмують кар'єрне зростання та стримують мобільність сільського соціуму.

Усвідомлюючи складність і масштабність проблем, що виникають у сфері працевлаштування населення регіону, важливо удосконалити регулювання регіонального ринку праці, який варто визначити, як «дикий», що передбачає адаптацію до змінної соціально-економічної ситуації.

Саме необхідність вижити в складних умовах змусила багатьох людей шукати прихисток у неформальній зайнятості. Серед населення Закарпаття переважає людина в ролі «економічного максиматизатора», функціонування в рамках якого може містити низку соціальних ризиків (інвалідність, понаднормова зайнятість, відсутність трудового стажу, в низці випадків усний найм передбачає використання працівників, як раб-сили).

Проте питання зайнятості набагато глибше, тому що тенденції зайнятості в цьому регіоні сформовані історично, культурно і ментально в межах певних патернів реальності.

РОЗДІЛ 5

НАПРЯМКИ РЕГУЛЮВАННЯ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

5.1. Регулювання неформальної зайнятості в зарубіжних країнах

В правовій і соціальній державі вплив на неформальну зайнятість зводиться виключно до дії державної влади. Проте на даний час громадське суспільство може також долучитись до легалізації процесу зайнятості.

Досліджуючи підходи до державного впливу на економіку, варто відзначити два основні підходи: «провала ринку» і «провала держави». В той час, як прихильники державного активізму виходять із «правил ринку», неоконсерватори обґрунтовують необхідність приватизації і дерегулювання, роблячи наголос на «провалах держави», які перевищують «провали ринку» [212].

Абсолютизація ринкових сил і державного регулювання, як і їх заперечення, не має достатнього обґрунтування. Нагальним стає їх поєднання.

Там, де ринкові відносини терплять невдачу, ринкове саморегулювання повинно бути доповнене різними формами державної участі. І навпаки, неефективність державних підприємств і прямих формувань потребує більш гнучких приватних і змішаних форм власності і підприємництва, непрямого економічного регулювання [212].

Особливістю сучасних реформ є поєднання діяльності держави та громадськості в регулюванні процесів неформальної зайнятості. Ускладнення функцій держави пов'язане з розвитком різноманітних спільних дій держави, приватного бізнесу, громадянського суспільства на всіх рівнях регулювання: макроекономічному, мезоекономічному. Виникла складна система інституційних взаємовідносин: консультативні з'їзди, комісії, конференції. Все це вимагає від органів державної влади жорстких вимог до органів державного регулювання, якості рішень, що приймаються, рівня органів регулювання, кваліфікації, професіоналізму і компетентності державних чиновників, їх сприйняття інновацій.

Актуальним стає використання терміну «вплив», також включає прямі дії держави по відношенню до неформальної економіки, але передбачає і співпрацю з інститутами громадянського суспільства.

На нашу думку, поява і поширення неформальної зайнятості пов'язано із недосконалістю державного законодавства, особливо в таких сферах, як оподаткування, підтримка дрібного підприємництва і соціальні гарантії держави.

З точки зору нашого дослідження можна зробити такі узагальнення:

- корумпованість виступає однією із головних перепон для легалізації зайнятості;
- зависоке податкове регулювання, яке вважається однією з головних перепон легалізації зайнятості;
- регулювання трудових відносин, безпека і охорона зовнішнього середовища має важливе значення там, де відповідні закони зрозумілі і чітко спрацьовують;
- недостатня інфраструктура – цей фактор у всіх регіонах також виступає серйозною перепорою легалізації;
- політична нестабільність виступає вагомим компонентом всієї неформальної складової економічної діяльності [213].

Таким чином, в регулюванні ринкового господарства у своєму впливі на неформальну зайнятість повинна виконувати кілька функцій:

- економічна функція полягає в необхідності державного регулювання національної економіки, створення сприятливого макроекономічного клімату, формування здорового конкурентного середовища, в умовах якого негативна зайнятість стає економічно не вигідною;
- соціальна функція полягає в реалізації соціально орієнтованої політики, спрямованої на недопущення глибокої соціальної дивергенції цілі суспільства, зменшення обсягу бідних прошарків населення, у вдосконаленні системи трудових відносин, що включає використання тіньових операцій в цій сфері;
- каральна функція держави реалізується, в основному, на макроекономічному рівні, тобто по відношенню до суб'єктів зайнятості, які ухиляються від дотримання законодавства;
- виховна функція держави у протидії розширенню неформальної зайнятості.

Основною причиною виникнення неформального ринку праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів не дотримуватись існуючого законодавства. Оскільки неформальна економіка не сприяє розвитку ринкової системи, то всі країни прагнуть зменшити її обсяг. Як уже зазначалось, одним із основних факторів поширення тіньової економіки та неформального ринку праці є надмірний податковий тягар і недосконалість податкової політики держави. Розглянемо, як інші держави долають цю проблему в контексті детінізації ринку праці.

Податкові системи розвинених країн світу базуються на кількох загальних пріоритетах: максимальне спрощення процедури сплати податків, зменшення адміністративного тиску на підприємства,

спрощення процедур регулювання підприємницької діяльності, зменшення податкового тиску.

Немає жодної країни у світі, де питання розвитку неформального ринку праці не було б актуальним, за винятком Кувейту, де практично не існує тіньової економіки. Це зумовлено, зокрема, відсутністю величезної кількості податків (до слова – в Україні підприємцю необхідно здійснити 147 платежів податкового характеру протягом року).

Розглянемо загальну характеристику процесу легалізації тіньових доходів і особливості податкового законодавства в різних країнах світу.

Новітня історія формування спільної європейської політики, спрямованої на протидію неформальній зайнятості, починає відлік з тематичного Повідомлення Єврокомісії за 1998 р., у якому вперше на офіційному рівні наведено визначення неформальної зайнятості та привернуто увагу до масштабу цієї проблеми в Євросоюзі [214].

Наступним вагомим кроком стало прийняття в 2003 р. Резолюції Ради ЄС щодо трансформації недекларованої трудової діяльності в офіційну зайнятість [215]. За кілька років, у 2007 р. Єврокомісія офіційно презентувала Зелену книгу «Модернізація трудового права у відповідь на виклики 21-го століття», спеціальний розділ якої стосувався захисту соціально-трудова прав працівників у контексті недекларованої зайнятості [216].

У 2008 р., розв'язуючи проблему тінізації трудової діяльності на спільному економічному просторі ЄС, Європарламент ухвалив Резолюцію щодо посилення боротьби з неформальною зайнятістю [217]. Навесні 2010 р. ухвалена Стратегія економічного зростання та зайнятості Європейського Союзу «Європа 2020», серед цілей якої визначено, зокрема, підвищення рівня зайнятості населення ЄС (віком 20–64 років) до 75%. Для досягнення цього Єврокомісія затвердила Флагманські ініціативи «Порядок денний для нових навичок і робочих місць» – програмний документ, у якому наголошено на необхідності переходу від недекларованої до офіційної та постійної зайнятості.

У 2012 р. ця інституція також ухвалила Пакет ініціатив стосовно зайнятості, низка яких стосувалася легалізації ринку праці ЄС [218].

Існує низка міжнародних програм, в яких розглядається і регулюються питання неформальної зайнятості. Основні елементи цієї концепції викладені у базовому документі «Рекомендації, що стосуються статистичного визначення неформальної зайнятості», ухваленому на 17-й Міжнародній конференції статистиків праці (2003 р.), а більш детально – у виданні МОП «Вимірювання неформальності: посібник зі статистики неформального сектора та неформальної зайнятості» (2013 р.).

Найбільш масштабні соціологічні дослідження неформальної зайнятості в країнах ЄС проведено в межах моніторингової програми Єврокомісії «Євробарометр» у 2007 і 2013 роках [219], [220]. За результатами останнього, зокрема, з'ясовано такі соціально-економічні складові [221]:

- €200 – середня сума, яку кожен європеєць щороку витрачає на придбання товарів і послуг, вироблених неофіційно;
- €300 – середній щорічний дохід, який громадяни ЄС отримують, працюючи неформально;
- 11% європейців (кожен дев'ятий) підтвердили, що протягом останнього року купували товари чи послуги, вироблені в неофіційний спосіб;
- 15–20% обсягу ВВП Євросоюзу перебуває у «тіні».

Крім того, Євробарометр-2013 зафіксував такий соціально демографічний профіль неформальної зайнятості в ЄС: – попит на товари та послуги, виробництво яких може бути пов'язане з недекларованою трудовою діяльністю, найчастіше проявляли європейці віком 15–54 років; ті, хто припинив отримання освіти у віці старше 20 років; ті, кому тривалий час складно оплачувати комунальні рахунки. За професійною ознакою – це самозайняті, а також менеджери та «білі комірці»; – пропозицію послуг неофіційної зайнятості найчастіше забезпечують люди віком 15–34 років; люди, які мають проблеми з погашенням іпотеки та інших фінансових зобов'язань домогосподарств; безробітні та студенти. Ключовими причинами, що змушують людей до неформальної зайнятості, європейці вважають дуже низькі офіційні зарплати (35% респондентів); брак на ринку праці постійних робочих місць (29%); надто високі податки та/або внески соціального страхування (26%); відсутність контролю влади щодо недекларованої трудової діяльності (21%).

Досить показовими для характеристики сучасного стану неформальної зайнятості в країнах об'єднаної Європи є макропоказники обсягу тіньової економіки, попиту та пропонування неформальної зайнятості, а також частки отримувачів неофіційної оплати праці. Зважаючи на джерела та репрезентативні результати досліджень, загальна ситуація цілком очевидна – в останні роки «неформальна» зайнятість стала типовим явищем для всіх економік Євросоюзу, проте її рівень варіюється серед держав-учасниць за географічною ознакою (найвищий – у центрально-східних і південних країнах Європи, найнижчий – у північних країнах Європи), за ступенем їх економічного розвитку (найвищий – у постсоціалістичних країнах і Греції, найнижчий – у високорозвинених державах).

За даними Євробарометра-2013, найбільший попит у Європі мають такі неформальні види послуг, як ремонт житла (скористались 29% опитаних респондентів), ремонт автомобілів (12%), прибирання житла (15%), приготування їжі (12%), догляд за дітьми, хворими та людьми похилого віку (11%), садівництво (10%), консультування, у т. ч. застосування інформаційних технологій (7%). У Німеччині до цього переліку входять також сільськогосподарські роботи.

На сьогодні вирішальним стимулом для неформальної зайнятості в ЄС є низка внутрішніх та зовнішніх чинників і тенденцій. Головним чином вони пов'язані зі змінами структури та циклічним розвитком економіки, інституційним середовищем, функціонуванням систем соціального захисту населення, інтенсивністю транскордонних торговельно-економічних і міграційних потоків, а також поширенням атипових форм зайнятості – у т. ч. через «флекситьюризацію» (процес забезпечення гнучкості та захищеності) ринку праці в Євросоюзі.

Основними персональними мотиваціями, що пояснюють участь європейців у неформальній трудовій діяльності, є спільна зацікавленість у ній як роботодавців, так і найманих працівників (так вважають 50% респондентів – учасників опитувань Євробарометру 2013 р.), неможливість знайти постійну роботу (21%), а також надмірна бюрократизація процедур офіційного трудового найму та звільнення (відповідно 18% респондентів).

Неформальна зайнятість, як зазначено у тематичній доповіді МОП за 2014 р. [222] – це виклик гідній праці, що спричиняє суспільству значні соціально-економічні втрати, головним чином пов'язані з відсутністю соціально-трудова гарантій для людей, зайнятих у неформальному секторі (особливо в контексті їх медичного, соціального та пенсійного забезпечення). У більшості випадків це обумовлює низький рівень доходів і якості життя неформально працюючих, значні ризики їх бідності, соціальної маргіналізації. І хоча неформальна зайнятість має й позитивні риси – традиційно вона розглядається як амортизатор соціальних «травм» унаслідок зростання безробіття та скорочення доходів у кризові періоди, – її негативні наслідки переважають, тому виникає потреба впровадження державної політики щодо детінізації зайнятості та оплати праці.

Таблиця 5.1

Загальна характеристика процесу легалізації тіньових доходів і особливості податкового законодавства в різних країнах світу [220]

Країни	Загальна характеристика функціонування тіньового сектора і процесу легалізації та особливостей податкового законодавства
Нідерланди	Приховування грошей передбачає тривалий термін ув'язнення. Прийняття акта з питань передачі грошей офісами дало змогу владі країни повністю відстежувати та контролювати трансакції й обмін грошей з правом ідентифікації усіх клієнтів
Індія	Ця країна досить вдало використала метод податкової амністії, коли громадянам дозволяють задекларувати приховані від оподаткування доходи, з яких сплачується податок у певному розмірі. В цьому разі вони звільняються від кримінальної відповідальності
США	Податки у США визнаються одними із найнижчих в індустріально розвинених країнах. Їх частка становить усього 28 % ВВП (у середньому в індустріальних країнах цей показник сягає 38 %). Це пояснюється нормальним функціонуванням економіки країни попри дефіцит державного бюджету, який фінансується грошовою емісією. В американських доларах проводиться 60 % світових розрахунків, тобто тягар інфляції внаслідок емісії національної із США порівну розділяє увесь світ
Канада	Між різними за розмірами підприємствами існують розбіжності щодо оподаткування. Зокрема, малі підприємства мають право на часткове повернення сплаченого прибуткового податку відповідно до федеральних програм підтримки малого бізнесу
Австрія	Податковим законодавством передбачається можливість запровадження індивідуального графіка сплати податків для підприємств, фізичних і юридичних осіб, що потрапили у складну фінансову ситуацію
Італія	Важливою проблемою є легалізація (повернення) капіталів із закордонних банків. Схема така: кошти переводяться у Швейцарію з метою зниження оподаткування. Громадянин, який бажав повернути гроші, цінні папери або інші фінансові активи до Італії або легалізувати їх за кордоном, має через фінансового посередника (італійський банк або іншу фінансово-кредитну установу Італії) лише зробити відповідну заяву про наявність і розмір таких активів і внести 2,5 % від їх розміру на рахунок держави. При цьому сплата цієї суми здійснюється у грошовому еквіваленті або шляхом купівлі державних цінних паперів. Процес легалізації вирізняється повною анонімністю, оскільки дані відомі лише фінансовому посереднику. В процесі легалізації факт подання громадянином неточних даних у податкових деклараціях
Греція	Задля зменшення тиску та стимулювання підприємців до легалізації доходів був прийнятий 10-річний сприятливий податковий режим для суб'єктів господарювання, що інвестують понад 30 млн євро. Внаслідок запровадження цього податкового режиму знизився загальний податок, була розв'язана проблема прозорості системи перевірок, підвищилась інвестиційна активність

Закінчення таблиці 5.1

Китай	Незважаючи на те, що податкові доходи Китаю становлять близько 95 % усіх фінансових доходів країни і слугують головним джерелом наповнення держбюджету, податковий прес являє собою чотири податки із сумарною ставкою 24,4 %. Хоча в Китаї теж функціонує тіньова економіка, проте державна влада приймає спеціальні законодавчі програми, котрі б зменшували її обсяги. Також слід відзначити, що законодавством цієї країни передбачено суворі покарання за корупцію
--------------	---

Отже, тіньовий ринок праці наявний в усіх країнах світу, різниця лише в його масштабах, Україна не виняток.

Серед стимулюючих заходів, що можуть сприяти детінізації ринку праці, можна перелічити такі. По-перше, оптимізувати відрахування до соціальних фондів. Варто зазначити, що навіть за існуючої ставки відрахувань до Пенсійного фонду держава не може забезпечити громадян похилого віку пенсіями, які відповідали б їх реальним фінансовим потребам. Крім того, не можна бути певними, що зниження ставки відрахувань на кілька відсоткових пунктів суттєво вплине на рішення роботодавців робити ці відрахування. Отже, цей захід досягне позитивних результатів лише за умови, що:

- зниження ставки буде суттєвим;
- паралельно буде вжито заходів щодо подальшої реформи пенсійного законодавства;
- буде створено резервний фонд для покриття можливого дефіциту Пенсійного фонду (за рахунок коштів від приватизації чи відрахувань від виручки від експорту металів, як, наприклад, у Росії від експорту нафти).

По-друге, спрощення податкового законодавства та заборона внесення змін протягом п'яти років. Цей захід створить можливості роботодавцям ефективно планувати бізнес-цикл, але, разом з тим, унеможливить коригування тих положень законодавства, що негативно впливають на економічне зростання країни та створюють можливості для зловживань.

По-третє, зменшення кількості податкових пільг. Це допоможе рівномірно розподілити податковий тягар, збільшити надходження до бюджету та підвищити ефективність використання інвестиційного ресурсу, але, разом з тим, зменшить прибутковість низки підприємств і може призвести до скорочення виробництва. Крім того, існує ризик скорочення економічно виправданих пільг, якщо рішення про скорочення пільги не базуватиметься на ґрунтовному аналізі доцільності існування такої пільги.

По-четверте, спрощення системи адміністрування податків, розробка законопроектів про порядок проведення регулюючими органами

перевірок діяльності суб'єктів підприємницької діяльності. Цей захід уможливить підвищення ефективності та забезпечить прозорість податкового адміністрування, а також зниження можливості для ухилення від сплати податків через недосконалість законодавства. Запровадження додаткових стимулів для роботодавців до створення робочих місць, розширення доступу до професійного навчання та підвищення кваліфікації для працівників, збільшення можливостей працевлаштування для молоді.

5.2. Подвійний механізм регулювання неформальної практик зайнятості

Як і низка сучасних соціальних проблемам в суспільстві, регулювання неформальної зайнятості носить комплексний характер. З боку держави залученість до неформальної економіки розглядається як «злісна», складна проблема, що є результатом дії низки пов'язаних між собою факторів, кожен з яких має непередбачені та неспрогнозовані наслідки.

Виділяють чотири підходи до регулювання неформальної зайнятості: «не робити нічого» або стратегія невтручання; дерегулювання неформальної зайнятості; викорінення неформальної зайнятості та переміщення неформальної зайнятості в формальну економіку.

Стартовим пунктом при формуванні концептуальної основи заходів для подолання неформальної зайнятості є визначення на організаційному рівні способів впливу на зміни неформальної поведінки. У пострадянському суспільстві переважає виключно прямий каральний контроль, що проявляється в стримуванні та забороні неформальної зайнятості. Практично, зовсім не використовується непрямий спосіб регулювання, який би мотивував до виходу з неформальної зайнятості.

Для того, щоб запрацював непрямий (безпосередній підхід) регулювання, спрямований на подолання неформальної зайнятості, варто використовувати інституційний підхід. Як відзначалось, у ряді суспільств існує невідповідність між законами, кодексами та правилами формальних інституцій, а також нормами, віруваннями та цінностями учасників неформальної зайнятості. Результатом такої ситуації є визнання незаконності і протиправності всіх форм поведінки, що не відповідає закону. Для подолання неформальної зайнятості варто зменшити цю інституційну невідповідність, використовуючи два підходи.

Сутність першого – зміна норм, цінностей та вірувань населення щодо неприйнятності неформальної зайнятості. Елементи цього підходу щодо підвищення податкової моралі спрацьовують і в нашому

суспільстві, що проявляється в просвітницьких акціях, соціальній рекламі органів оподакування, центрів зайнятості.

Сутність другого підходу – модифікація напрямів діяльності офіційних установ у відповідності до правил і норм поведінки більшості населення в суспільстві. Цей підхід включає в себе прагнення до поліпшення процесуального судочинства (підвищення рівня довіри до владних установ, законність покарань, повага прав і свобод людини в суспільстві), податкової справедливості (чи вважають громадяни, що вони сплачують однакові відсотки податків у порівнянні з іншими), розподільчої справедливості (*redistributive justice*) (відповідність отримання суспільних благ в суспільстві, за які вони платять податки). Цей підхід має бути включений у більш широку загальну соціально-економічну ситуацію в країні. Він ґрунтується на стабільній економіці, свідомій бюрократичній системі, яка працює на зменшення рівня бідності, забезпечення рівності, більшого рівня соціального захисту, ефективного перерозподілу через соціальні трансфери та державного втручання на ринок праці для захисту вразливих груп.

Враховуючи той факт, що неформальна зайнятість – це проблема, пов'язана з численними складовими, для її подолання потрібно використовувати багаторівневий підхід, що містить у собі елементи прямого і непрямого управління. Актуальним стає комплексний підхід, який включає зміни культури поведінки державних органів, яка має бути зорієнтована на людину. Ця стратегія включає з одного боку, громадські кампанії, спрямовані на поліпшення податкової моралі, а з іншого – спрощення законодавства, стимулювання легалізації неформальної зайнятості (майнові амністії, податкові канікули) [223].

Цей робочий документ є частиною серії документів, пов'язаних з проектом під назвою «З тіні: розвиток можливостей для подолання неформальної зайнятості в Болгарії, Хорватії та Македонії» [224], що фінансувався Європейською Комісією за основою Програми партнерства з промисловості та академією. Метою цього проекту є надання конкретних політичних рекомендацій щодо регулювання неформальної зайнятості.

Неформальна зайнятість включає в себе низку осіб, які пов'язані взаємозалежністю, будь-яка спроба впливу на них може мати непередбачувані наслідки. Немає чіткого, правильного та однозначного підходу до вирішення цього питання, реалізація якого привела б до бажаного результату. Більше того, відповідальність за вирішення проблеми не обмежується однією державною інституцією або організацією. Варто відзначити, що успішність часто поширюється на

кілька зацікавлених сторін і потребує глибоких змін, як у поведінці громадян, так і у зацікавлених сторін у вирішенні цієї проблеми.

Органи державної влади можуть обрати стратегію ігнорування неформальної зайнятості.

Основними причинами стратегії втручання є:

— значні витрати на боротьбу з неформальною зайнятістю, які деколи можуть перевищувати втрати від її функціонування;

— функціонування в неформальному секторі часто виступає інкубатором малого підприємництва та випробувальним майданчиком для стартапів;

— основою до функціонування неформального сектора є соціальні мережі взаємозалежностей та взаємопідтримки громадян, які виступають також механізмами соціальної активності [225].

Політика невтручання у функціонування неформальної зайнятості не отримала свого поширення. Проте повністю її відкидати також не варто, тому що її роль є визначальною при функціонуванні самозайнятості, дрібного підприємництва, самозабезпечення активних громадян. Каральні заходи з регулювання цих видів неформального самозабезпечення повинні зводитись до мінімуму, концентруючись на більш масштабних відхиленнях від законодавства [225].

Отже, політика невтручання особливо спрацьовує в умовах започаткування дрібного підприємництва, забезпечення життєздатності і виходу з неформальності. Переваги від функціонування неформальної зайнятості мають перекривати витрати і недоліки.

Одним із варіантів є дерегулювання офіційної роботи. Відповідно до неоліберального підходу неформальна зайнятість є наслідком надмірного впливу і регулювання з боку державних інституцій. Визначивши для себе всі трансакційні витрати, неформально зайняті свідомо відходять у неформальність. Отже, функціонування неформального сектора є наслідком надмірного бюрократичного впливу держави, високих податків і втручання у ринкову економіку. Цей підхід передбачає відповідне скорочення податків, дерегулюючий вплив офіційних органів та мінімум державного втручання.

Прихильники цього підходу підтримують неформально зайнятих, схвалюючи збільшення їх кількості. Проте низка дослідників відзначає, що зменшення податків та дерегулятивний вплив держави не зменшує масштаби неформальності. Низка фактів навіть свідчить, що зменшення податків не приводить до формалізації економіки [226, 227]. По-друге, дерегуляція, відсутність контролю може привести до погіршення якості умов праці та розширення соціально-економічної нерівності при нарахуванні заробітної плати.

Звичайно, використання виключно такого підходу не є ефективним, проте він може виступити одним із напрямів регулятивного впливу на неформальну зайнятість. Особливо дерегулювання у формі спрощення державного впливу може стати корисним інструментом для легалізації стартапів і дрібних підприємств. За високого бюрократичного впливу і тиску держави саме дерегуляція може сприяти спрощенню процедур легалізації неформальної зайнятості. Проте як самостійний підхід не є функціональним, бо може привести до погіршення умов праці.

Третім підходом в регуляції неформальної зайнятості є її викорінення. Для всіх органів регулятивного впливу (органів державної влади, податкових органів) використання цього підходу є особливо корисним. Проте при одночасній і різкій реалізації цього підходу витрати від ліквідації неформальної зайнятості перевищують вигоди.

Вивчення способів подолання неформальної зайнятості має розглядатись крізь призму соціально-економічної раціональності учасників неформальної зайнятості, які калькулюють витрати і вигоди від легалізації свого статусу. Відповідно, сконцентровуючись на витратах, використовуючи покарання і притягнення до відповідальності за позалегальний статус [228]. Цей підхід отримує назву «негативного підкріплення», викликає зміну поведінки, використовуючи «батіг» для покарання «поганої» (позалегальної) поведінки. Проте останніми роками виникли питання щодо ефективності та доцільності такого підходу. Низка дослідників відзначають, що збільшення штрафів призводить до зростання, а не спаду у масштабах неформальної зайнятості [229]. Такий підхід може виступити демотиватором у дотриманні законодавства, знижувати віру в справедливість системи, особливо за умови високих, несправедливих штрафів [230].

Можливо, не варто повністю ліквідовувати неформальну зайнятість. Особливо, якщо така ліквідація приведе до значних державних витрат та руйнування мікропідприємництва та системи самозайнятих осіб. Варто реалізовувати цей підхід у широкому контексті політики щодо зайнятості населення та активної позиції громадян щодо їх соціальної інтеграції до формального сектора. Ліквідація і викорінення неформальної зайнятості не є простою самоціллю, а скоріше засобом досягнення конкретних цілей. Однією з яких є зростання офіційної економіки, поліпшення офіційної зайнятості, удосконалення податкового законодавства. Без досягнення широкого спектру соціальних цілей проста ліквідація неформальної зайнятості, підвищення податкових надходжень не приведе до викорінення неформального сектора [231].

Знову ж таки цей підхід варто використовувати в комплексі з іншими підходами. Нагальним стає використання інструментів покарання

за умови, коли неформально зайняті працівники і підприємці мають формалізувати свою діяльність, але цього не роблять. За такого підходу каральна функція держави може принести свою користь і буде доцільною.

Наступним і важливим кроком для органів держави може стати переміщення неформальної зайнятості в офіційну економіку. Перш, ніж аналізувати вигоди, спочатку сконцентруємось на ризиках використання цього підходу. Так, неформальні підприємці не зможуть апробувати свій бізнес в тестовому режимі, споживачі змушені будуть платити ринкові ціни за товари і послуги. Головною перевагою цього підходу виступить легалізація неформальної зайнятості, яка має перекрити витрати свого функціонування.

Для підприємців легалізація неформальної зайнятості приведе до втрат у перевагах свого нелегального статусу, змусить їх «грати за правилами» ведення бізнесу. Цей процес також має привести до переходу до більш високих стандартів регулювання корпоративної соціальної відповідальності та поліпшення умов праці, такої як охорона здоров'я, безпека на робочому місці та стандарти праці.

Для підприємств, які працюють неформально, основні переваги легалізації очевидні, адже, перш за все, вони позбавляться тиску з боку органів державної влади і отримають законодавчий захист своєї підприємницької діяльності [232].

Вони також зможуть захищати право інтелектуальної власності на свою продукцію та долати структурні перешкоди, які стримують їх зростання, наприклад, шляхом отримання доступу до інвестицій, кредитування та консультацій та підтримки своєї діяльності.

Неформально зайняті особи також отримують користь від легалізації своєї діяльності. Адже цей процес дозволить отримувати соціальні гарантії: безпеку на робочому місці та охорону здоров'я, законні відпустки, оплачувані лікарняні відпустки, оплату за понаднормову працю та працю у вихідні дні. Вони також отримають доступ до кредитів, оскільки заробітна плата є офіційною і, відповідно, підтвердженою [233, 234].

Крім того, отримувати доступ до інших переваг, таких, як гарантована мінімальна заробітна плата, податкові пільги і захищений законодавством робочий час. Головною ж перевагою виступає відрахування на пенсію, яка повинна стати накопичувальною. Користуватися правом на ведення переговорів поліпшать професійну мобільність та можливість зміни роботи. Взагалі – зменшувати побоювання бути притягнутим до відповідальності за свій неофіційний статус.

Клієнти і споживачі продукції неформального сектора отримують свої преференції у вигляді юридичного захисту. Якщо робота не буде якісно виконана, то можливим стане доступ до страхового покриття та більша впевненість в дотриманні техніки безпеки та охорони здоров'я.

Для держави переваги від легалізації також очевидні і проявляються, в першу чергу, в поліпшенні бюджетних надходжень, забезпеченні соціально-економічної стабільності [235].

Це також дозволяє створювати більше офіційних робочих місць, а отже – поліпшити рівень зайнятості та сприяти об'єднанню підходів з регулювання неформальної економіки. Це також призводить до більшого контролю за якістю робочих місць та послуг, що надаються в економіці та верховенство закону. Отже, переваги від легалізації неформального сектора є очевидні і найбільш оптимальні. Однак це не означає, що інші варіанти регулювання є абсолютно неприйнятними.

Адже в кожному з варіантів є позитивні моменти, які варто адаптувати до соціальної реальності. Стратегія невтручання приводить до негативних наслідків для легального бізнесу (недобросовісна конкуренція), для неформального підприємництва – неможливість отримати кредити для розширення своєї діяльності, для споживачів – наприклад, відсутність гарантії стандартів охорони здоров'я та безпеки та органів держави – недоотримання податків. Дерегулюючий вплив також не є повністю прийнятним, оскільки приводить до поступового зниження якості умов праці. Повна ліквідація і викорінення неформального сектора може привести до того, що репресують всіх активних громадян, осередки початківців-підприємців і ресурс соціальних мереж функціонування дрібних самозайнятих.

Таким чином, легалізація неформальної зайнятості є одним із найприйнятніших шляхів в регулюванні неформальної зайнятості.

Початком до легалізації виступить виявлення змін поведінки на суспільному рівні. Цей підхід є відносно новою предметною сферою, яка використовує підходи таких навчальних дисциплін, як управління людськими ресурсами (HRM) та організаційна поведінка, які протягом багатьох десятиліть сприяють зміні поведінки на організаційному рівні. Тому саме прогрес на організаційному рівні при виявленні змін поведінки свідчить про перехід від використання прямого контролю до непрямого контролю при легалізації зайнятості. Змінюючи масштаб аналізу з організаційного на соціальний рівень, розробляється концептуальна основа стосовно легалізації неформальної зайнятості.

На організаційному рівні перехід від прямого контролю до поширення і адаптації непрямого контролю, коли мотивується зміна поведінки працівників, може займати довгий проміжок часу. Ці підходи

визначаються також, як «важкий» та «м'який» підходи до управління людськими ресурсами або відхід від «бюрократичного» до «постбюрократичного» управління [236, 237].

Цей підхід передбачає також активізацію організаційних змін у відповідності до змін у функціонуванні самого суспільства, яке матиме назву суспільство «високих зобов'язань».

Пряме регулювання («жорстке управління персоналом» або «бюрократичне управління») передбачає зміну поведінки серед працівників та включає: безпосередній контроль, досягнення завдань шляхом нагляду та моніторингу, жорсткі правила встановлених процедур та централізованих структур у контексті низьких зобов'язань, низької довіри та суперечливості культури.

Тим часом постбюрократичні організації підкреслюють використання непрямих методів контролю за допомогою вільних правил, гнучких процедур та децентралізованих структур у контексті високих зобов'язань та високої культури довіри, що будується на взаємній зацікавленості та відповідальності.

Таблиця 5.2

Напрями прямого і непрямого контролю у функціонуванні організації [238]

Напрями прямого контролю	Напрями непрямого контролю
Жорстка супервізія і моніторинг активності	Широкі повноваження та дискреція до діяльності
Жорсткі правила	Невизначеність правил
Прописані процедури	Гнучкі процедури
Централізована структура	Децентралізована структура
Низька культура зобов'язань	Висока культура зобов'язань
Низька культура довіри	Висока культура довіри
Адвокаційна культура	Культура взаємної зацікавленості
Жорстко бюрократична структура та культура	Вільна бюрократична структура та культура

При реалізації непрямого контролю відбувається перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю, наближення цінності робочої сили до цінностей організації. Як наслідок, прямий контроль передбачає дотримання правил, зовнішню бюрократичну систему управління, створення реактивної, а не проактивної поведінки. В той же час підхід непрямого контролю націлений на засвоєння зобов'язань через переймання (інтерналізацію) поглядів, вірувань, конструюючи проактивність частини людства. Як зазначає Уотсон [239] «єдина особливість, яка відрізняє цей підхід ... це зацікавленість у формуванні високого рівня психологічних та соціальних зобов'язань до організації»

працедавця». Тому підхід непрямого контролю пов'язаний із залученням емоцій, цінностей та світоглядів, які узгоджуються з інтересами організації, з тим, щоб створити внутрішній контроль як від самої особистості, так і від команди, колег в організації [240].

На сьогодні домінуючим є підхід прямого контролю, який передбачає покарання за ухилення від законодавства та мотивацію законслухняної поведінки. На противагу тому, непрямий підхід контролю – формування особистісної мотивації до законслухняної поведінки. Його ще деколи називають «м'яким» підходом [241], «регуляторним формалізмом», «стримуванням» і «податковою мораллю» та «чутливим регулюванням».

Використання прямого контролю – це традиційний політичний підхід, прийнятий для регулювання неформальної зайнятості. Варто відзначити, що боротьба з неформальною зайнятістю вимагає комплексного підходу для зменшення витрат та збільшення прибутків бізнесу та працівників, які працюють формально.

Дж. Бентам [243] та Ц. Беккарія [244], представники класичної утилітарної теорії злочинності відзначають, що всі люди – це раціональні актори, які поводять себе так, щоб максимально збільшити корисність, прибутковись від своєї неформальної зайнятості. Якщо очікуване покарання та ймовірність виявлення є нижчими в порівнянні з отриманою вигодою від функціонування в неформальному секторі, то вони не будуть дотримуватися закону. Відповідно, органи державної влади мають стимулювати раціональних економічних суб'єктів до легалізації своєї діяльності, акцентуючи увагу на перевагах офіційності.

Цей раціональний акторський підхід був згодом популяризований Беккером [244], який стверджував, що держава повинна знайти певний баланс між витратами нелегальності та перевагами легальності. Збільшуючи ймовірність виявлення правопорушень, накладання санкцій та притягнення до відповідальності, роблять нелегальність ризиковою та витратною.

Оскільки більшість економічних суб'єктів раціональні максималізатори, які ухиляючись від сплати податків, прораховують, що вигідніше: сплачувати штрафи чи працювати легально. Таким чином, щоб стимулювати сплату податків, потрібна зміна співвідношення вартості винагород і витрат для максималізації корисності. Увагу варто зосереджувати на таких елементах, як збільшення фактичних і можливих ризиків, підвищення загрози бути притягнутим до відповідальності, підвищення розміру штрафів та санкцій для порушників.

Отже, цей підхід отримує назву «негативного підкріплення», коли відбувається зміна поведінки за допомогою «батога», який карає

невідповідну «погану» поведінку. Проте в багатьох інших сферах покарання людей за те, що вони роблять щось не так (тобто, негативне підкріплення), визнається відносно неефективним для змін поведінки у бажаних напрямках, у порівнянні з винагородою за хорошу поведінку (тобто, позитивного підкріплення). Адже навіть у вихованні дітей похвала і позитивне схвалення – це найкращий спосіб досягнути бажаного результату. Незважаючи на це, коли мова йде про неформальну зайнятість, то каральний підхід переважає майже у більшості держав.

Низка літературних джерел показує, що збільшення штрафів призводить лише до зростання неформальної зайнятості і не має довгострокового ефекту. Також збільшення кількості випадків неформальної зайнятості не приводить до вірогідності справедливого покарання, проте підвищує масштаби неформальності через деформацію довіри між державою та громадянами.

На відміну від підходу зі стримуванням, що карає, переслідує «погану» (невідповідну) поведінку, інший підхід використовує позитивне підкріплення, нагороджуючи «добру» (сумлінну) поведінку. Принцип похвали і стимулювання позитивної поведінки знаходить підтвердження в низці прикладів, починаючи від ефективного лідерства в організаціях, припинення куріння, боротьба з антисоціальною поведінкою у школі. У деяких сферах соціального життя спрацьовує приклад позитивного підкріплення.

При регулюванні неформальної зайнятості цей підхід може бути простішим та більш вигідним як для підприємств, так і для людей і споживачів, використовувати продукти, послуги вироблені в офіційній економіці.

Проблемою регулювання неформальної зайнятості методом прямого контролю є припущення, що економічні актори не завжди є раціональними суб'єктами з достовірною інформацією. Вони обмежені в здатності обчислювати витрати та винагороди, мають обмежений контроль і на їх діяльність впливає певний соціальний контекст. Вони також можуть бути мотивовані не тільки власними інтересами прибутковості, але і такими додатковими мотивами, як: перерозподіл, справедливість, взаємність, соціальні звичаї, норми та моральність певного суспільства [246].

Непрямий підхід регулювання неформальної зайнятості передбачає відхід від використання «батога» та «пряника» для зміни поведінки. Він ґрунтується на використанні непрямого контролю, що поліпшує соціально-психологічний договір між державою та його громадянами. Головною метою виступає формування високого рівня довіри і культури зобов'язань [247, 248].

Сутність підходу полягає в мотивуванні добровільної законослухняної поведінки, яка відповідає вимогам, а не силі примусу, покаранню, загрозам та переслідуванню. Варто відзначити факт, що існує певна інституційна неузгодженість між законами, кодексами та правилами формальних інститутів та нормами, віруваннями та цінностями неформальних установ. Робота в неформальному секторі найбільш поширена саме там, де норми, цінності та вірування неформально зайнятих не співпадають із законами та нормативно-правовою базою офіційних інституцій. Відповідно, висувається припущення, що для подолання неформальності варто зменшити цю інституційну невідповідність, шляхом зміни неформальних та/або формальних інституцій.

З одного боку, держава може прагнути змінити норми, цінності та вірування населення щодо прийнятності роботи в неформальній економіці, з тим, щоб ці неформальні інститути відповідали законам, нормам і кодексам формальних інституцій. Цей західний підхід розглядає індивідів і підприємства не як раціональних економічних суб'єктів, а як соціальні суб'єкти, які зазвичай схильні виконувати закони через віру в їх законність і відповідність їх власним інтересам. Таким чином, ефективним шляхом регулювання є співробітництво, а не примус, який реалізується шляхом дотримання законної поведінки. Це досягається за допомогою кампаній з підвищення обізнаності про ризики неформальної зайнятості та переваги легального працевлаштування, кампаній з податкової освіти та нормативних апеляцій. З іншого боку, держава може також прагнути змінити формальні інститути у відповідності до норм, цінностей та вірування суспільства. Два варіанти існують у цьому напрямі. По-перше, варто змінити внутрішні процеси у офіційних інституціях, щоб поліпшити сприйняття справедливості в розмірі оподаткування. Справедливість розглядається в контексті порівняння людьми своєї частки податків з іншими платниками [249].

Варто брати до уваги і зміну напрямів діяльності офіційних інститутів шляхом проведення більш широких економічних та соціальних акцій. Без змін соціально-економічного середовища неможливою є зміна фону функціонування зайнятості населення. Для зменшення інституційного зазору невідповідності, для підвищення використання непрямого контролю варто змінювати як формальні, так і неформальні норми поведінки. Зменшення неформальної зайнятості може відобразитись на підвищенні саморегуляції, внутрішньої соціально-психологічної готовності і цінності законослухняної поведінки.

У багатьох суспільствах закони, норми і правила офіційних інститутів не відповідають нормам, переконанням та цінностям, які є

основою функціонування неформальних інститутів. Для подолання неформальної зайнятості потрібне скорочення існуючої інституційної неузгодженості. Існують два варіанти: можна спробувати змінити норми, цінності і переконання населення про неприйнятність роботи в неформальній економіці, неформальні інститути привести у відповідність із законодавством формальних інститутів; можна змінити формальні інститути у відповідності до норм, цінностей і переконань широких прошарків суспільства, які задіяні в неформальній зайнятості.

Як відзначалось, для подолання неформальної зайнятості одним із варіантів є зміна норм, цінностей та переконань неформальних установ, щоб вони краще узгоджувались з кодифікованими законами та правилами офіційних установ. Для цього, можна вдосконалювати податкові знання, проводити просвітницькі кампанії та реалізовувати нормативні апеляції.

Важливого значення набуває виховання громадян щодо сплати податків. Існує нагальна потреба в інформуванні громадян з приводу важливості сплати податків, акцентування уваги на важливості і перевагах сплати податків, для активізації саме внутрішньої мотивації до виконання. Отже, важливим є інформування про поточну систему оподаткування, щоб громадяни розуміли свої обов'язки. Частина свідомого ухилення від сплати податків є зумисною і виникає через брак знань, непорозуміння та неоднозначне тлумачення податкового законодавства. Тому одним із напрямів є надання більш широкої інформації для платників податків.

Іншим напрямом популяризації є значне поширення серед громадян інформації про цінність та переваги сплати податків. Наприклад, у низці країн відбуваються значні добровільні пожертвування приватними підприємцями благодійним організаціям, але водночас, і прості громадяни стимулюються до сплати податків. Відповідно, приватні благодійні організації часто виконують паралельні місії уряду. Причому громадяни проінформовані з приводу їх добровільних пожертвувань, на що вони використовуються на відміну від податків, які сплачуються державі. Таким чином, шлях вперед – це кампанії з інформування громадян з приводу використання їх податкових коштів. Це можна зробити, інформуючи про поточні та потенційні суспільні блага та отримані послуги [250, 251]. Наприклад, такі знаки, як «ваші податки – платіть за це», щодо проектів громадського будівництва (наприклад, нових доріг), є одним із способів надання громадськості інформації про напрями цільового використання коштів.

Ще одна тактика – зміна свідомості неформально зайнятих працівників та підтримка зобов'язань щодо податкової моралі. Інформаційні кампанії можуть попередити неформальних працівників про

витрати та ризики неформальної зайнятості; потенційних споживачів продукції та послуг неформального сектора про ризики та витрати.

Якщо громадяни вважають свої інтереси належним чином представленими в офіційних установах і отримують певні суспільні блага, за податки, які вони платять, то їхнє ототожнення з державою зростає. Відповідно, їхня готовність сплачувати податкові відрахування збільшується. Якщо ж існує невідповідність між рівнем отримуваних суспільних благ і розміром сплачених податків, то це відображається на відсутності мотивації до законослухняної поведінки. Прикладом може виступити – корупційна діяльність, низький рівень довіри до органів державної влади. Корупція підриває податкову мораль громадян, змушуючи їх розчаровуватися. Якщо корупція стає поширеною, а податкове навантаження не витрачається належним чином, то бажання сплачувати податки відсутнє. Органи державної влади повинні інформувати громадян про те, де і на що витрачаються їх податки. Якщо ж суспільні блага та послуги, пов'язані з податками, знаходяться у незадовільному стані, то вимагати сплати податків марно.

Для підвищення податкової відповідальності, економічної культури та саморегуляції громадян, нагальним стає модифікація діяльності офіційних інститутів, де центром має стати людина і захист її інтересів, шляхом проведення економічних та соціальних заходів [250, 251]. Виділяють три суперечливі теоретичні погляди стосовно того, яка економічна та соціальна політика може заохочувати громадян до законослухняної поведінки та знизити рівень неформальної зайнятості в суспільстві. Перша теорія «модернізації» передбачає, що масштаби неформальної зайнятості зменшуються у процесі модернізації та розвитку економіки, тому економічний розвиток та зростання є нагальними і необхідними (МОП, 2012 р.). Інша теорія «неоліберальна» і відзначає, що поширеність неформальної зайнятості є результатом високих податків, корупції державного сектора та державного втручання у вільний ринок, і тому скорочення податків, вирішення корупції у державному секторі та зменшення регуляторного тягаря – шляхи розвитку і легалізації. Третя теза «політичної економії» стверджує, що поширеність неформальності є результатом підвищеного рівня втручання держави в зайнятість та життєдіяльність громадян. Тому фокус має бути сконцентрований на меншій формалізації зайнятості та більшому соціальному захисті працівників, зменшенні нерівності та регулюванні ринку праці для підтримки соціально вразливих груп працівників.

Поширеність неформальної економіки, низька податкова моральність виступають наслідком інституційної невідповідності між законами, правилами офіційних установ та нормами, цінностями та переконаннями

агентів неформальних інститутів. Отже, для подолання неформальної економіки необхідно зменшити цю інституційну неузгодженість. Для цього можна змінити формальні інституції або змінити неформальні, щоб вони краще узгоджувались один з одним. На практиці для ефективного регулювання неформальної зайнятості ця інституційна неузгодженість має взаємно модифікуватись.

Для успішного регулювання неформальної зайнятості потрібний багаторівневий підхід, важливим аспектом якого виступає активізація внутрішніх зобов'язань у платників податків. Наприклад, органи державної влади мають зорієнтуватись на клієнтоорієнтований підхід, громадсько-суспільні кампанії, спрямовані на підвищення податкової моралі, надання інформації про податкове законодавство та стимулювання (наприклад, амністії, податкові відрахування), щоб сприяти легалізації неформально зайнятих. Пошук способів поліпшення можливостей виявлення та жорсткіших санкцій по відношенню до неформально зайнятих.

Для подолання неформальної зайнятості прямі та непрямі контрольні заходи необхідно використовувати одночасно. Основні проблеми полягають саме в тому, які конкретні заходи політики в кожному підході є найбільш ефективними. Каральні кампанії мають поєднуватися із заходами, спрямованими на підвищення обізнаності або профілактичними щодо ризиків неформального статусу. Проте останнім часом у літературі висувуються два окремі підходи, які передбачають об'єднання підходів у конкретних послідовностях, а саме: адаптивний підхід до регулювання більш ситуативного.

Добровільне дотримання законодавства виникає там, де є довіра до влади і її органів. Відповідно, примусове дотримання реалізується через владний вплив (тобто здатність змушувати громадян робити те, що вони раніше не робили, у спосіб, який передбачений законодавством). Коли немає довіри до влади, а влада не має повноважень, то ніякі способи не є достатніми для впливу на неформальну зайнятість. Для якісного регулювання і впливу варто збільшити або повноваження влади, або довіру до влади. В підході прямого контролю акцент робиться на збільшенні повноважень органів влади, тоді як в підході непрямого контролю переважає акцент на підвищенні довіри до влади. На практиці ці підходи не є взаємовиключними, навпаки, можна використовувати обидва, щоб підсилити їх ефективність.

Серед учасників експерименту були представлені такі види напрямів фіскальної поведінки в державі: влада представлена, як з високим рівнем довіри, так і з низькою довірою, з одного боку, як потужна і безсила – з іншого боку. Результати показують, що учасники

платять значно більше податків, коли потужність і довіра були високими. Вони також виявили, що добровільне дотримання податкового законодавства є вищим, коли органи влади мали високу довіру і потужність, тоді як примусова сплата податків була високою, коли органи влади були потужними, але без високого рівня довіри. Результат полягає в тому, що комбінація – висока довіра і потужність у повноваженнях органів влади – сильна і доречна комбінація для забезпечення відповідної поведінки.

Метою цього дослідження було формування концептуальної основи для визначення підходів до регулювання неформальної зайнятості. Цим наміром було запропонувати структуру для майбутнього всебічного огляду політичних заходів, які можна використовувати для її регулювання. Як і низка інших сучасних суспільних проблем, боротьба з неформальною економікою, можливо, раніше була концептуально сформульована як «приборкана» проблема (тобто проблема, яка складна, але легко вирішується, часто з дискретною відповіддю, яку можна відтворити в будь-якому місці). Проте, неформальна економіка реорганізується як «злісна» проблема, яка є складною і комплексною, результатом кількох пов'язаних між собою факторів, кожен з яких має непередбачені та неспрогнозовані наслідки. Крім того, відповідальність за вирішення проблеми поширюється на кілька зацікавлених сторін, і для вирішення цієї проблеми потрібні глибокі поведінкові зміни як громадян, так і зацікавлених сторін. Отже, такі погані проблеми мають використовувати «незграбні» підходи, а не «елегантні» рішення.

Отже, для створення концептуальної основи політичних заходів, необхідних для подолання неформальної економіки, є досягнення у зміні поведінки на організаційному рівні серед працівників. Виявивши, як відбувся перехід від використання прямого контролю до непрямого контролю для виявлення змін поведінки на організаційному рівні, цей документ застосував цей підхід на суспільному рівні для боротьби з неформальною зайнятістю. Результатом був заклик до переходу від використання лише виключно прямого контролю (стримування та стимулювання) та вивчення діапазону непрямого контролю, який також може викликати зміни поведінки. Цей документ використовує інституційну перспективу для розробки такого підходу на непрямий контроль на рівні суспільства на шляху боротьби з незадекларованою роботою. У багатьох суспільствах існує невідповідність між законами, кодексами та правилами формальних інституцій, а також нормами, віруваннями та цінностями, які складаються з неформальних установ. Результат полягає в тому, що формальний інститут вважає нелегітимним закон з точки зору норм, цінностей та переконань. Отже, для боротьби з

незареєстрованою роботою необхідно зменшити цю інституційну неузгодженість. Для цього існують два підходи. По-перше, можна змінити норми, цінності та вірування населення щодо прийнятності роботи в незареєстрованій економіці з тим, щоб ці неформальні інститути збігалися з законами, нормативними актами та кодексами офіційних установ. Для цього потрібні ініціативи з податкової освіти, просвітницькі кампанії та нормативні звернення, спрямовані на поліпшення рівня податкової моралі. По-друге, можна змінити офіційні інститути на відповідність нормам, цінностям та переконанням широкого суспільства. З одного боку, це потребує змін у процесах формальних інститутів. Це включає прагнення до поліпшення процесуальної справедливості (тобто, чи громадяни вважають, що влада поводиться з ними шанобливим, неупередженим та відповідальним чином), процесуальну справедливість (тобто, чи громадяни вважають, що вони сплачують свою справедливу частку в порівнянні з іншими) та розподіл правосуддя (тобто чи громадяни вірять, що вони отримують товари та послуги, які вони заслуговують за податки, які вони платять). З іншого боку, це вимагає змін у продуктах формальних інститутів шляхом проведення більш широких економічних та соціальних подій. Це включає створення більш забезпечених економік із стабільною високоякісною державною бюрократією, спрямованою на зменшення рівня бідності, забезпечення рівності, більшого рівня соціального захисту, більш ефективного перерозподілу за рахунок соціальних трансферів та більшого державного втручання на ринок праці для захисту вразливих груп. Проте непрямі контрольні заходи, які змінюють офіційні та неформальні інститути, хоча і необхідні, є недостатніми для вирішення незадекларованої роботи. Враховуючи, що незареєстрована робота це злісна проблема, пов'язана з численними драйверами, потрібен багаторівневий підхід, який використовує як пряме, так і непряме управління. Наприклад, уряди можуть намагатись змінити культуру державних департаментів на більш орієнтований на клієнта підхід та запроваджувати громадські кампанії, спрямовані на підвищення прихильності податкової моралі, одночасно спрощуючи відповідність законодавству та запроваджуючи стимули (наприклад, амністії, податкові відрахування), щоб дозволити незареєстрованим працювати, щоб перейти до оголошеного царства. Також, стосовно тих, хто не дотримується, вони можуть домагатись поліпшення вірогідності виявлення та жорсткіших санкцій для тих, хто згодом попався. Отже, обговорення полягає не в тому, щоб скористатися прямим чи непрямим контролем. Навпаки, головне обговорення стосується того, які конкретні політичні заходи є найбільш ефективними, і яким є найбільш ефективний спосіб об'єднати ці заходи в різних

комбінаціях та послідовностях для виявлення змін поведінки. Підходи «чутливе регулювання» («responsive regulation») та «слизьке регулювання» («slippery slope») передбачають два варіанти. Незалежно від того, чи є вони більш ефективними, ніж інші послідовності та комбінації, зараз потрібна оцінка. Тому якщо цей документ заохочує більш глибоке дослідження того, які послідовності та комбінації будуть ефективними в контекстах, то він досягне своєї мети. Якщо це також призведе до більш широкого застосування цього концептуального підходу для розуміння політичних підходів до боротьби з незадекларованою роботою, то це досягне свого більш широкого наміру.

На сьогодні в Україні серед головних причин існування тіньової економіки можна назвати кризу системи управління великий розрив між багатими і бідними прошарками населення, відсутність середнього класу як стабілізаційного фактора в суспільстві, високі податки й нерівномірний їх розподіл, надмірне регулювання підприємницької діяльності, недосконалість законодавства, висока вартість кредитів, низька підприємницька культура, високий рівень корупції та відсутність науково обґрунтованої та ефективної, при практичному застосуванні, стратегії й програми детінізації економіки країни. Розглядати неформальну економіку потрібно у взаємозв'язку з розвитком офіційного сектору. Вони поєднані як судини: з одних виливається – в інші вливається. Однією з передумов цього явища, на нашу думку, може бути зв'язок із запровадженням спрощеної системи оподаткування. Фактично, у багатих людей, ряду підприємців з'явилася б можливість показувати обсяги свого виробництва.

З іншого боку, неможливо зруйнувати цю економіку лише «згори». Треба впливати на свідомість населення країни, яке втягнуте у тіньові, неформальні відносини. Власник підприємства, який приховує свої доходи, не робить це самостійно. Він обов'язково залучає до цього своїх працівників. Сьогодні на це згодні і власник підприємства, із зрозумілих причин, і найманий працівник, тому, що він отримує більші кошти, не сплачуючи за це податки та нічого не втрачаючи.

Одним із завдань політики детінізації є розрив цього зв'язку. На нашу думку, це можна зробити шляхом ефективної дії загального соціального страхування, передусім пенсійного. Ще одна можливість – у дії медичного страхування, коли якість медичних послуг буде безпосередньо пов'язана з тим, скільки людиною, або ж за людину, внесено на її страховий рахунок. Це спонукатиме найманих працівників висвітлювати хоча б частину своїх доходів і ускладнить цю процедуру для власника. Проте це можливе лише за умови стабільності національної валюти.

Стратегічним пріоритетом реформування системи соціального захисту є формування повномасштабної системи соціального страхування, яка відбуватиметься на принципах системності, соціальної справедливості, ефективності та фінансової обґрунтованості. Прозорий механізм призначення страхових виплат, у свою чергу, сприятиме заохоченню населення до участі в страхових програмах і отриманню заробітної плати на легальних правових засадах.

Висновки до Розділу 5. Узагальнюючи всю сукупність підходів до регулювання неформальної зайнятості, варто виділити такі основні підходи: не втручання; дерегулювання неформальної зайнятості; викорінення неформальної зайнятості та переміщення неформальної зайнятості в формальну економіку.

Для того, щоб запрацював непрямий (безпосередній) принцип контролю, спрямованого на подолання неформальної зайнятості, варто використовувати інституційний підхід. Сутність першого – зміна норм, цінностей та вірувань населення щодо прийнятності роботи в неформальній економіці, підтягуючи їх до нормативних актів та кодексів офіційних установ. Сутність другого підходу – модифікація, зміна у функціонуванні офіційних установ відповідно до правил і норм поведінки більшості населення в суспільстві. Третім підходом до регуляції неформальної зайнятості є викорінення неформальної зайнятості. З усіх задіяних сторін регулятивного впливу використання цього підходу є особливо корисним для органів державної влади, фіскальних служб. Проте за одночасної і різкої його реалізації витрати від ліквідації неформальної зайнятості перевищують вигоди. Четвертим напрямом у регулюванні неформальної зайнятості може стати поступове переміщення неформальної зайнятості в офіційну економіку. Головною ж перевагою даного підходу є легалізація неформальної зайнятості, яка мала б перекрити більшість витрат і ризиків.

Для подолання неформальної зайнятості прямі та непрямі контрольні заходи необхідно використовувати одночасно. Скоріше основні проблеми полягають у тому, які конкретні заходи політики в кожному підході є найбільш ефективними. Каральні кампанії мають поєднуватися із заходами, спрямованими на підвищення обізнаності або профілактичними щодо ризиків неформального статусу.

Добровільне дотримання законодавства виникає там, де є довіра до влади і її органів. Відповідно, примусове дотримання виникає тоді, коли влада здійснює владний вплив (тобто здатність змушувати громадян робити те, що вони раніше не збиралися робити, у способі, яким влада бажає їм це зробити). Коли немає ні довіри до влади, а влада не має

повноважень, то ніякі способи не є достатніми для впливу на неформальну зайнятість.

Всі способи державного регулювання повинні супроводжуватися реальними способами з викорінення корупційних практик в країні. Адже подолання корупції виступає основним компонентом легалізації неформальної складової економічного життя.

ПІСЛЯМОВА

В процесі написання цієї роботи приходимо до низки узагальнень. Процес інституційних змін безпосередньо залежить від функціонування базових інститутів суспільства, які формують певну інституційну рівновагу суспільства. В теорії інституційних структур такі інститути розуміються як сформовані в ході суспільної практики і постійно відтворювальні, найбільш суттєві і стійкі соціальні відносини, які дозволяють суспільству виживати і розвиватися як цілісному організму. Поняття базових інститутів виступають як глибинні, відносно постійні структури інституційного середовища, які варто відособлювати від їх динамічного «поверхневого» прошарку, який представлений різноманітними інституційними формами і складають певну інституційну рівновагу. Інституційна структура вибудовується на основі ієрархічної субпідрядності інституційних форм до базових інститутів, в її основі лежить ізоморфізм, відповідність елементів «повеневого прошарку» фундаментальним структурам.

Дуальний характер інституційного середовища набуває вираженої специфіки в умовах інституційних змін, у перехідних станах суспільства. У міру зростання альтернативних інститутів порушується інституційний баланс як між формальними, так і між неформальними інститутами, а також між новими формальними і старими неформальними інститутами. Таким чином, може виникнути феномен подвійної інституціоналізації як специфічної ознаки перехідного суспільства.

Неформальні практики, які з'явилися в радянській економіці, в теперішній час поширилися і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і навіть культурі. Це значить, що період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а приймає стійку, стабільну форму і суспільство опиняється в стані стаціонарної інституційної нерівноваженості.

Неформальна зайнятість вивчалась переважно в контексті західних країн. В Радянському Союзі ринок праці знаходився під контролем держави і був весь офіційним. Лише в період перебудови поширилися різні форми неформальних практик (прогули, використання майна у власних цілях, крадіжки). З початком ринкових реформ, форм адаптації та виживання з'явилося ще більше (неповна зайнятість, приховане безробіття, тіньова оплата праці). Найбільш масові форми офіційної сфери працевлаштування – це неформальна зайнятість без офіційного договору працевлаштування та заробітна плата в «конверті» та неофіційна трудова міграція.

Неформальна зайнятість, з одного боку, відіграє роль своєрідного «звалища» інститутів, що відживають, забезпечуючи тимчасове виживання міських і сільських маргіналів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин (наприклад, сімейні неформальні «мікрофірми», засновані багато в чому на архаїчних відносинах особистої залежності). З іншого боку, неформальну зайнятість можна розглядати і як «дублікат» пануючих у даний період інститутів: неформали виробляють звичайні товари і послуги, що споживаються суб'єктами офіційної економіки, причому замовлення для неформального сектора часто лунають і з боку «офіційного» бізнесу. Врешті, неформальна зайнятість є «полігоном» для нових інститутів: будучи сукупністю дрібних і найдрібніших підприємницьких одиниць, з легкістю змінюють асортимент, технологію, зовнішні і внутрішні господарські зв'язки, демонструючи найвищу гнучкість і виживання. Саме інституційний підхід не передбачає виділення сегментів, але вказує на «наскрізний» характер неформальних інститутів, що співіснують із формальними інститутами.

Масштабність неформальної зайнятості в Україні в різних формах просто вражає. Для великої кількості громадян в Україні, найрізноманітніших соціальних верств (молоді, студентів, пенсіонерів, інвалідів, професіоналів, членів особистих селянських господарств) неформальна зайнятість стала звичною. Загальна поширеність її практик утворює в суспільній свідомості нейтральне ставлення до цього явища. Відбувається ніби виправдання поведінки суб'єктів господарювання (відхід у «тінь») тим, що в умовах корупції, постійних загроз рейдерства, недотримання ринкових принципів і справедливості у сфері регулювання економіки виникає тотальна недовіра до держави та її органів. У цьому випадку кожен розраховує лише на себе й виживає, як може. Водночас у суспільній свідомості формується уявлення про неможливість зміни існуючих «правил гри» і неспроможність держави ефективно впливати на нормалізацію економічного розвитку країни та поліпшення індивідуальних перспектив. Не випадковими в такому контексті є міграційні орієнтації населення, особливо серед молоді, які набувають ознак національної безпеки.

Водночас розвиток інформаційно-комунікаційних технологій стимулює створення нових форм соціально-трудова відносин, які втрачають риси територіальної локалізації. Такі ознаки фактично утворюють глобальну тенденцію «дестандартизації зайнятості» як процесу перетворення відносин повної зайнятості в різні форми нетипової, у т. ч. неповної зайнятості.

Не можемо однозначно оцінити роль неформальної зайнятості. Адже, з одного боку, неформальна зайнятість деформує ринкові відносини, збільшує ймовірність порушення прав працівників, позбавляючи їх соціальних гарантій, недоотримуючи значних відрахувань до бюджету. З іншого боку, сприяє скороченню фактичного безробіття, зниженню напруги на ринку праці, дає можливість працівникам отримати прибуток, відкриває можливості гнучкого використання робочої сили.

Неформальні практики, що пронизують усі форми економічної реальності, – це компроміс формальних правил і соціальних норм. Тобто неформальні практики укорінені в зазорі законів і неписаних норм поведінки і чим глибший цей зазор, а також чим слабший механізм примусу до виконання закону, тим різноманітнішими є неформальні практики. Люди можуть відтворювати неформальні практики, не будучи здатними артикулювати їх. Але і способи рефлексії, і вербалізації навряд чи зможуть скласти їх словесний портрет через їх виключну контекстуальну пластичність. Образно кажучи, неформальні практики – це мости, опорами яких є, з одного боку, законодавчі правила, з іншого, соціальні норми. Таким чином, неформальні правила можуть виникати двояким чином. По-перше, як доповнення до формальних приписів, заповнення інституційних пустот. По-друге, неформальні правила часто виконують норми альтернативи, свого роду паралельного світу, що функціонує поряд із формальною економікою.

Сучасна «інституційна нестабільність» створює перепони в повноцінній легалізації неформальних практик, як з боку легальних інститутів влади, так і побажань самого населення в їх формалізації.

Обмеженням наукових підходів є саме неврахування соціальних і політичних передумов у функціонуванні неформальної зайнятості. Адже дослідження неформальної зайнятості варто реалізовувати в певному соціально-політичному і культурному контексті, що дозволяє більш цілісно і комплексно враховувати її складний і гетерогенний характер. Неформальна зайнятість характеризується цілим комплексом функціональних чинників, а саме: економічних, соціальних, інституційних, екологічних впливів, включаючи безробіття і рівень достатку, соціальні мережі, локальну культуру і форми регулюючого впливу. Контекст певного соціального часу і простору визначає характер неформальної зайнятості, її масштаби, фактори розвитку, цілі роботодавців і працівників.

Можемо також зробити узагальнення, що відмінності між формальною та неформальною зайнятістю досить перебільшено. Саме через масштабність і масовість офіційне працевлаштування наповнюється неформальним змістом. В той же час в сфері неформальної зайнятості

формуються стійкі і масові моделі поведінки, своєрідні правила гри, яким слідують учасники неформальної сфери. Формуються певні кордони дозволеного, які визначаються не офіційною нормативно-правовою базою, а традиціями, звичаями, нормами співжиття.

Порушення усних домовленостей розглядається як неправова діяльність не в силу ігнорування трудового законодавства, а тому, що порушуються неформальні домовленості сторін. Недобросовісна поведінка роботодавця формує його репутацію в суспільстві (зокрема через соціальні мережі), що в майбутньому відгукнеться неможливістю знайти працівників. Характер більшості домовленостей в сфері праці визначається вигідністю дотримання норм трудового права, а також взаємними (неформальними) домовленостями між роботодавцями і працівниками. Домовленості між сторонами носять неформальний характер і не передбачають дотримання яких-небудь гарантій причому з обох боків.

Неформальну зайнятість варто класифікувати за ознакою мотивації до задіяності в ній, а саме, як відсутність альтернатив до зайнятості (отримання мінімальних прибутків) або добровільність вибору (збільшення прибутків).

Розвиток ринкових відносин в Україні відбувався на основі поєднання офіційної зайнятості та широкого спектра самозабезпечення населення у формі ведення домогосподарства, городництва, підробітків, які допомагали б населенню виживати в умовах постійних соціально-економічних реформ. З часом роль і значення цих форм неформального забезпечення не тільки не зменшилось, а навпаки набуло масових форм. Крім того, додалась виплата заробітної платні в конверті, що розширило масштаби неформальності до небачених меж. Як наслідок, відповідно до статистики за офіційними прибутками, в країні, практично, відсутній середній прошарок населення, а в реальності значна частина населення не легалізує свої прибутки.

Взагалі питання легалізації прибутків комплексне і важке. Адже мова йде не тільки про приховування прибутків, а й про відсутність у суспільстві податкової моралі, цінності сплати соціальних відрахувань від своїх прибутків. Каральні методи, притягнення до відповідальності, штрафи ще можуть більше загнати у «тінь». Нагальним стає питання формування у людини внутрішньої мотивації, бажання працювати офіційно, сплачуючи визначені внески. Проте органи державної влади, напями їх регулювання повинні викликати довіру, центром їх функціонування має стати людина, її інтереси і потреби. Тобто мова йде про двосторонній рух у питанні регулювання неформальної зайнятості. Мова може навіть йти про формування цих якостей у молодого покоління, яке ще лише формується. Теперішнє покоління занадто зневірене і уражене масовою недовірою до всіх державних утворень, занадто багато матеріальних втрат і розчарувань

відбулось за роки реформ і експериментів. Важливо враховувати, що за певний історичний період люди навчилися покладатися на самозабезпечення, причому за вербальними патримоніальними очікуваннями про обов'язок держави надавати допомогу, створювати умови, часто вже функціонують і сформовані свої власні шляхи виживання і функціонування у змінних соціально-економічних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. Фонд экономической книги «Начала». Серия «Современная институционально-эволюционная теория». Москва : 1997. 180 с.
2. Bernard L. An Introduction to Sociology. NY. 1942.
3. Malinowski B.A. Scientific Theory of Culture. Chapel Hill. 1944. Published: August 1990. 238 p.
4. Ballard L.V. Social Institutions. NY. L., 1936.
5. Chapin F. Contemporary American Institutions. *A Sociological Analysis*. NY. 1935.
6. Barnes H.E. Social Institutions. NY. 1942.
7. Richard C. Helmes-Hayes. Canadian Sociology's First Textbook: C. A. Dawson and W. E. Gettys's "An Introduction to Sociology (1929)". *The Canadian Journal of Sociology*. 1994. Vol. 19, No. 4. P. 461–497.
8. Parsons T. The Social System. Glencoe, 1951. 575 p.
9. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Общая ред. А.М. Румянцева, пер. с польского М.М. Гуренко. Москва : Прогресс, 1969. 240 с.
10. Варга Н. І. Соціологічні основи дослідження неформальної економіки і зайнятості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологічна. №3 (30), 2016. Харків : Право. С. 108–116.
11. Капелюшников Р. Институциональная природа переходных экономик: российский опыт современного. *Кто и когда стремится вести Россию. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса* / ред. Т.И. Заславской. Москва : МВШСЭН, 2001. С. 89–98.
12. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса. *Кто и когда стремится вести Россию. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса* / под. общ. ред. Т.И. Заславской Москва : МВШСЭН, 2001. С. 3–16.
13. Заславская Т.И., Шабанова М.А. К проблеме институционализации неправовых социальных практик в России: Сфера труда. *Мир России*. 2002. Т.11. №2. С. 3–38.
14. Веблен Т. Теория праздного класса / Пер. с англ. С. Г. Сорокиной, Общ. ред. В. В. Мотылева. Москва : Прогресс. 1984. 183 с.

15. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. Київ : Институт социологии НАН Украины. 2008. 544 с.
16. Marc R. Institutional adjustment and instrumental value. *Review of international political economy*. V. 1. № 3. P. 405–443.
17. Штомпка Й. Социология социальных изменений. Москва : Аспект Пресс. 1996. 417 с.
18. Макеев С. Социальный институт: функция, генезис, структура. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. №4. С. 43–56.
19. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. под ред. Д. Автономова. Москва : Прогресс. 1982. 455 с.
20. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. Кн.2. Москва : Мысль, 2005. 813 с.
21. Капелюшников Р. QWERTY против DSK: методологические заметки на полях дискуссии. *Истоки. Из опыта изучения экономики как структуры и процесса* / Под. ред. Я.И. Кузьминов, В.С. Автономов, О.И. Ананьин и др.. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ. 2006. С. 208–227. 533 с.
22. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию. Издание 3-е СПб. : Нестор-История, 2014. 468 с.
23. Головаха Е. Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. №4. С. 5–22
24. Варга Н. І. Інституціоналізація неформальних економічних практик у транзитивному суспільстві. *Український соціум*. № 4 (63). 2017. 4(63). С.59–69
25. Ledeneva A. How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business. Ithaca: Cornell University Press, 2006. 288 p.
26. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2004. 448 с.
27. Ярулин К. И. Институционализация неформальных социальных практик : автор... канд. соц. наук: 2012 URL: <http://www.dissercat.com/content/institutsionalizatsiya-neformalnykh> (дата звернення : 23.12.2017).
28. Варга Н. І. Соціальна природа і наслідки неформальної зайнятості населення. *Вісник Львівського університету Серія Соціологічна*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Випуск 12. 2018. С. 3–14.
29. Дементьев В. В. Что мы исследуем, когда исследуем институты. *TERRA ECONOMICUS*. 2009. Т. 7. № 1. С. 13–30.

30. Гриценко А. А. Институциональная архитектура: объект, теория и методология. *Постсоветский институционализм* / Под. ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. Донецк : Каштан, 2005. С. 49–75
31. Тарасевич В. Н. Институциональная эволюция: от протоинститутов – к институтам. *Экономическая теория*. 2005. № 1–2. С. 45–60.
32. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. Москва : Изд-во «Дело». 2003. 464 с.
33. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. Москва : Изд-во «Дело». 2001. 408 с.
34. Варга Н. І. Вплив соціально-культурного середовища на інституціоналізацію неформальної зайнятості. *Соціокультурний розвиток регіонального соціуму в контексті національної безпеки : міждисциплінарний вимір: колективна монографія* / за заг. ред. І.А. Мейжис, Л. А. Ляпіна. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 241–262.
35. Лукашевич М. П. Соціологія економіки. Підручник. Київ : Каравелла. 2005. 288 с.
36. Латов Ю. В. Экономика вне закона: Очерки по теории и истории теневой экономики. Москва : Московский общественный научный фонд. 2001. 284 с.
37. Эрнандо де Сото. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Пер. с англ. Пинскер Б. Москва : Catallaxy. 1995. 320 с.
38. Скотт Дж. Благими намерениями государства: Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. Москва : Университетская книга. 2005. 576 с.
39. Рюль В.О. Варга Н.І. Використання теорії соціального обміну і довіри при аналізі неформальної зайнятості. *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2018. № 3-4. С.83– 90.
40. Katsenelinboigen A. Coloured Markets in the soviet Union. *Soviet studies*. 1977. vol.29. №1. P. 62–85.
41. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления. Москва : ГУ– ВШЭ, 2003. 328 с.
42. Варга Н.І. Функціонування соціальних мереж в умовах регіонального середовища *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. Випуск 67–68. Запоріжжя. 2016 . С. 105–113
43. Варга Н. І. Інституційний підхід в соціології до аналізу транзитивної економіки. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. №2 (29) лютий. 2016. С. 237–241.

44. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*. 1990. vol. 18 № 7. p. 990–1002
45. Мингиони Э. Неформальная экономика сквозь призму западного опыта: воздействие изменения режимов регулирования. *Неформальная экономика. Россия и мир* / под ред. Т. Шанина. Москва : Логос, 1999. С. 371–395. 576 с.
46. Шанин Т. Эксплоярные структуры неформальная экономика современной России. *Неформальная экономика: Россия и мир*. / Под ред. Т. Шанина. Москва : Логос. 1996. С. 11–33 576 с.
47. Грановеттер М. Сила слабых связей / перевод З. В. Котельниковой. науч. ред. В.В. Радаев. *Экономическая социология: электронный журнал*. 2009. Т. 10. № 4. С. 31–50.
48. "Великая трансформация" Карла Полаanyi: прошлое, настоящее, будущее. / Под общей ред. Р.М. Нуреева. Москва : ГУ-ВШЭ, 2007. 321 с.
49. Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins Dynamics, and Effects of the Informal Economy. *The Informal Economy: Studies and Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, MD : The Johns Hopkins University Press, 1989. P. 12.
50. Portes A., Sassen–Koob S. Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology*. 1987. Vol. 38. № 1. P. 30–58.
51. Варга Н., Голоніч Я. До питання про соціальні аспекти неформальної зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 1 (44). 2019. С. 28–33
52. Латов Ю. В. Эволюция исследований неформального сектора экономики за рубежом. Теневая экономика: экономический и социальный аспекты. пробл. темат. сб. Москва, 1999. С. 30–66.
53. Башкатов Б.И. Международная статистика рынка труда: Учеб. пособие. Москва: Изд-во МЭСИ. 1999. 69 с.
54. Hussmans R. Measuring the informal economy: from employment in the informal sector to informal employment. Bureau of Statistics Working Paper No. 53. Geneva: International Labour Office. 2005. 52 p.
55. Rakowski C. A. Convergence and Divergence in the Informal Sector Debate: A Focus on Latin America, 1984-1992. *World Development*. 1994. Vol. 22. №4. P. 501–516.
56. Fernandez-Kelly P. 'Introduction', in P. Fernandez-Kelly and J. Shefner (eds) *Out of the Shadows: Political Action and the Informal Economy in Latin America*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press. 2006

57. Chen M., Vanek J., Carr M., Secretariat C. Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction: A handbook for policy-makers and other stakeholders. Commonwealth Secretariat. 2004. 173 p.
58. Castells M., Laserna R. The new dependency: technological change and socioeconomic restructuring in Latin America. *Sociological Forum*. 1989 4(4). P. 535–560
59. Portes A. An Informal Path to Development? *Hemisphere*. 1991. Winter - Spring. P. 4–5.
60. Light I., Bonacich E. Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965–1982. Univ of California Pr. 1991. 506 p.
61. Williams C. C. Tackling Europe's Informal Economy: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal De-regulatory Perspective. *Journal of Contemporary European Research*. 2013. V. 9(2). P. 262–278.
62. Kornai J. Market Socialism Revisted. In Pranab B. and Roemer J. (eds) *Market Socialism: The Current Debate*. New York: Oxford University Press. 1993 P. 42–68.
63. Lacko M. The hidden economies of Visegrad countries in international comparison: a household electricity approach. Cambridge : Cambridge University Press. 1998 P. 128–152.
64. Grossman G. The 'Second Economy' of the USSR. In Tanzi (Ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington D.C. Heath. 1982
65. Peattie L. Anthropology and planning. *Journal of Planning Education and Research*. 1990. 9(2) P.101–106.
66. Rakowski C.A. Convergence and Divergence in the Informal Sector Debate: A Focus on Latin America, 1984-1992. *World Development*. 1994. Vol. 22. № 4. P. 501–516.
67. Williams C. C., Round J. Re thinking the Nature of the Informal Economy: Some Lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2007. 31:2. p. 425
68. Gërxfhani K. The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice*. 2004. 120(3). P. 267–300.
69. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы / науч. ред. В.В. Радаев. *Экономическая социология: электронный журнал*. 2003. Том 4. №5 С. 34–53.
70. Bromley R. A New Path to Development? The Significance and Impact of Hernando De Soto's Ideas on Underdevelopment, Production, and Reproduction. *Economic Geography*. 1990. V. 66 (4). P. 328–348.
71. Williams C. C. Tackling Europe's Informal Economy: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal De-regulatory Perspective. *Journal of Contemporary European Research*. 2013. P. 92

72. Likic-Brboric B., Slavnic Z., Woolfson C. Labour migration and informalisation: East meets West. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2013. 33(11/12). P. 677–692.
73. Hart K. Informal income opportunities in urban employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*. 1973. 11(1). P.61–89.
74. Gërkhani K. The informal sector in developed and less developed countries: a literature survey. *Public Choice*. 2004. 120(3). P.267–300.
75. Williams C. C., Round J. Beyond formalization: rethinking the future of work. *Foresight*. 2007a. 9(3). P. 30–41.
76. Peattie L. An idea in good currency and how it grew: the informal sector. *World Development*. 1987. 15(7). 851 p.
77. Chen M., Vanek J., Carr M., Secretariat C. Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction: A handbook for policy-makers and other stakeholders. Commonwealth Secretariat. 2004. 248 p.
78. Sassen S. Cities Today: A New Frontier for Major Developments. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2009. P.53–71.
79. Williams C. C., Round J. Beyond formalization: rethinking the future of work. *Foresight*, 2007 a. 9(3). P.30–41.
80. Levitan L., Feldman S. 'For love or money: Nonmonetary economic arrangements among rural households in central New York' / In D. Clay and H. Schwarzwller (eds.) *Research in Rural Sociology and Development*. Greenwich. CT: JAI Press. 1991.
81. Виноградский В. Природные и социальные контексты неформальной экономики крестьянской России. *Неформальная экономика: Россия и мир.* / под ред. Т. Шанина. Москва : Логос, 1999а. С. 173–183.
82. Соціологія: підручник / за ред. Ю.Ф.Пачковського. Львів: ЛНУ ім. І.Франка. 2011. 418 с.
83. Latouche S. In the wake of affluent society: an exploration of post-development. Zed, London. 1993
84. Chen M., Jhabvala R., Lund F. Supporting Workers in the Informal Economy: A Policy Framework. Geneva: Employment Section. International Labour Office. 2002. p. 61
85. Гранноветтер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности. / Пер. М. С. Добряковой. науч. ред. В.В. Радаев. *Экономическая социология: электронный журнал*. Том 3. № 3. 2002. С. 44–59.
86. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: причины развития в зеркале мирового опыта. *Проблемы прогнозирования*. 2000. № 4. С. 152–158.

87. Заславская Т. И., Шабанова М. А. Социальные механизмы трансформации неправовых практик. *Общественные науки и современность*. 2001. № 5. С. 5–24
88. Варга Н.І. Неформальна економіка в умовах перехідного суспільства. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик»*. Одеса, 2016. С.47–52.
89. Лукашевич М. П. Соціологія ринків: підручник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2011. 231 с.
90. Варга Н.І. Інституціоналізація неформальної економіки: соціологічний зріз. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : збірник наукових праць / Ред. кол.: В. Б. Євтух. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2015. Вип. 19-20. С. 111–121.
91. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика. Понятие, история изучения, исследовательские подходы. *Социологические исследования*. 2012. № 2. С. 31–39.
92. Гвоздецька Б.Г., Ігнатоля Н. І. Неформальні аспекти економіки і соціальні мережі взаємопідтримки домогосподарств Карпатського регіону. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політична думка*. Том 16. Випуск 10. 2011. С. 236–244.
93. Титов В. Н. Неформальная экономика как подсистема рыночного хозяйства. Москва : М-Студио, 2008. 456 с.
94. International Encyclopedia of Sociology, 1995. Vol. 2. p. 1310
95. Ігнатоля Н. І. Трансформація класичних форм підприємництва в соціальних умовах неформальної економіки. *Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики* : збірник наукових праць. Запоріжжя. 2010. № 44. С. 81–90.
96. Homans G. C. Rational Choice Theory And Behavioral Psychology / In C. Calhoun, M. Meyer & R. Scott (eds). *Structures Of Power And Constraint: Papers in Honor of P. Blay*. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. P. 77–90.
97. Blau P. M. Exchange and Power in Social Life. New York: John Wiley & Sons. 1964. 352 p.
98. Feld L. P., Frey B. S. Tax compliance as a result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, 2007. 29 (1). P.102–120.
99. Kirchler E. The Economic Psychology of Tax Behaviour. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 243 p.
100. Sahlins M. On the Sociology of Primitive Exchange / In M. Banton (ed.). *The Relevance of Models for Social Anthropology*. A. S. A. Monographs. No.1. London : Tavistock Publications. 1965. P. 139–236.

101. Gouldner A. W. The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 1960. 25. P. 161–178.
102. Rousseau D. M. *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*. Thousand Oaks. CA: Sage. 1995. 264 p.
103. Bearman P. Generalized Exchange. *American Journal of Sociology*, 1997. 102. P. 1383–1415.
104. Braithwaite V. A New Approach to Tax Compliance' In V. Braithwaite, *Taxing Democracy: Understanding Tax Avoidance and Evasion*, Aldershot, UK, Ashgate. 2003. P. 1–11.
105. Kinsey K., Grasmick H. Did the tax reform act of 1986 improve compliance? Three studies of pre- and post-TRA compliance attitudes. *Law and Policy*. 1993. 15. P. 239–325.
106. Варга Н. І. Соціальний капітал: теоретичні підходи до визначення. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. 2012. № 54. С. 7–15.*
107. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL : <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>
108. Tanzi V. *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington, Mass.: Heath, 1982.
109. Grossman G. The «Second economy» of the USSR. *Problems of communism*. 1977. № 5. P. 25–40.
110. *The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment*. S. Sethuraman (ed.). Geneva: ILO, 1981.
111. Гимпельсон В. Е., Капелюшников Р. И. Нормально ли быть неформальным? Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 56 с.
112. Синявская О. В. Неформальная занятость в современной России: измерение, масштабы, динамика Москва : Поматур, 2005. 56 с.
113. Туленков М. В. Ринок праці в інституційному вимірі. *Економіка ринку праці та проблеми зайнятості*. 2011. №11. С.56–70.
114. Радаев В. Неформальная экономика и внеконтрактные отношения в российском бизнесе. Подходы к исследованию неформальной экономики. *Неформальная экономика: Россия и мир.* / Под ред. Т. Шанина. Москва : Логос, 1999а. С. 47–95.
115. Castells M., Portes A. *World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. The Informal Economy*. London :The Hopcins University Press, 1989 336 p.
116. *The Handbook of Economic Sociology.* / N. Smelser, R. Swedberg (eds.). Princeton: Princeton University Press, 1994. 729 p.

117. Брагина Е. Неформальный сектор в экономике: пережиток или перспектива? *Мировая экономика и международные отношения*. 1997. №8. С. 32 – 44.
118. Варга Н.І. Самозайнятість населення як форма соціально-економічної адаптації: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2013. Вип. № 28. С. 25–30.
119. Bromley R. Introduction – the Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development*. 1978. Vol. 6. № 9/10. P. 1033–1939.
120. Білоскурський О. Неформальна економічна активність: спроба оцінки її масштабів в Україні. *Наукові записки НаУКМА: Збірник наукових праць*. 2001. Т.19. Соціологічні науки. С. 51–57.
121. Капелюшников Р. И. Неформальная занятость в России: что говорят альтернативные определения?: препринт WP3/2012/04. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом «Высшей школы экономики», 2012. 84 с.
122. Нуреев Р. М. Классификация неформальной занятости и методы ее оценки. Современная экономическая теория *TERRA ECONOMICUS*. 2015. Том 13. № 1. С. 14–29.
123. Варга Н., Пелін О. Соціальний розвиток неформальних практик підприємництва в умовах економічної кризи (приклад Закарпаття): Монографія. Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики. УжНУ. Ужгород, 2012. 151 с.
124. Варга Н.І. Неформальна економіка в умовах перехідного суспільства. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик»*. Одеса, 2016. С. 47–52.
125. Гулевич О. Трансформація зайнятості у сфері послуг під впливом розвитку інформаційних технологій. *Україна: аспекти праці*. 2010. №2. С. 10–13.
126. Злупко Л. А. Зайнятість в умовах формування інноваційної економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец.08.00.01 «Економічна теорія». Львів. 2010. 20 с.
127. Жадан О. В. Причини та наслідки поширення нестандартної зайнятості на національному ринку праці. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр». 2014. Вип. 3 (46). С. 1–8.
128. Дощенко А.В. Розвиток дистанційної зайнятості як складова трансформації соціально-трудової сфери. *Економіка праці та проблеми зайнятості*. 2014. №4. С. 21–25/

129. Рывкина Р. В. От теневой экономики к теневому обществу. *Pro et contra*. Т. 4. 1999. 255 с.
130. Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості населення. Державна служба статистики України. URL : https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/18/metod_16.pdf (дата звернення : 20.02.2019).
131. Панеях Э. Л. Формальные правила и неформальные институты и их применение в российской экономической практике / науч. ред. В.В. Радаев. *Экономическая социология: электронный журнал*. 2001. Том 2. № 4. С. 56–69
132. Радаев В. В. Теневая экономика в СССР. России: основные сегменты и динамика. *Восток*. 2000. № 1. С. 89–97.
133. Ткаченко А. Тіньова економіка та її вплив на економічну систему. *БІЗНЕСІНФОРМ*. № 10. 2012. С. 47–58.
134. Запорожец О. Игра в рынок: диспозиция сил (формальные и неформальные практики адаптации индивидов к новой экономической среде. *Неформальная экономика в постсоветском пространстве: Проблемы исследования и регулирования* / ред. И. Б Олимпиева, О.В. Паченков. Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований, 2003. С. 128–134.
135. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем. *Вопросы философии*. 1990. № 8. С. 110–115.
136. Агабекян Р. Л. Феномен неформальной занятости в российской экономике. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 1. С. 297–300.
137. Варга Н. І. Неформальна зайнятість населення: підходи до розуміння і визначення. *Науково-теоретичного альманаху. Грані*. Дніпропетровськ: ДНУ. Том 20. № 6/146. 2017. С. 23–27.
138. Цимбал О. Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та заходи в рамках системи інспекції праці. Проекту МОП «Зміцнення системи інспекції праці і механізмів соціального діалогу». 2017 URL : http://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2017/08/2_Незадекларована-праця.-Україна.-Форми-прояву-і-масштаби.pdf (дата звернення : 23.02.2019).
139. Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та шляхи її подолання. Проект ЄС-МОП зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці. 2018. URL: http://dsp.gov.ua/docs/UndeclaredWork_in_Ukraine.pdf (дата звернення : 25.02.2019).
140. Економічна активність населення України 2018: Стат. збірник. Державна служба статистики України. 2019. 205 с.

141. Яценко Л. Д., Якушенко Л. М. Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні. *Серія Соціальна політика*. № 23. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tinyova_zaynatist-71558.pdf (дата звернення : 25.02.2019).
142. URL:https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2017/rp/rp_reg/reg_u/arch_nzn_reg_u.htm (дата звернення : 25.02.2019).
143. Близнюк В.В. Тіньовий сегмент ринку праці в Україні. *Матеріали 10-ї міжнародної науково-практичної конференції «Ключові питання в сьомій науці»*. Софія : «БялГРАДБГ» ООД», 2014. Том 3. С. 44–52.
144. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). 2014. URL : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf (дата звернення : 26.02.2019).
145. Варга Н. І. Неформальної зайнятості в Україні: соціально-економічний зріз. *Вісник Одеського національного університету*. Соціологія і політичні науки. Том 23. Випуск 1 (30). 2018 С. 28–38.
146. Williams C. Policy Approaches towards undeclared work: a conceptual framework. GREY Working Paper No. 4. Sheffield: Sheffield University Management School. 2014. 33 p.
147. McFarlane C., Waibel M. Urban Informalities: Reflections on the Formal and Informal. *Economic Geography*. 2013 Vol.89. Issue 2 P. 201–202.
148. Williams C. Tackling Europe's Informal Economy: A Critical Evaluation of the Neo-Liberal De-regulatory Perspective. *Journal of Contemporary European Research*. 2013 9(2) URL : <http://jcer.net/index.php/jcer/article/view/496/0> (дата звернення : 23.03.2019).
149. Нуреев Р. М., Ахмадеев Д. Р. Формальная и неформальная занятость как «близнецы-братья» : Современная Российская Практика. *Terra Economicus*, 2015. Том. 13(3) С. 16–33.
150. Варга Н. І. Вплив соціально-економічних факторів на розвиток неформальної зайнятості в Україні. *Габітус*. Науковий журнал. Випуск 10. 2019. С. 44–50.
151. Паспорт Закарпатської області. Державна служба статистики Головного управління статистики у Закарпатській області. URL : https://carpathia.gov.ua/sites/default/files/imce/passport_of_transcarpathian_region_2018.pdf (дата звернення : 20.07.2019).
152. Зайнятості та безробіття населення Закарпатської області у 2018 році. Держстат. ЕКСПРЕС-ВИПУСК. Головне управління статистики у Закарпатській області. URL : http://www.uz.ukrstat.gov.ua/press/2019/expr_v054.pdf (дата звернення : 20.07.2019).

153. Капітальні інвестиції у 2018 році: обсяги, тенденції, порівняння URL: <http://edclub.com.ua/analitika/kapitalni-investyciyi-u-2018-roci-obsyagu-tendenciyi-porivnyannya> (дата звернення : 20.07.2019).
154. Суспільно-політичні настрої на Закарпатті. Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. URL : <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakaratti> (дата звернення : 21.07.2019).
155. Соціально-економічний аналіз розвитку Закарпатської області. Закарпатська обласна державна адміністрація. Департамент економічного розвитку і торгівлі. Аналітична інформація до матеріалів проекту Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021–2027 років. Ужгород. 2019. 121 с.
156. Чисельність наявного населення в Україні. Державна служба статистики. URL:http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2019/zb_chnn2019.pdf (дата звернення : 22.07.2019).
157. Пітюлич М. М. Гірські території Українських Карпат: сучасний стан та перспективи розвитку. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України. Ужгород: Гражда. 2015. С. 144–150.
158. Пітюлич М. І., Бібен М. І., Мікловда В. В. Трудовий потенціал регіону: стратегія розвитку і функціонування. Ужгород: Карпати. 1996. 139 с.
159. Пітюлич М. М. Гірські території Українських Карпат: сучасний стан і перспективи розвитку. Ін-т регіон. дослідж. ім. М.І. Долишнього. Львів: Гражда, 2015. 318 с.
160. Пітюлич М. І. Регіональні механізми розвитку соціально-трудоного потенціалу: монографія. Закарпат. регіон. центр соц.-екон. і гуманіт. дослідж. НАН України. Ужгород : Карпати, 2008. 200 с.
161. Варга Н.І. Самозайнятість населення як форма соціально-економічної адаптації: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. Випуск № 28. Ужгород, 2013. С. 25–30.
162. Ігнатоля Н. І., Рюль В.О. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення населення Закарпатського регіону. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : Збірник наукових праць. Випуск 16. X. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2010. С. 351–357.
163. Ігнатоля Н. І., Рюль В.О. Розвиток економічних практик самозабезпечення (неформальне підприємництво і трудова міграція) населення Закарпатського регіону. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. 2010. Вип. 4. С. 126–135.

164. Schwartz S. H. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*. Ed. by M. Zanna. N.Y. : Academic Press, 1992. P. 1–65.
165. Варга Н. І., Афанасьєв Д. М. Соціально-економічний потенціал молоді Закарпаття (за результатами соціологічного дослідження). *Релігія та Соціум. Міжнародний часопис*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. 2017. № 3–4. С. 27–28.
166. Gregory C. A. Gifts to Men and Gifts to God: Gift Exchange and Capital Accumulation in Contemporary Papua. *Man*. 1994. P. 911
167. Трансграничье в изменяющемся мире: Россия – Китай – Монголия (теория трансграничья, сравнительное гражданское право, трансграничное образование, прикладные исследования) : сб. статей / ред.: М.И. Гомбоева, О. А. Маркова. Забайкал. гос. гум.-пед. ун-т . Чита : Изд-во ЗабГГПУ, 2010. 261 с.
168. Варга Н. І. Мотиваційний механізм розвитку самозайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. Випуск №37. Ужгород, 2015. С. 20–23.
169. Валлерстайн И. Модернизация: мир праху ее. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 2. С. 21–25.
170. Савельев Ю. Социология в поисках сущности современности: систематизация теорий общества модерна и модернизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2012. №3. С. 45–67.
171. Титаренко Л. Г. Теории Пограничья. URL : http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2013_2/Titarenko_2013_2.pdf (дата звернення : 27.07.2019).
172. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. № 18. С. 79–99.
173. В тени регулювання: неформальність на російському ринку труда. / Под ред. В. Е. Гимпельсона, Р.И.Капелюшникова . Издательский дом Высшей школы экономики, 2014. 536 с.
174. Варга Н.І. Трудова мобільність, як складова ринку праці (на прикладі сільського населення Закарпаття). *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. Випуск №31. Ужгород, 2014. С. 41–44.
175. Цыганкова И.В., Базжина В.А., Никишина О.Ю. Развитие нестандартных форм занятости в современной России. *Российское предпринимательство*. 2014. Том 15. № 24. С. 71–86.
176. Варга Н. І. Соціальні аспекти неформальної зайнятості молоді в Україні *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. 2017, Вип. 76 С. 137–145.

177. Ignatolia N. The labour migration of Ukrainians and Transcarpathians to the countries of Central-East Europe. *Ukraine, between integration and partnership*. Collection voisinages Europeens. Bruxelles, 2010. С. 313–319
178. Варга Н. І. Зайнятість молоді на пограниччях Центрально-Східної Європи. *Вісник Львівського університету Серія Соціологічна*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Випуск 10, 2016 С.174–182.
179. Varha N. Temporary employment of the high school graduates (in terms of the border area of Central and Eastern Europe). *Youth in Central and Eastern Europe Sociological Studies*. 2 (6) /2016 P. 66
180. Либанова Э., Позняк А. Формирование потоков трудовых миграций в приграничных регионах Украины. *Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина* / Под ред. С.И. Пирожкова. Киев: НИПМБ, 2002. С.134–136.
181. Малиновська О. Проблема зовнішньої трудової міграції в Україні. «Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу» Міжнародний науково-практичний семінар. URL : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2003/sem11-11.htm#mal> (дата звернення : 20.07.2019).
182. Бурдельный Е. Современное состояние трансграничных международных миграций. *Moldoscopie. Проблемы политического анализа*. nr.3 (LIX). 2011. Кишинев: USM, 2011. С. 115–128.
183. Ігнатоля Н. І., Рюль В.О. Міграція населення як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. Випуск 42. 2009 С.78–84.
184. Botnarenco, S., Cebotari, S. Actual migration tendencies of the Republic of Moldova population towards european area. *Moldoscopi*, nr.3 (LIX), 2011. Кишинев: USM, 2011. С. 103–114.
185. Varga N., Ruehl V. Wpływ transgranicznej migracji zarobkowej rodziców na socjalizację dzieci. *Problemy i zagrożenia współczesnej rodziny teoria i badania* / pod redakcją naukową Beaty Szluz. Rzeszów : Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017. p. 43–49.
186. Населення України. Трудова еміграція в Україні. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. 233 с.
187. Соціологічні дослідження українських заробітчани URL : <https://www.unian.ua/society/10897661-z-ukrajini-do-polshchi-vijizhdzhayut-osvicheni-molodi-y-pracezdatni-ukrajinci-doslidzhennya.html> (дата звернення : 20.07.2019). (дата звернення : 27.07.2019).
188. Латонов А. Нелегальна міграція та її вплив на міжнародну і національну безпеку. *Стратегічна панорама*. 2005. № 2. С. 164–168.

189. Пуригіна О. Г. Міжнародна міграція : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 312 с.
190. Ігнатоля Н. І. Трудова міграція закарпатців: тенденції і напрямки змін. *Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. 2012. Випуск 6. С. 3–4.
191. Варга Н. І. Трудова міграція як стратегія зайнятості населення в умовах трансформації. *Актуальні питання соціології та соціальної роботи та професійної підготовки фахівців.* / за ред. І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Монографія ТОВ «РІК-У». Ужгород. 2016. С.91–111.
192. Игнатоля Н. И., Рюль В. О. Проблемы социализации детей трудовых мигрантов в условиях трансформации украинского общества. *Перекрестки. Журнал исследований Восточноевропейского пограничья*. Вильнюс : Епроп. гум. ун-т, Европейский гуманитарный университет. 2011. №1–2/2011 С. 212–222
193. Варга Н. І. Очікування та уявлення про ринок праці Закарпаття (за результатами анкетного опитування). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. Випуск 77. 2018. С. 134–143.
194. Baranyi B. A Spreading Europe: New Challenges to Hungarian-Ukrainian Cross-border Cooperation. *Eurointegration Challenges in Hungarian-Ukrainian economic relations*. Budapest. 2005 Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition. Pécs, Centre for Regional Sciences of HAS. P. 526–543.
195. Андерсон А. В. Типологизация приграничных регионов Украины на основе евроинтеграционного признака с особым акцентом на украинско-венгерское пограничье. *Вестник ТГУ*. 2013. Т.18. Вып.2. С. 555–559.
196. Медіна Т., Варга Н. Освітні стратегії випускників пограниччя (на основі фокусованих групових інтерв'ю). *Youth in Central and Eastern Europe Sociological Studies*. 2017. 3 (7). С. 6–22.
197. Офіційний звіт про проведення в 2016 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної освіти. Том 1. К. С. 96 156 с.
198. Регіональні дані ЗНО-2016. Український центр оцінювання якості освіти.: URL : <http://stat.testportal.gov.ua/>
199. Варга Н. І. Проблема самозайнятості молоді в умовах регіону. *Virtus* 2016. №5. С. 191–197.
200. Чеглей В. М. Світовий досвід розвитку сільського зеленого туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Економіка*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Спецвип. 33. Ч.3. С. 203–207.

201. Лібанова Е. М. Ринок праці: Навч. посібник. К.: Центр навч. літератури, 2003. 226 с.
202. Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2005. 244 с.
203. Кузнєцова О.П., Карнаухова О.В., Шевченко Л.В. Теоретичні основи самостійної зайнятості населення як одного з напрямків зниження безробіття. *Зайнятість та ринок праці*. Вип. 4. Київ : НЦ ЗРП, 1996. С. 31–34.
204. Варга Н.І. Сільський туризм як перспективний напрям самозайнятості населення карпатського регіону). *Міжнародний науковий вісник*. 2 (11) за матеріалами Міжнародної конференції 4-5 червня. 2015. Ужгород. С. 66–75.
205. Варга Н.І. Самозайнятість населення Закарпаття, як умова адаптації до сучасних економічних умов. *Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / За ред. проф. І. В. Козубовської, проф. Ф. Ф. Шандора. Ужгород, 2016. С. 36–38.
206. Варга Н.І. Стратегічні чинники працевлаштування населення в Закарпатському регіоні. *Соціологія праці та зайнятості: шляхи інституціоналізації і перспективи розвитку* : зб. наук. пр. VII Міжнародної науково-практичної конференції / ред. М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. Київ, 2016. С. 95–103.
207. Варга Н. І. Неформальна зайнятість населення в туристичній сфері (на прикладі закарпатської області). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Вид-во КПУ. Випуск 69–70. 2016 С. 48–56.
208. Acemoglu D., Robinson J.A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. New York: Crown Publishers. 2012. 571 p.
209. Hammar H., Jagers S.C., and Nordblom K. *Perceived Tax Evasion and the Importance of Trust*. Journal of Socio-Economics. 2000. 38. P. 238–245
210. Alm J., Torgler B. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*. 2006. 27 (2). P. 224–246.
211. Muehlbacher S., Kirchler E. Tax compliance by trust and power of authorities. *International Economic Journal*, 2010. 24(4). P. 607–610.
212. Костиця В.І., Бурлай Т.В. Сучасна політика ЄС щодо скорочення неформальної зайнятості та адаптація її підходів в Україні. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. №3. С. 32–39.

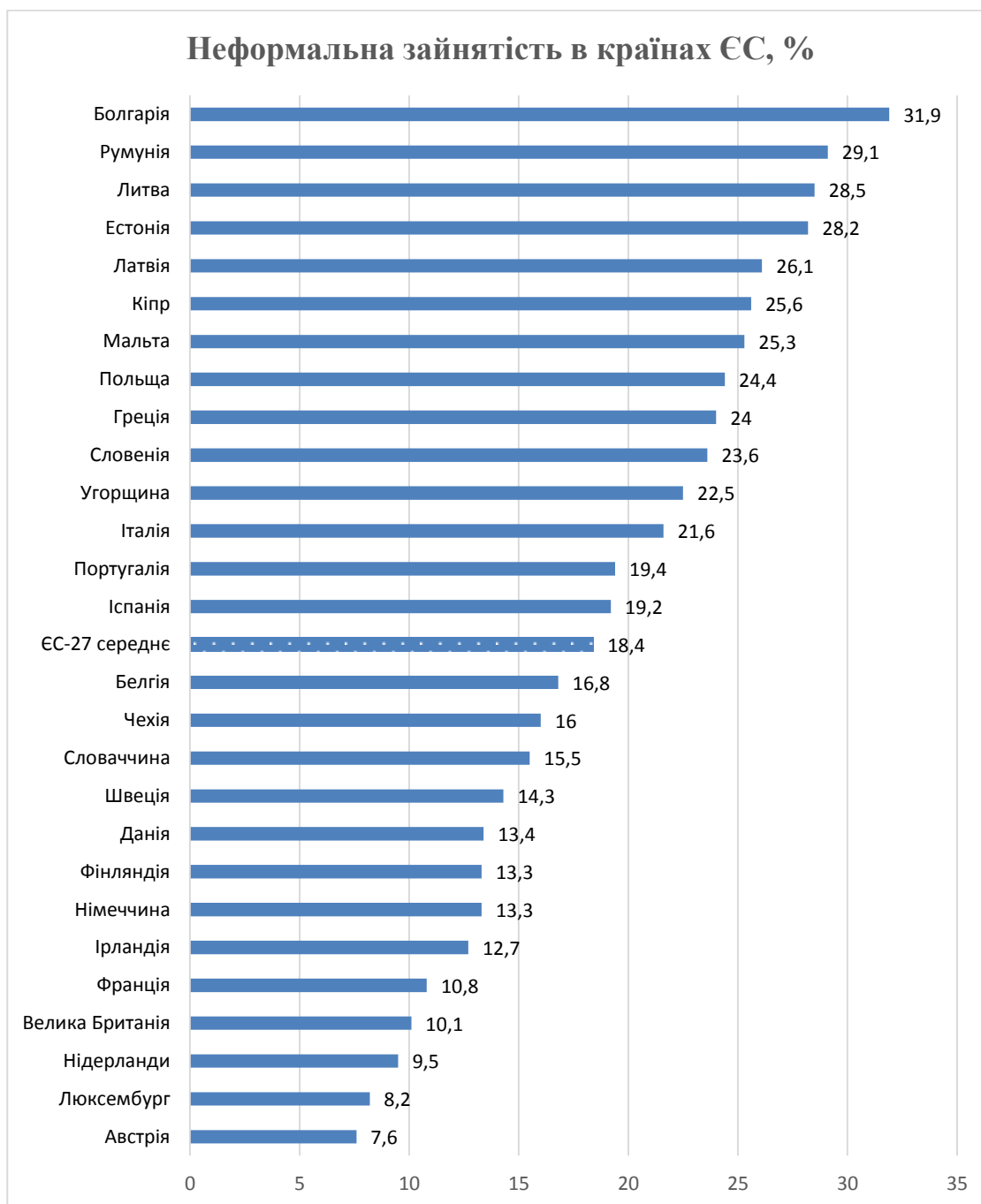
213. Тарасов М. Е. Теоретическая и методологическая основа дифференцированного воздействия государства на теневую экономику. Курс лекций. Якутск, 2004. С. 39.
214. Communication from the Commission “On undeclared work”. COM (1998) 219 final, 07.04.1998 / *Commission of the European Communities*. European Commission, 1998. 24 p.
215. Переход от неформальной к формальной экономике. Доклад V (1). Пятый пункт повестки дня. *Международная конференция труда, 103-я сессия*. Женева, Междунар. бюро труда, 2014. 90 с.
216. Commission Green Paper. *Modernising labour law to meet the challenges of the 21st century*. COM(2006) 708 of 22 November 2006. European Commission, 2006. 15 p.
217. European Parliament resolution “On stepping up the fight against undeclared work” of 9 October 2008 (2008/2035(INI)). European Parliament, 2008.
218. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “Towards a job-rich recovery”, COM/2012/0173 final of 18.04.2012. European Commission, 2012. 27 p.
219. Undeclared Work in the European Union. *Special Eurobarometer №284*. Report. European Commission, 2007. 90 p.
220. Undeclared Work in the European Union. *Special Eurobarometer №402*. Report. European Commission, 2013. 121 p.
221. Fighting against Undeclared Work. Council of the European Union. 2016. URL : <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/labour-mobility/platform-against-undeclared-work> (дата звернення : 12.07.2019).
222. Краус Н. М., Самойленко Є. Г. Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. № 1 (63). С. 64–71.
223. Варга Н. І. Афанасьєв Д. М. Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Дніпропетровськ: ДНУ. 2019. Том 22, № 4 С. 100–107.
224. Williams C. C. Policy approaches towards undeclared work. *GREY Working Paper*. Sheffield University management school University of Sheffield. Paper no.4. 2014. 45 p.
225. Williams C. C. *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 2004. 207 p.
226. White R., Williams C. C. Re-thinking monetary exchange: some lessons from England. *Review of Social Economy*. 2010. 68(3). P. 317–328.

227. Kus B. Regulatory governance and the informal economy: cross-national comparisons, *Socio-Economic Review*, 2010. 8(3). P. 487–510.
228. Williams C. C. Tackling Europe's informal economy: a critical evaluation of the neo-liberal de-regulatory perspective. *Journal of Contemporary European Research*, 2013. 9(3). P. 79–261.
229. Grabiner Lord. *The Informal Economy*. London: HM Treasury. 2000. 41 p.
230. Bergman M., Nevarez. A. Do audits enhance compliance? An empirical assessment of VAT enforcement', *National Tax Journal*. 2006. 59 (4) 817 p.
231. Murphy K. Regulating more effectively: the relationship between procedural justice, legitimacy and tax non-compliance. *Journal of Law and Society*. 2005. 32(4). P. 562–589.
232. Williams C. C. *The Informal Economy and Poverty: evidence and policy review*. York: *Report*. Joseph Rowntree Foundation. 2014. 50 p.
233. Castells M., Portes A. World underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy. *The Informal Economy: studies in advanced and less developing countries*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1989. P. 1–19.
234. Kempson H. *Life on a Low Income*. York Publishing Services Ltd. York, 1996. 193 p.
235. Williams C.C. *Rethinking the Future of Work: directions and visions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2007. 360 p.
236. Williams C. C., Windebank, J., Baric, M., Nadin, S. Public policy innovations: the case of undeclared work. *Management Decision*, 2013c. 51(6). P. 1161–1175.
237. Grey C. *A Very Short, Fairly Interesting and Reasonably Cheap Book about Studying Organizations*. London: Sage. 2005. 192 p.
238. Thompson P., Alvesson M. *Bureacracy at work: misunderstandings and mixed blessings. The Values of Bureacracy*. Oxford University Press, Oxford, 2005. P.89–114
239. Watson T. J. *Sociology, Work and Industry*. London: Routledge. 2003. 386 p.
240. Wilkinson H. *Wilmott Making Quality Critical: New Perspectives on Organisational Change*. London: Routledge and Kegan Paul. 224 p.
241. Cullis J. G., Lewis A. Why do people pay taxes: from a conventional economic model to a model of social convention. *Journal of Economic Psychology*. 1997. 18 (2/3). P. 305–321.
242. Ahmed E., Braithwaite V. Understanding Small Business Taxpayers: Issues of Deterrence, Tax Morale, Fairness and Work Practice. *International Small Business Journal*, 2005. 23 (5). P. 539–568.

243. Bird R., Martinez-Vazquez J., Torgler B. Societal institutions and tax effort in developing countries. *The Challenges of Tax Reform in the Global Economy*. New York: Springer, 2006. P. 185–230.
244. Beccaria C. On crimes and punishment. Publisher: Hackett Publishing Company, 1986. 129 p.
245. Weigel R., Hessin D., Elffers H. Tax evasion research: a critical appraisal and theoretical model. *Journal of Economic Psychology*, 1987. 8(2). P. 215–235.
246. Wenzel M. The impact of outcome orientation and justice concerns on tax compliance: the role of taxpayers' identity. *Journal of Applied Psychology*. 2002. 87. P. 639–645.
247. Wenzel M. The social side of sanction: personal and social norms as moderators of deterrence. *Law and Human Behaviour*, 2004. P. 547–567.
248. Bird R., Martinez-Vazquez J., Torgler B. Societal institutions and tax effort in developing countries. *The Challenges of Tax Reform in the Global Economy*. New York: Springer, 2006. P. 283–338.
249. Saeed A., Shah A. Enhancing tax morale with marketing tactics: a review of the literature. *African Journal of Business Management*, 2011. 5(35). P. 559–565.
250. Williams C. C., Renooy P. Tackling Undeclared Work in 27 European Union Member States and Norway: approaches and measures since 2008. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. 2013. 33 p.
251. Williams C. C., Renooy P. Flexibility@Work 2014: Bringing the Undeclared Economy out of the Shadows – the Role of Temporary Work Agencies. Amsterdam: Randstad. 2014. 50 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

(Поширеність неформальної зайнятості в країнах ЄС

[https://www.researchgate.net/publication/260453006_The_Informal_Economy_and_Poverty_Evidence_and_Policy_Review])

Неформально зайняте населення за статтю, місцем проживання та статусом зайнятості у 2017 році¹

	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років		у тому числі працювали			
			за наймом		не за наймом	
	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення віком 15-70 років	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення відповідного статусу	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення відповідного статусу
Усього	3695,6	22,9	1819,3	13,4	1876,3	73,9
Жінки	1514,7	19,5	720,7	10,7	794,0	75,3
Чоловіки	2180,9	26,0	1098,6	15,9	1082,3	72,9
Міські поселення	1697,2	15,3	1275,5	12,6	421,7	43,9
Сільська місцевість	1998,4	39,6	543,8	15,7	1454,6	92,2

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

Неформально зайняте населення за статтю, місцем проживання та віковими групами у 2018 році¹

(тис. осіб)								
	Усього	у тому числі за віковими групами (років)						
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років	3541,3	344,6	451,9	515,5	444,4	864,6	722,0	198,3
Жінки	1469,5	128,7	153,6	187,2	172,4	375,7	341,2	110,7
Чоловіки	2071,8	215,9	298,3	328,3	272,0	488,9	380,8	87,6
Міські поселення	1599,6	126,5	212,2	271,7	236,8	406,5	288,4	57,5
Сільська місцевість	1941,7	218,1	239,7	243,8	207,6	458,1	433,6	140,8

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

Неформально зайняте населення за статтю, місцем проживання та статусом зайнятості у 2019 році¹

	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років		у тому числі працювали			
			за наймом		не за наймом	
	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення віком 15-70 років	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення відповідного статусу	тис. осіб	у % до загальної кількості зайнятого населення відповідного статусу
Усього	3460,4	20,9	1586,4	11,4	1874,0	69,3
Жінки	1403,3	17,7	606,6	8,9	796,7	72,2
Чоловіки	2057,1	23,8	979,8	13,9	1077,3	67,3
Міська місцевість	1586,2	13,9	1114,2	10,8	472,0	41,4
Сільська місцевість	1874,2	36,3	472,2	13,1	1402,0	89,6

¹ Дані наведено за результатами обстеження робочої сили без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Неформально зайняте населення за видами економічної діяльності у 2016-2017 роках¹

	2016	2017
Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років - усього, тис. осіб	3961,2	3695,6
у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку		
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	40,8	42,1
промисловість	6,1	5,6
будівництво	15,5	16,1
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	20,9	19,6
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,5	3,3
тимчасове розміщування й організація харчування	2,6	2,4
інші види економічної діяльності	10,6	10,9

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

**Неформально зайняте населення за видами економічної діяльності
у 2018 році¹**

	2018
Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років - усього, тис. осіб	3541,3
у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку	
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	42,9
промисловість	5,5
будівництво	15,9
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	18,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4,2
тимчасове розміщування й організація харчування	2,2
інші види економічної діяльності	11,1

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

**Неформально зайняте населення за видами економічної діяльності
у 2019 році¹**

Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років, усього, тис. осіб	3460,4
у тому числі за видами економічної діяльності, у % до підсумку	
сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	42,3
промисловість	5,9
будівництво	17,0
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	17,3
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	3,9
тимчасове розміщування й організація харчування	2,6
інші види економічної діяльності	11,0

¹ Дані наведено за результатами обстеження робочої сили без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

Неформально зайняте населення за регіонами у 2017 році¹			
	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років, тис. осіб	у % до	
		кількості зайнятого населення віком 15- 70 років у відповідному регіоні	2016р.
Україна	3695,6	22,9	93,3
Вінницька	205,4	32,0	98,3
Волинська	92,8	25,4	84,1
Дніпропетровська	201,9	14,5	77,2
Донецька	99,8	13,6	87,5
Житомирська	132,2	25,9	102,4
Закарпатська	135,2	27,2	74,5
Запорізька	148,8	20,7	79,4
Івано-Франківська	275,5	49,3	93,0
Київська	72,0	9,7	94,7
Кіровоградська	71,9	19,1	102,1
Луганська	101,5	34,7	107,0
Львівська	204,8	19,5	82,9
Миколаївська	131,2	26,8	96,5
Одеська	210,8	21,4	113,9
Полтавська	81,5	14,2	90,6
Рівненська	227,1	49,3	102,9
Сумська	167,8	34,9	109,5
Тернопільська	111,4	27,9	111,1
Харківська	156,9	12,6	73,9
Херсонська	179,0	40,5	96,5
Хмельницька	120,1	23,3	101,9
Черкаська	119,0	23,0	91,8
Чернівецька	188,9	49,8	100,6
Чернігівська	82,5	19,4	94,7
м. Київ	177,6	13,1	99,6

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

Неформально зайняте населення за регіонами у 2018 році¹			
	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років, тис. осіб	у % до	
		кількості зайнятого населення віком 15-70 років у відповідному регіоні	2017р.
Україна	3541,3	21,6	95,8
Вінницька	200,9	30,8	97,8
Волинська	85,8	23,1	92,5
Дніпропетровська	211,1	15,1	104,6
Донецька	92,6	12,5	92,8
Житомирська	132,2	25,6	100,0
Закарпатська	123,9	24,7	91,6
Запорізька	154,6	21,1	103,9
Івано-Франківська	246,9	43,6	89,6
Київська	73,2	9,7	101,7
Кіровоградська	59,8	15,7	83,2
Луганська	94,8	31,8	93,4
Львівська	150,8	14,2	73,6
Миколаївська	138,5	27,9	105,6
Одеська	211,3	21,1	100,2
Полтавська	77,6	13,4	95,2
Рівненська	253,4	53,5	111,6
Сумська	150,0	30,9	89,4
Тернопільська	124,5	30,3	111,8
Харківська	133,6	10,6	85,1
Херсонська	178,5	39,8	99,7
Хмельницька	138,4	26,5	115,2
Черкаська	100,7	19,3	84,6
Чернівецька	167,3	43,7	88,6
Чернігівська	83,2	19,4	100,8
м. Київ	157,7	11,5	88,8

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

Неформально зайняте населення по регіонах у 2019 році ¹			
	Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років, тис. осіб	у % до	
		кількості зайнятого населення віком 15- 70 років у відповідному регіоні	2018р.
Україна	3460,4	20,9	97,7
Вінницька	179,9	27,2	89,5
Волинська	100,3	26,4	116,9
Дніпропетровська	204,3	14,5	96,8
Донецька	97,7	13,1	105,5
Житомирська	115,5	22,2	87,4
Закарпатська	101,6	20,0	82,0
Запорізька	162,6	21,9	105,2
Івано-Франківська	214,5	37,3	86,9
Київська	80,6	10,4	110,1
Кіровоградська	69,2	18,0	115,7
Луганська	85,8	28,3	90,5
Львівська	137,8	12,8	91,4
Миколаївська	167,5	33,5	120,9
Одеська	244,2	23,9	115,6
Полтавська	67,4	11,4	86,9
Рівненська	211,8	43,6	83,6
Сумська	126,4	25,7	84,3
Тернопільська	126,0	30,2	101,2
Харківська	137,4	10,9	102,8
Херсонська	174,2	38,3	97,6
Хмельницька	118,4	22,4	85,5
Черкаська	90,3	17,0	89,7
Чернівецька	194,6	49,4	116,3
Чернігівська	69,6	16,0	83,7
м. Київ	182,8	13,2	115,9

¹ Дані наведено за результатами обстеження робочої сили без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

(Державна служба зайнятості [<http://www.ukrstat.gov.ua>])

АНКЕТА

Кафедра соціології та соціальної роботи УжНУ спільно з Управлінням молоді та спорту Закарпатської ОДА проводить опитування молодих людей з метою виявити систему потреб та очікувань в сучасних соціально-економічних умовах.

Будь-ласка, уважно ознайомтесь з питаннями анкети. Серед можливих варіантів відповідей по кожному з питань оберіть варіант, який відповідає Вашій думці, та позначте його.

Анкета повністю анонімна. Всі отримані дані будуть використані в узагальненому вигляді.

П.1. Як Ви оцінюєте сучасну соціально-економічну ситуацію в країні?

1. Дуже добре	4. Дуже погано
2. В цілому добре	5. Важко сказати
3. В цілому погано	

П.2. Як Ви оцінюєте власний матеріальний стан?

1. Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти харчування
2. Усі гроші витрачаються на продукти і покупку необхідних недорогих речей
3. В основному грошей вистачає, але придбання дорогих товарів тривалого користування потребує накопичення або оформлення кредиту
4. Вважаю себе забезпеченою людиною, але на придбання квартири, машини потрібно накопичити
5. Будь-які необхідні витрати можу дозволити собі у будь-який час
6. Важко сказати

П.3. Що є джерелом Ваших доходів?

1. Зарплата та/або підприємницький дохід	4. Доходи від власності, банківських рахунків, цінних паперів
2. Стипендія	5. Випадкові доходи
3. Допомога батьків, дружини/ чоловіка, родичів	6. Соціальні виплати держави
	7. Інше

П.4 Сфера зайнятості _____ (вказуйте чим саме займаєтесь)

П.5. Чи працевлаштовані Ви?

1. Ні, ніколи не працювала
(перехід до питання №6)	3. Так, в даний момент працюю
2. Ні, але працювала раніше	4. Інший варіант _____
	5. Важко сказати

П.5.1. Який стаж роботи Ви маєте? (в роках) _____

П.6 Чи працювали Ви коли-небудь без оформлення трудового договору

1. Ніколи	4. Часто
2. Дуже рідко	5. Постійно
3. Час від часу	6. Важко відповісти

П.7. Як часто зустрічається ситуація зайнятості без оформлення трудового договору?

1. Часто відбувається	3. Ніколи не відбувається
2. Час від часу	4. Важко сказати

П.8. Як Ви думаєте, яка приблизно частка населення області, що працює без офіційного працевлаштування (без трудової книжки)

1. менше 1%	5. від 20% до 30%
2. від 1% до 5%	6. від 30% до 40%
3. від 5% до 10%	7. від 40% до 50%
4. від 10% до 20%	8. понад 50%

П.9. Назвіть основні причини участі в неформальній занятості, на Вашу думку? (оберіть все, що підходить)

1. Складність офіційного працевлаштування
2. Відсутність контролю, відповідальності, стягнень з боку держави
3. Вища оплата праці, ніж в офіційній занятості
4. Нестача офіційних робочих місць на ринку праці
5. Зависокі податкове навантаження, соціальні відрахування
6. Гнучкість, всебічне використання робочої сили
7. Інше _____

П.10. На Вашу думку, які з перерахованих нижче категорій населення, найбільше задіяні в неформальній занятості (оберіть все, що підходить)

1. безробітне населення	5. наймані працівники з неповним робочим днем
2. приватні підприємці (без найму працівників)	6. студенти
3. приватні підприємці (з наймом працівників)	7. трудові мігранти
4. штатні наймані працівники	8. пенсіонери
	9. інші

П.11. На Вашу думку, який вплив здійснює неформальна зайнятість на ринок праці області?

1. Здійснює серйозний вплив на ринок праці	3. Пливає і позитивно, і негативно
2. Тільки позитивний вплив	4. Не здійснює ніякого впливу
	5. Важко відповісти

П.12. Які основні ризики Ви пов'язуєте з неформальною зайнятістю? (оберіть все, що підходить)

1. Нещасні випадки, відсутність страховки	4. Невиплати або недоплата
2. Важкі умови праці, понаднормова робота	5. Відсутність нормативно-правового захисту
3. Висока плінність, можливість втрати роботи	6. Інше _____

П.13. Чи приходилося Вам колись займатися наступними видами послуг?

№	Вид зайнятості	Так	Ні	Важко сказати
П.13.1	Продаж і перепродаж домашньої сільськогосподарської продукції	1	2	3
П.13.2	Випадкові підробітки у приватних осіб	1	2	3
П.13.3	Продаж і перепродаж різних продуктів	1	2	3
П.13.4	Будівельні і ремонтні роботи	1	2	3
П.13.5	Перевезення на власному автомобілі	1	2	3
П.13.6	Переклади, набір електронних текстів	1	2	3
П.13.7	Різноманітні домашні ремесла	1	2	3
П.13.8	Репетиторство	1	2	3
П.13.9	Ремонт побутової техніки	1	2	3

П.13.10	Здача житла в оренду	1	2	3
П.13.11	Виготовлення їжі на продаж	1	2	3
П.13.12	Ремонт автомобілів	1	2	3
П.13.13	Догляд за дітьми	1	2	3
П.13.14	Охорона об'єктів	1	2	3
П.13.15	Рукоділля на продаж	1	2	3
П.13.16	Обмін валют	1	2	3
П.13.17	Обслуговування в кафе і ресторанах	1	2	3
П.13.18	«Економічний туризм», перепродаж товарів, торгівля	1	2	3
П.13.19	Догляд за хворими	1	2	3
П.13.20	Послуги перукаря, манікюру	1	2	3
П.13.21	Прибирання квартир	1	2	3
П.13.22	Приватне таксі	1	2	3
П.13.23	Інше (вказіть конкретно)	1	2	3

П. 14. Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я?

1. Здорова, практично не буває навіть нетривалих захворювань.
2. Практично здорова, але іноді бувають застуди чи інші недовготривалі захворювання.
3. Мала серйозні захворювання, але вилікувалася.
4. Маю хронічне(-ні) захворювання, але це не дуже впливає на моє життя.
5. Маю дуже серйозні проблеми зі здоров'ям.
6. Призначено групу інвалідності.

П.15. Наскільки подібними до вас є описані нижче люди?

№	Характеристика людини	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Певною мірою схожа на мене	Трохи схожа на мене	Не така як я	Зовсім не така як я	Відмова від відповіді	Важко сказати
П.15.1	Для неї важливо вигадувати щось нове і бути творчою. Вона любить все робити оригінально	1	2	3	4	5	6	7	8
П.15.2	Для неї важливо бути багатою. Вона хоче мати багато грошей і дорогих речей	1	2	3	4	5	6	7	8
П.15.3	Для неї важливо, щоб усіх людей у світі трактували як рівних. Вважає, що кожен повинен мати рівні шанси у житті.	1	2	3	4	5	6	7	8
П.15.4	Для неї важливо показати свої здібності. Вона хоче, щоб люди захоплювались тим, що вона робить	1	2	3	4	5	6	7	8
П.15.5	Для неї важливо жити у безпечному середовищі. Вона уникає усього, що може призвести до втрати безпеки.	1	2	3	4	5	6	7	8
П.15.6	Вона вважає, що важливо робити багато	1	2	3	4	5	6	7	8

	цікавих речей у житті. Вона завжди намагається пробувати щось нове								
<i>П.15.7</i>	Вона вважає, що люди повинні робити те що самі говорять. Переконана, що люди мають слідувати правилам завжди, навіть тоді, коли ніхто не бачить.	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.8</i>	Для неї важливо вислухати думки людей, які відрізняються від неї. Навіть, якщо вона з ними не погоджується, вона все ж хоче їх зрозуміти	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.9</i>	Для неї важливо бути скромною. Вона намагається не привертати до себе увагу	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.10</i>	Для неї важливо насолоджуватись життям та отримувати від нього задоволення. Вона любить себе побавити	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.11</i>	Їй подобається самостійно вирішувати, що робити. Для неї важливо бути вільною у плануванні та виборі діяльності	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.12</i>	Для неї важливо дбати про оточуючих її людей. Вона намагається дбати про їхнє благополуччя	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.13</i>	Для неї важливо бути успішною, вона любить вражати інших	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.14</i>	Для неї важлива безпека її країни. Вона вважає, що держава повинна бути на сторожі, захищати від внутрішньої та зовнішньої загрози	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.15</i>	Вона любить ризикувати, завжди шукає пригод	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.16</i>	Для неї важливо весь час поводитись правильно. Вона намагається уникати вчинків, які не сподобаються іншим	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.17</i>	Для неї важливо отримати повагу інших. Вона хоче щоб люди робили те, що вона скаже	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.18</i>	Для неї важливо бути вірною своїм друзям. Вона хоче присвятити себе близьким людям	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.19</i>	Для неї важливо пристосуватися до природи, вписатися в неї. Вважає, що люди не повинні змінювати природу	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.20</i>	Вона вважає, що все треба робити традиційними способами. Для неї важливо дотримуватись звичаїв, яких її навчили	1	2	3	4	5	6	7	8
<i>П.15.21</i>	Вона дуже хоче насолоджуватись життям. Гарне проведення часу є дуже важливим для неї	1	2	3	4	5	6	7	8

П.16. Чи берете Ви участь в діяльності наступних організацій?

1. Політичні партії.	8. Профспілки.
2. Громадські організації.	9. Культурні організації.
3. Екологічні організації.	10. Релігійні організації.
4. Спортивні клуби або секції.	11. Благодійні організації, волонтерство.
5. Органи місцевого самоврядування.	10.
6. Антикорупційні органи.	Інше _____
7. Студентські органи самоврядування.	

П.17. Чи бажаєте Ви посилити свою участь у громадському житті в умовах децентралізації (наприклад, при створенні об'єднаних громад)?

1. Так, я вже беру участь в житті своєї громади.	3. Ні, але можливо в майбутньому буду.
2. Так, але не знаю як саме.	4. Ні, не збираюсь брати участь.
	5. Важко сказати.

П.18. За останні 12 місяців чи брали Ви участь...?

	Брала участь	Не брала участь, але мене це цікавить	Ні і мені це не цікаво	Я проти таких дій	Важко сказати
Дії на підтримку української армії, допомога бійцям	1	2	3	4	5
Допомога переселеним особам і/або жертвам воєнних дій	1	2	3	4	5
Участь в екологічних заходах, у тому числі допомога бездомним тваринам	1	2	3	4	5
Обговорення законопроектів, бюджетів (на державному або місцевому рівнях)	1	2	3	4	5
Участь в акціях за рівноправність, проти обмеження прав яких-небудь груп населення	1	2	3	4	5
Дії, спрямовані на розвиток інфраструктури у вашій місцевості (напр., прибирання парку)	1	2	3	4	5
Допомога дітям у кризових ситуаціях (бездомним, дітям з інвалідністю, сиротам)	1	2	3	4	5
Допомога дорослим у кризових ситуаціях (бездомним, людям з інвалідністю, хворим)	1	2	3	4	5
Політичні акції: мітинги, демонстрації, протести, інші публічні акції, бойкоти товарів і послуг з політичних міркувань	1	2	3	4	5
Дії на захист прав чи інтересів, які безпосередньо стосуються Вас (проти нелегального будівництва)	1	2	3	4	5
Боротьба з корупцією (шляхом повідомлень у ЗМІ, прокуратуру, поліцію про відповідні випадки)	1	2	3	4	5

П.19. Вік _____

П.20. Місце проживання: 1. місто 2. село

П.20.1. Район _____

П.21. Ваша освіта

1. Навчаюсь у школі, гімназії.	3. Навчаюсь у вищому навчальному закладі.
2. Закінчила навчання, маю середню або середню спеціальну освіту.	4. Закінчила навчання, маю вищу освіту.

П.22. Ваш сімейний статус

1. Незаміжня, живу з батьками.
2. Незаміжня, живу окремо.
3. Живу з партнером.
4. Перебуваю у зареєстрованому шлюбі.
5. Розлучена.
6. Інше _____
7. Важко сказати.

Молодь на пограниччях Центрально-Східної Європи

Дорогий випускник!

Звертаємось до Вас із проханням взяти участь у міжнародному соціологічному опитуванні. Просимо щиро і правдиво відповісти на питання анкети. Пишіть те, що вважаєте за потрібне, висловлюйте свою особисту думку. Ваші відповіді є конфіденційними. Ніхто, окрім дослідників, не буде мати доступу до цих даних. Від Вас і Ваших відповідей залежить успіх дослідження.

Дякуємо за співпрацю!

1. Де Ви навчатесь?

1. Середня загальноосвітня школа.
2. Гімназія, спеціалізована школа.
3. Ліцей.
4. Інше _____

2. Нижче перелічені різні життєві цілі. Просимо їх уважно прочитати і відзначити, наскільки важливими вони є для Вас? (Відзначте свою позицію у кожному рядку)

	Дуже важливо	Швидше, важливо	Швидше, не важливо	Зовсім не важливо	Важко відповісти
2.1. Здобуття вищої освіти	4	3	2	1	0
2.2. Щаслива сім'я	4	3	2	1	0
2.3. Створення власного бізнесу	4	3	2	1	0
2.4. Задоволення та розваги	4	3	2	1	0
2.5. Розвиток своїх здібностей, самореалізація	4	3	2	1	0
2.6. Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей	4	3	2	1	0
2.7. Накопичення багатства та високі доходи	4	3	2	1	0
2.8. Здобуття поваги серед людей	4	3	2	1	0
2.9. Цікава, творча робота до душі	4	3	2	1	0
2.10. Життя згідно релігійних заповідей	4	3	2	1	0
2.11. Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях	4	3	2	1	0
2.12. Допомога іншим людям	4	3	2	1	0
2.13. Мати друзів	4	3	2	1	0
2.14. Досягнення високого положення в суспільстві	4	3	2	1	0
2.15. Мати владу	4	3	2	1	0

3. Які Ваші плани після закінчення середньої школи ? (виберіть одну відповідь)

1. Продовжу навчання
2. Піду працювати → *переходьте до питання 8*
3. Одночасну буду навчатися та працювати
4. Залишуся вдома → *переходьте до питання 8*
5. Ще не знаю → *переходьте до питання 8*

4. Де Ви плануєте продовжити навчання?

1. Вступатимете до вищого навчального закладу (університету, академії тощо)
2. Вступатимете до коледжу (технікуму)
3. Вступатимете до професійно ліцею, училища
4. Інше (вказіть) _____

5. Де знаходиться навчальний заклад, у якому ви хочете навчатися? (виберіть одну відповідь)

1. У Дрогобичі
2. У іншому місті Вашої області (вказіть) _____
3. В обласному центрі (Львів)
4. У іншому місті поза Вашою областю (вказіть) _____
5. У столиці
6. За кордоном

6. Якщо Ви плануєте навчатися за кордоном, вказіть, в якій країні?

7. Чому б Ви хотіли навчатися за кордоном? (виберіть усі необхідні відповіді)

1. Щоб отримати диплом іноземного університету
2. Побачити світ
3. Там вищий рівень навчання, краща освіта
4. Завдяки навчанню за кордоном є можливість виїхати зі своєї країни
5. Там краще обладнані лабораторії, бібліотеки
6. Там вищий рівень життя
7. Там є демократія і свобода слова
8. Там є навчальний заклад, найближчий до Вашого дому
9. Після навчання за кордоном буде легше знайти роботу, зробити кар'єру
10. Там можна краще реалізуватися, розвивати свої здібності
11. Там є безпечніше, далеко від війни та конфлікту
12. Легше стати незалежним, самостійним
13. Там насичене життя, можливість цікаво провести вільний час
14. Немає корупції, не треба додатково платити викладачам за екзамени та заліки
15. Інше (вказіть, що саме?) _____

8. Де б Ви хотіли працювати після здобуття фахової освіти? (виберіть одну відповідь)

1. На державному підприємстві, в установі
2. У приватній фірмі
3. В іноземній фірмі
4. Створити власний бізнес
5. Працювати у фірмі батьків, займатися родинною справою
6. Працювати за кордоном
7. Інше (вказіть) _____

9. Уявімо, що по закінченні освіти Вам запропонують роботу. За яку мінімальну місячну оплату праці Ви погодилися б працювати? (вказіть у гривнях)

10. Яка місячна оплата праці найбільше б Вас задовольнила?
(вказіть у гривнях) _____

11. Уявіть, що Ви вирішили створити власну фірму. Які з мотивів були б для Вас найважливішими? (виберіть одну відповідь)

1. Щоб реалізувати Ваші здібності
2. Щоб забезпечити нормальне життя для Вас і Вашої сім'ї
3. Щоб мати високі заробітки
4. Щоб отримати незалежність, самостійність
5. Щоб принести користь своєму місту, селу
6. Чому ще? (напишіть, будь ласка) _____
7. Важко відповісти

12. Як Ви вважаєте, що насамперед після здобуття освіти забезпечує можливість працевлаштування? (поставте одну позначку у кожному рядку)

	Однозначно, так	Скоріше, так	Скоріше, ні	Однозначно, Ні	Важко відповісти
12.1. Знайомства, протекція батьків, родичів, друзів	4	3	2	1	0
12.2. Високий рівень професійних знань, вмінь та навичок	4	3	2	1	0
12.3. Диплом про здобуту освіти	4	3	2	1	0
12.4. Ініціативність та підприємливість	4	3	2	1	0
12.5. Матеріальний стан батьків	4	3	2	1	0
12.6. Обрана спеціальність, професія	4	3	2	1	0
12.7. Старанність, працьовитість	4	3	2	1	0
12.8. Місце проживання	4	3	2	1	0
12.9. Хитрість, кмітливість	4	3	2	1	0
12.10. Щасливий випадок, везіння	4	3	2	1	0
12.11. Соціальне походження	4	3	2	1	0
12.12. Зовнішній вигляд, привабливість	4	3	2	1	0
12.13. Політичні погляди	4	3	2	1	0
12.14. Престиж навчального закладу, який закінчили	4	3	2	1	0
12.15. Знання іноземних мов	4	3	2	1	0

13. З якими з наведених тверджень про працю Ви погоджуєтесь? (виберіть одну відповідь)

1. Праця – це діяльність, яка насамперед дає почуття задоволення
2. Праця – це діяльність насамперед з метою отримання грошей, для задоволення різних потреб
3. Праця є обов'язком кожної людини
4. Праця є насамперед для тих, хто хоче працювати
5. Праця найважливішою справою у житті людини

14. Чи доводилося Вам коли-небудь працювати (виберіть усі необхідні відповіді)

1. Оплачувана праця (трудоий договір, контракт)
2. Повний чи неповний робочий день
3. Неофіційна праця, без контракту
4. Волонтерство
5. Оплачувана практика
6. Інший вид праці _____
7. Не працював

15. Якщо Ви працювали, то у якій сфері це було?? (виберіть усі можливі варіанти відповіді)

1. Виробництво товарів
2. Будівництво
3. Реклама (роздавання агіток)
4. Сфера обслуговування
5. Сільське господарство
6. Торгівля
7. Громадське харчування
8. Надання соціальних послуг (догляд за інвалідами, хворими, престарілими і т. д.)
9. Інше (вказіть) _____

16. Уявіть собі своє професійне майбутнє. Подумайте, яка з наведених ситуацій найбільше Вам підходить:(виберіть одну відповідь)

1. Стабільна, надійна робота – щоденна кількогодина праця в однаковий час на робочому місці
2. Стабільна, надійна робота, яку можна виконувати як на робочому місці так і вдома (дистанційна з використанням Інтернету, комп'ютера чи мобільного телефону)
3. Робота вдома, незалежно від тривалості та типу договору, укладеного з роботодавцем
4. Робота на повний робочий день з можливістю додаткових підробітків
5. Робота тільки за договором, тимчасовий контракт
6. Інша, напиши в кількох словах яка _____

17. Що, на Ваш погляд, сприяє життєвому успіху в сучасному суспільстві? (оберіть не більше 5 варіантів відповіді)

1. Професіоналізм, фахова компетентність
2. Працелюбність, сумлінність
3. Організаторські навички
4. Ділова хватка, підприємливість, готовність до ризику
5. Чесність, порядність
6. Впливові друзі, знайомі, родичі, наявність зв'язків
7. Вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети
8. Везіння, щасливий випадок

9. Впевненість у своїх силах
10. Наявність початкового капіталу, власності
11. Освіченість, різносторонні знання
12. Високий рівень культури
13. Зовнішність
14. Вдалий шлюб
15. Інше(напишіть) _____

18. Де б Ви хотіли жити, коли здобудете фахову освіту ? (виберіть одну відповідь)

1. З задоволенням там, де ти зараз живеш, тому що тут ти відчуваєшся найкраще
2. У селі Вашої області
3. У малому місті Вашої області
4. В обласному центрі (Львові)
5. У великому місті в Україні (Харків, Одеса, Дніпропетровськ ...)
6. У малому місті іншої області
7. У столиці
8. Хотіли би виїхати за кордон
9. Важко відповісти

19. Як Ви оцінюєте шанси на реалізацію своїх життєвих планів? (виберіть одну відповідь)

1. Дуже великі
2. Великі
3. Середні
4. Малі
5. Дуже малі
6. Важко відповісти

20. У порівнянні з поколінням Ваших батьків, якими є Ваші шанси на реалізацію зазначених нижче життєвих цілей: (дайте одну відповідь у кожному рядку)

Життєві цілі	Нижчими	Такими ж	Вищими	Важко відповісти
20.1. Здобуття вищої освіти	1	2	3	0
20.2. Цікава, творча робота до душі	1	2	3	0
20.3. Створення сім'ї, народження дітей, сімейне щастя	1	2	3	0
20.4. Щасливе, радісне життя	1	2	3	0
20.5. Досягнення високого положення у суспільстві	1	2	3	0
20.6. Досягнення матеріального благополуччя	1	2	3	0
20.7. Подорожі, знайомство зі світом	1	2	3	0

21. Чи Ви користувалися або користуєтеся послугами репетиторів?

1. Так
2. Ні → переходьте до питання 23

22. Зазначте основні причини звернення до репетиторства? (виберіть не більше двох відповідей)

1. Щоб отримати кращі результати з ЗНО
2. Вступити до бажаного ВНЗ
3. Не систематично навчалися у школі, маєте прогалини в знаннях
4. Хочете мати більше знань, ніж дає школа

5. Рекомендація учителя
6. Наполягли батьки.
7. Тому що більшість Ваших знайомих займаються з репетиторами.
8. Вчителі недостатньо дали знань, не дбали про те, щоб чогось навчити
9. Інші причини. Які? _____

23. Нижче наведені різні твердження. Прочитайте їх і зазначте, наскільки Ви погоджуєтесь з кожним із цих тверджень (дайте одну відповідь у кожному рядку)

	Повністю згодні	Швидше, згодні	Швидше, не згодні	Повністю не згодні	Важко відповісти
23.1 Досягнення життєвого успіху є для Вас надзвичайно важливим	4	3	2	1	0
23.2 Ви не потребуєте допомоги інших, щоб досягти успіху	4	3	2	1	0
23.3 Якщо будете багато працювати, то досягнете всього, чого бажаєте	4	3	2	1	0
23.4 Зазвичай у Вашій країні кожна людина, яка наполегливо працює, може досягти успіху	4	3	2	1	0
23.5 У сучасних соціально-економічних умовах такі люди, як Ви, не мають шансів на успіх у житті	4	3	2	1	0
23.6 Маєте незначний вплив на події, які відбуваються у Вашому житті	4	3	2	1	0
23.7 Ваша держава потребує сильного лідера, а не демократії	4	3	2	1	0
23.8 Влада повинна забезпечити робочі місця усім, хто хоче працювати	4	3	2	1	0
23.9 Різниця між найвищими та найнижчими доходами працюючих осіб є надто великою	4	3	2	1	0
23.10 Соціалізм дає людині більші можливості розвитку, ніж капіталізм	4	3	2	1	0
23.11. Економіка буде краще функціонувати, якщо більшість фірм будуть у приватних руках	4	3	2	1	0
23.12 Тісний зв'язок із країнами Європейського Союзу загрожує культурі та економіці Вашої країни	4	3	2	1	0

24. Як Ви вважаєте, чи має молодь Вашого регіону можливості для досягнення своїх цілей і прагнень у житті? (вказіть лише одну відповідь)

1. Так, має
2. Швидше, так
3. Ні так, ні ні
4. Скоріше, не має
5. Не має
6. Важко відповісти

25. Скажіть, будь ласка, як Ви вважаєте:

	Повністю згодні	Швидше, згодні	Швидше, не згодні	Повністю не згодні	Важко відповісти
25.1 Більшості сусідів можна довіряти	4	3	2	1	0
25.2 Більшість Вашого оточення хоче Вас використати	4	3	2	1	0
25.3 Більшості мешканців Вашого міста (села, селища) можна довіряти	4	3	2	1	0
25.4 До більшості Ваших вчителів можна звернутися за допомогою	4	3	2	1	0
25.5 У разі потреби Ви можете розраховувати на допомогу більшості своїх однокласників	4	3	2	1	0
25.6 Більшості представників влади Вашого міста (села, селища) можна довіряти	4	3	2	1	0

26. Наскільки сильно Ви відчуваєте зв'язок з вказаними спільнотами ... (дайте одну відповідь у кожному рядку)

	Дуже сильно	Сильно	Слабо	Цілком не відчуваєте	Важко відповісти
26.1 Громадянами своєї країни	4	3	2	1	0
26.2 Сім'єю	4	3	2	1	0
26.3 Містом (селом), в якому живеш	4	3	2	1	0
26.4 Своєю областю	4	3	2	1	0
26.5 Своім регіоном	4	3	2	1	0
26.6 Європою	4	3	2	1	0
26.7 Своєю етнічною групою	4	3	2	1	0

27. Область, в якій Ви живете, є прикордонною. Чи впливає це на Ваше життя?

1. Так, впливає
2. Швидше, зумовлює
3. У чомусь зумовлює, у чомусь ні
4. Швидше, не зумовлює
5. Зовсім не зумовлює

28. Скажіть, будь ласка, чи Ви... (дайте відповідь у кожному рядку)

		Так	Ні
28.1	Робите покупки в сусідній країні	1	2
28.2	Ваші батьки працюють у сусідній країні	1	2
28.3	Там живуть Ваші родичі	1	2
28.4	Там живуть Ваші друзі	1	2
28.5	Відзначаєте свята сусідньої країни	1	2
28.6	Часто буваєте у сусідній країні	1	2
28.7	Плануєте навчатись у сусідній країні	1	2
28.8	Плануєте жити в сусідній країні	1	2
28.9	Знаєте мову країни-сусіда	1	2

29. Відзначте, яка з характеристик найбільше відповідає рівню матеріального добробуту Вашої сім'ї? (виберіть одну відповідь)

1. Живемо дуже бідно, не вистачає грошей навіть для задоволення основних потреб
2. Живемо скромно, щодня мусимо економити
3. Живемо середньо, маємо достатньо грошей на кожен день, але повинні заощаджувати для великих покупок
4. Живемо досить добре, нам вистачає грошей на все
5. Живемо дуже добре в порівнянні з іншими, ми можемо дозволити собі розкошувати

30. У наведеному переліку вказані заняття, якими може бути заповнено вільний час. Укажіть, будь ласка, чим Ви займаєтесь у вільний час і як часто?

Вид занять у вільний час	Щодня	Декілька разів на тиждень	Декілька разів на місяць	Декілька разів на рік	Практично ніколи
30.1 Спорт та спортивні ігри	5	4	3	2	1
30.2 Туризм, заміські прогулянки	5	4	3	2	1
30.3 Прогулянки містом	5	4	3	2	1
30.4 Подорожі за кордон					
30.5 Просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи)	5	4	3	2	1
30.6 Зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей	5	4	3	2	1
30.7 Відвідування дискотек, клубів	5	4	3	2	1
30.8 Гра в шашки, шахи	5	4	3	2	1
30.9 Відвідування кафе, барів	5	4	3	2	1
30.10 Настільні ігри (доміно, нарди)	5	4	3	2	1
30.11 Ігри в карти	5	4	3	2	1
30.12 Ігри в більярд, боулінг	5	4	3	2	1
30.13 Читання газет, журналів	5	4	3	2	1
30.14 Читання художньої літератури	5	4	3	2	1
30.15 Перегляд телевізійних передач	5	4	3	2	1
30.16 Комп'ютерні ігри	5	4	3	2	1
30.17 Спілкування в соціальних мережах	5	4	3	2	1
30.18 Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди, страйкбол, пінбол)	5	4	3	2	1
30.19 Відвідування кінотеатрів	5	4	3	2	1
30.20 Прослуховування музичних записів	5	4	3	2	1

НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

30.21 Відвідування театрів, музеїв	5	4	3	2	1
30.22 Відвідування концертів	5	4	3	2	1
30.23 Відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів	5	4	3	2	1
30.24 Участь у художній самодіяльності	5	4	3	2	1
30.25 Художня творчість: написання віршів, прози, гра на музичних інструментах, малювання тощо	5	4	3	2	1
30.26 Технічна творчість: конструювання, моделювання	5	4	3	2	1
30.27 Додаткова праця з метою заробітку	5	4	3	2	1
30.28 Прибирання в квартирі, будинку	5	4	3	2	1
30.29 Самоосвіта	5	4	3	2	1
30.30 Вивчення іноземних мов	5	4	3	2	1

31. Як часто Вам доводилось бувати за кордоном? (виберіть одну відповідь)

1. Кілька разів на місяць
2. Кілька разів на рік
3. Один-два рази
4. Не доводилось жодного разу

32. Яка була мета Ваших поїздок ? (виберіть усі можливі варіанти відповіді)

1. Туризм
2. Ділова поїздка (продаж та/чи придбання товарів)
3. Відвідування родичів, друзів
4. Лікування
5. Навчання /стажування
6. Інше (вкажи) _____

33. У таблиці вказані різні нації. Відзначте своє ставлення до кожної з них: (дайте одну відповідь у кожному рядку)

Країна	З великою прихильністю	Швидше, позитивно	Важко відповісти однозначно	Швидше, негативно	Негативно
33.1 Поляк	5	4	3	2	1
33.2 Німець	5	4	3	2	1
33.3 Американець	5	4	3	2	1
33.4 Росіянин	5	4	3	2	1
33.5 Литовець	5	4	3	2	1
33.6 Білорус	5	4	3	2	1
33.7 Румун	5	4	3	2	1
33.8 Угорець	5	4	3	2	1
33.9 Словак	5	4	3	2	1
33.10 Чех	5	4	3	2	1
33.11 Француз	5	4	3	2	1
33.12 Мусульманин	5	4	3	2	1

34. Незалежно від участі в релігійних обрядах, Ви вважаєте себе людиною... (виберіть одну відповідь)

1. Глибоко віруючою
2. Віруючою
3. Невизначеною
4. Невіруючою

35. Уявіть собі, що в майбутньому опинилися в конфліктній ситуації. Шукаєте розв'язання справи, яка скерована до суду. Нижче вказані кілька тверджень. Відзначте, наскільки Ви з ними погоджуєтесь? (дайте відповідь у кожному рядку)

	Повністю згоден	Швидше, згоден	Швидше, не згоден	Цілком не згоден	Важко відповісти
35.1. Найкращим способом розв'язання суперечки є звернення до суду	4	3	2	1	0
35.2. Найкращим способом розв'язання суперечки є спроба порозумітися без передачі справи до суду	4	3	2	1	0
35.3. Варто звернутися до суду, бо лише суд може однозначно вирішити, хто є правим, а хто винним	4	3	2	1	0
35.4. Краще дійти згоди поза судом (самостійно чи при допомозі якогось експерта), бо сторони самі знають, що для них буде добре	4	3	2	1	0
35.5. У ситуації конфлікту слід прагнути перемогти (вирішити суперечку на свою користь), навіть якщо є ризик, що суперник може виграти	4	3	2	1	0
35.6. У ситуації конфлікту слід шукати рішення, яке буде добрим для обох сторін	4	3	2	1	0
35.7. У ситуації конфлікту важливо визначити, яка із сторін винною	4	3	2	1	0
35.8. У ситуації конфлікту не є найважливішим знаходження винного та розв'язання проблеми	4	3	2	1	0
35.9. У ситуації конфлікту найважливішим є покарання правопорушника, напр. через рішення суду	4	3	2	1	0
35.10. У ситуації конфлікту найбільш важливим є досягнення згоди та компенсація постраждалому	4	3	2	1	0

36. Які передачі Ви найчастіше дивитесь по телебаченню?

1. Науково-популярні
2. Інформаційні
3. Концерти класичної музики
4. Концерти сучасної естрадної музики, кліпи
5. Політико-публіцистичні («Свобода слова», «Шустер-лайф» та ін..)
6. Бізнес-інформація
7. Розважальні передачі, телевізійні ігри, вікторини
8. Реаліті-шоу («Дім», «Холостяк» та ін..)

9. Спортивні програми
10. Художні фільми
11. Телесеріали
12. Мультфільми
13. Інше _____

37. Чи цікавитеся Ви політикою? (вибери одну відповідь)

1. Дуже сильно
2. Сильно
3. Середньо
4. Слабо
5. Взагалі не цікавлюся

38. Скільки книжок є у Вашому домі (виберіть одну відповідь)

1. 0-10
2. 11-25
3. 26-100
4. 101-200
5. 201-500
6. більше ніж 500

39. Оцініть, наскільки Ви задоволений(-а) своїм життям в цілому(вибери одну відповідь)

1. Дуже задоволений (-а)
2. Швидше задоволений (-а)
3. Швидше незадоволений (-а)
4. Зовсім не задоволений (-а)
5. Важко відповісти, не знаю

40. Яким був Ваш середній бал навчальної успішності в попередньому семестрі?

41. Стать

1. жіноча
2. чоловіча

42. Де Ви живете зараз?

1. У великому місті (більше 500 тис. мешканців)
2. У місті з населенням від 250 тис. до 500 тис. мешканців
3. У місті з населенням менше 250 тис. мешканців
4. У селі

43. Яка освіта Ваших батьків? (вказіть одну відповідь у кожному стовбці)

	43.1 Батько	43.2 Мати
1. Початкова		
2. Неповна середня	1	1
3. Середня професійна (училище)	2	2
3. Загальна середня (школа)	3	3
4. Середня професійна (технікум)	4	4
5. Молодший спеціаліст (коледж, училище медичне, педагогічне, медичне та ін.)	5	5
6. Вища освіта (ступінь бакалавра або спеціаліста)	6	6
7. Вища освіта (ступінь магістра)	7	7
8. Вища освіта (кандидат/доктор наук)	8	8

44. Ким працюють Ваші батьки? (вибери одну відповідь)

	44.1 Батько	44.2 Мати
1. Директор, член правління фірми, керівник, депутат	1	1
2. Фахівець з вищою освітою (викладач, вчитель, лікар, юрист, письменник)	2	2
3. Інженер, службовець середньої ланки	3	3
4. Службовець нижчої ланки (секретар, касир, телефоніст)	4	4
5. Власник приватної фірми	5	5
6. Працівник торгівлі та послуг	6	6
7. Некваліфікований робітник	7	7
8. Кваліфікований робітник	8	8
9. Фермер	9	9
10. Безробітний	10	10
11 Пенсіонер	11	11
12 Інше (вкази) _____	12	12

45. Що з наведеного є у Вашій сім'ї (вибери усі можливі варіанти відповіді)

1. Машина для миття посуду
2. Мобільний телефон
3. Плазмовий телевізор або LCD
4. Персональний комп'ютер
5. Ноутбук чи нетбук
6. Дачна ділянка з будинком
7. Автомобіль
8. Постійний доступ до Інтернету
9. Стіл для навчання
10. Особиста кімната

Анкета

Дорогий студент! Звертаємось до Вас із проханням взяти участь у соціологічному опитуванні на тему „Міграційні настрої студентської молоді“. Просимо щиро і правдиво відповісти на питання анкети. Ваші відповіді є конфіденційними. Опитування проводиться студентами спеціальності «Соціологія» кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук, соціологічна лабораторія ДВНЗ «УжНУ».

1. Скажіть, Ти особисто хочеш виїхати з країни? (Якщо відповідь -Ні, то переходи до питання №6)

1. Так, хотів (ла) 2. Ні, не хотів (ла) 3. Важко відповісти

2. Якщо плануєш виїжджати за кордон, то це буде...

1. Сезонна, тимчасова робота (заробітки) 3. Власна відповідь _____
2. За кордон назавжди 4. Важко відповісти

3. Що Ти робиш для того, щоб виїхати за кордон? (вибери одну відповідь)

1. Заробляю, накопичую гроші
2. Отримую освіту, вивчаю мову
3. Відновлюю зв'язки з родичами, знаходжу друзів, знайомих за кордоном
4. Оформляю документи
5. Інше _____
6. Важко відповісти

4. Чому в майбутньому Ти хочеш залишити рідну місцевість ? (вибери не більше трьох відповідей)

1. Немає роботи
2. Немає перспектив на майбутнє
3. Немає можливості професійного розвитку
4. Немає можливості особистісного розвитку
5. Погана атмосфера
6. Немає розваг, нудьга
7. Низькі заробітки
8. Панує провінційність
9. Недостатньо шансів на належний рівень життя
10. Так робить багато знайомих
11. Інше (яке?) _____

5. Якщо плануєш виїжджати, то в які країни саме? (вибери одну відповідь)

1. Країни Східної Європи (Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща)
2. Країни Західної Європи (Франція, Великобританія, Німеччина, Іспанія)
3. Країни СНД (Росія, Білорусь, Молдова)
4. Країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія)
5. Країни далекого зарубіжжя (Південна/Північна Америка, Австралія, Канада)

6. Як Ти думаєш, чому сьогодні люди виїжджають закордон на довгий строк?

(вибери три відповіді)

1. Соціальна несправедливість в країні (корупція, нестабільність)
2. В пошуках роботи, заробітків
3. Побачити світ, інших людей, культури
4. Для освіти, підвищення кваліфікації
5. Для самореалізації, кращого життя
6. Інше _____
7. Важко відповісти

7. На Твою думку, найпоширенішими видами економічної діяльності трудових мігрантів є:

(вибери не більше трьох відповідей)

1. Будівництво
2. Робота домашньої прислуги
3. Оптова й роздрібна торгівля
4. Сільське господарство
5. Промисловість (завод, фабрика)
6. Робота за спеціальністю, яку здобуваєш
7. Інше _____
8. Важко відповісти

8. На Твою думку, трудова міграція дає можливість: (вибери всі можливі відповіді)

1. Забезпечити добробут своєї сім'ї
2. Зменшити напруженість на ринку праці, подолання безробіття
3. Сприяти валютним надходженням від трудових емігрантів, що в подальшому інвестуються в економіку країни
4. Підвищувати кваліфікацію працівників, переймати досвід інших країн для його подальшого застосування на Батьківщині
5. Здійснювати тимчасову міграцію як альтернативу виїзду на постійне місце проживання
6. Не дає ніяких можливостей
7. Інше _____

9. Перерахуй основні небезпеки або загрози, з якими можете стикнутися мігрант?

(вибери всі можливі відповідь)

1. Важко знайти роботу
2. Не знання мови в країні перебування
3. Торгівля людьми (експлуатація), негідні умови праці та проживання, недоплата з/п з сторони роботодавця
4. Незнання законів в країні перебування
5. Проблеми з оформленням легального перебування і працевлаштування
6. Інше _____
7. Важко відповісти

Шановні гості Закарпатського краю, вітаємо Вас на Закарпатті!

З метою корегування стратегії розвитку регіону та формування туристичного бренду сучасного Закарпаття, Департамент економічного розвитку та торгівлі Закарпатської ОДА спільно з кафедрою соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету вивчає стан розвитку туристичної сфери Закарпаття, визначає туристичну привабливість місцевості.

Ваша думка дуже важлива для нас. Просимо Вас, взяти участь у дослідженні, відверто висловити свою думку і неупередженими відповідями допомогти знайти шляхи подальшого розвитку туризму на Закарпатті.

Будь ласка, уважно читайте тексти запитань та варіанти відповідей до них, не пропускаючи жодного. З наведеного переліку варіантів відповідей, обирайте той, що більшою мірою відображає Вашу думку і позначайте його будь-яким зручним для Вас засобом: X або ○ або √. Ваш власний варіант відповіді Ви можете зазначити в графі "інше" або на берегах анкети поруч із запитанням. Анкета є анонімною – прізвище та ім'я вказувати немає потреби. Результати опитування буде використано в узагальненому вигляді.

ДЯКУЄМО ЗА ЗГОДУ ДО СПІВПРАЦІ!

Скажіть, будь ласка, Ви відвідуєте Закарпаття:

кожного року декілька разів на рік
кожного року по одному разу на рік;
не вперше, але цього року перший раз;
вперше в своєму житті.

В яку пору року Ви, зазвичай, відпочиваєте на Закарпатті?

	Часто	Рідко	Ніколи
Осінь	1	2	3
Зима	1	2	3
Весна	1	2	3
Літо	1	2	3

Хто був ініціатором Вашого поточного візиту в Закарпатську область?

родичі, друзі, знайомі, що мешкають на Закарпатті;
родичі, друзі, знайомі, мешканці інших регіонів;
родина;
я самостійно зініціював(ла).

Чи можна сказати, що Ваше відвідування Закарпаття є організованим відпочинком?

так, за заздалегідь сплаченою путівкою заплановано відвідування санаторію / пансіонату / бази відпочинку;
так, з організованою групою туристів;
так, за попереднім замовленням готеля / хостела / приватного житла;
так, за попередньою домовленістю з родичами, друзями, знайомими;
ні, довірю організацію родичам, друзям, знайомим, що мешкають на Закарпатті;
ні, здійсни організацію згідно порад місцевих мешканців;
ні, визначаюсь на місці за власними вподобаннями;
ні, взагалі не планую;
інше _____.

З яких джерел Ви отримали інформацію про можливість відпочити на Закарпатті?

(Оберіть не більше 3-х варіантів):

друзі, знайомі, родичі;

газети, журнали;

Інтернет;

Телебачення;

виставки / туристичні ярмарки;

буклети, інформаційні проспекти туристичних фірм / баз відпочинку;

інше _____.

Щороку Закарпаття відвідує багато туристів і кожен з них реалізує власну.

Якщо говорити про Вас, то цього разу Ви прибули до Закарпаття з метою:

	Так	Ні
Активного відпочинку	1	2
Сімейного відпочинку	1	2
Екскурсійного відпочинку	1	2
Санаторно-курортного, лікувального відпочинку	1	2
Фестивального, тематичного відпочинку	1	2
Дегустаційного та кулінарного відпочинку	1	2
WELLNESS відпочинку (<i>чани, бані, спа-центри</i>)	1	2
Конференц-туризму	1	2
Відвідати родину, друзів, знайомих	1	2
Етно-туризм (<i>плетіння з лози, вироби з дерева, глини</i>)	1	2
Інше _____		

Чи могли би Ви, на Вашу думку, визначити перспективність розвитку зазначених нижче видів туризму в Закарпатті?

Для цього, спочатку прочитайте уважно всі варіанти і потім складіть їх рейтинг – для кожного виду туризму розставте позиції їх перспективності у графі №2 (від найбільш перспективного до найменш перспективного).

	Рейтинг перспективності
Екскурсійний туризм <i>(екскурсії, відвідування природних та архітектурних об'єктів)</i>	
Рекреаційний туризм <i>(подорож із метою відпочинку, оздоровлення і лікування)</i>	
Діловий туризм <i>(обслуговування клієнта під час виконання ним професійних обов'язків)</i>	
Етнічний туризм <i>(вивчення традицій, обрядів, ритуалів місцевих мешканців)</i>	
Спортивний туризм <i>(поїздки з метою участі в спортивних заходах та підтримки команд)</i>	
Релігійний туризм <i>(подорож, яка має за мету виконання релігійних процедур, місій)</i>	
Пригодницький, екстрім туризм <i>(туризм пов'язаний із пошуком вражень, відкриттів, емоцій)</i>	

Скажіть, будь ласка, які емоції у Вас викликає Закарпаття?

позитивні;
нейтральні;
негативні;
важко відповісти.

Скажіть, коли говорять про Закарпаття, то, перш за все, Ви згадуєте:

(Оберіть по одному варіанту в кожному рядку або надайте власні пропозиції)

Коли говорять про ...	→	то, у зв'язку з цим, я, перш за все, згадую:
Закарпаття як регіон / частину території / місцевість	→	Карпати Географічний центр Європи Інше
Природні об'єкти Закарпаття (<i>річки, озера, вершини, водоспади</i>)	→	озеро Синевір; гора Говерла; водоспад Шипіт; Солотвинське озеро; ріка Тиса; Інше
Пам'ятки культури і мистецтва (<i>палаці, садиби, храми, будинки, музеї та ін</i>)	→	Замок Паланок; Невицький замок; Мукачівський монастир; Краєзнавчий музей архітектури та побуту; Старе село (сmt. Колочава); Інше
Брендові маршрути, тури	→	«походи на Говерлу, Піп Іван, Мармароси»; «поїдка у Воєводино»; «Екскурсія в замок Паланок»; «Дегустаційні зали в Середньому»; «Дегустаційний винний зал Cotnar Мужієво»; Інше
Події, заходи, фестивалі, свята	→	фестиваль медовий; фестиваль винний; фестиваль вогню; фестиваль бо грачу; сакура-фест; Інше
Природні явища	→	Долина нарцисів; Цвітіння сакури; Тюльпанове дерево; Липова алея; Інше

Герої (історичні особистості, народи, вигадані персонажі, в тому числі місця, пов'язані з їх життям)	→ силач Кротон Фірцак; Єпископ Теодор Ромжа; Олександр Духнович; Августин Волошин; Йосип Бокшай; Інше
---	--

Коли говорять про ...	→ то, у зв'язку з цим, я, перш за все, згадую:
Послуги	→ термальні води Косино; чани у Лумшорах; санаторії Закарпаття (система травлення та опорно- рухова система); Інше

Їжа, напої	→ сироварня Селища; Берегівські та Середнянські вина; пивоварні Закарпаття; еко-ферми Закарпаття; закарпатська кухня Інше
------------	--

Які унікальні властивості, на Вашу думку, притаманні лише Закарпаттю?

(Оберіть, будь ласка, не більше 5 варіантів відповідей)

мальовнича природа, пейзажі	комфортний клімат кожної пори року
Гори	конкурентні ціни на товари та послуги
Ліси	якісне обслуговування
Річки	видовищні та розважальні заклади
Озера	гостинність закарпатців
лікувальні / термальні води	різноманітні кухні
зони відпочинку / курорти	історичні пам'ятки (замки ...)
Екологічність	етнічні поселення
Краса	церкви
Чистота	безпека

інше _____.

Якщо можете, охарактеризуйте Закарпаття одним висловом «Закарпаття це –...»

(впишіть Ваш варіант)

Які основні презенти Ви маєте намір привезти додому із Закарпаття?

вироби з дерева, лози, ткацькі вироби;

кондитерсько-горілчані вироби;

сувенірні вироби із зображенням символів Закарпаття;

продукти харчування натурального виробництва (мед, сир, ковбаса, гриби, ягоди);

одяг та взуття;

інше _____.

Чи має бути щось зображене на виробих із Закарпаття? Якщо так, то напишіть о саме

(впишіть Ваш варіант)

Якщо говорити про Ваше поточне перебування на Закарпатті, то оцініть, будь ласка, на скільки Ви задоволені:

	Повністю задоволений(а)	Скоріше задоволений(а)	Скоріше не задоволений(а)	Повністю не задоволений(а)
Роботою ринків, магазинів, підприємств торгівлі	1	2	3	4
Якістю обслуговування в кафе, барах, закладах харчування	1	2	3	4
Роботою місцевого транспорту	1	2	3	4
Послугами зв'язку (телефон, пошта, Інтернет)	1	2	3	4
Курортно-санаторним обслуговуванням	1	2	3	4
Інформаційними послугами	1	2	3	4
Медичним обслуговуванням (поліклініки, аптеки)	1	2	3	4
Спортивно-оздоровчими послугами	1	2	3	4
Станом заповідних територій	1	2	3	4
Благоустроєм територій, станом доріг та тротуарів	1	2	3	4
Роботою закладів культури (виставки, музеї)	1	2	3	4
Санітарним станом вулиць, дворів, вивозом сміття)	1	2	3	4
Охороною правопорядка і забезпеченням безпеки	1	2	3	4
Санітарно-гігієнічними умовами проживання (душ, вода питна)	1	2	3	4
Епідеміологічним станом (захворювання, віруси і т.д.)	1	2	3	4
Забезпеченістю і станом загальних туалетів	1	2	3	4
Доступністю і комфортністю транспортних розв'язок (приїзд,	1	2	3	4

Чи задоволені Ви співвідношення ціни і якості:

	Повністю задоволений(а)	Скоріше задоволений(а)	Скоріше не задоволений(а)	Повністю не задоволений
Харчування в барах, ресторанах	1	2	3	4
Проживання	1	2	3	4
Путівок в санаторіях і базах відпочинку	1	2	3	4
Послуг індустрії розваг	1	2	3	4
Спортивного та екстрім-туризму	1	2	3	4

Чи маєте Ви намір повернутись відпочивати на Закарпаття?

1) так; 2) ні; 3) важко відповісти.

Чи будете Ви рекомендувати відпочинок на Закарпатті своїм друзям, знайомим, колегам?

1) так; 2) ні; 3) важко відповісти.

Які конкретно види туризму Ви порекомендуєте своїм друзям, знайомим, колегам на Закарпатті?

екскурсійний туризм;

рекреаційний туризм;

діловий туризм;

етнічний туризм;

спортивний туризм;

релігійний туризм;

пригодницький, екстрім-туризм;

інше _____.

РОЗКАЖІТЬ, БУДЬ ЛАСКА, ПРО СЕБЕ:

Укажіть Ваш вік (кількість повних років):

1) до 20; 2) 21-30; 3) 31-40; 4) 41-50; 5) 51-60; 6) старше 60

Стать:

1) жіноча; 2) чоловіча.

Ви надаєте перевагу відпочинку:

1) наодинці; 2) з родиною та (або) дітьми; 3) з друзями, колегами;

інше _____.

Скільки Ви, зазвичай, витрачаєте коштів на відпочинок (у розрахунку на одну особу):

1) до 1 тис. грн.;

3) від 2 до 5 тис. грн.;

2) від 1 до 2 тис. грн.;

4) більше 5 тис. грн.

Мешканцем якої країни Ви є?

Словаччина

Угорщина

Польща

Румунія

Росія

Литва

Білорусія

Україна

Якщо Ви живете в Україні, то з якого саме регіону Ви приїхали:

1) Схід;

2) Захід;

3) Північ;

4) Південь;

5) Центр.

**Опитувальник для експертів туристичної сфери Закарпаття
«Як Ви уявляєте Туристичний бренд Закарпаття»**

1. Знайомство з експертом (місце роботи, вид туристичного об'єкту, послуги, які надаєте)
2. Коли ми говоримо про Закарпаття, то часто туризм визначають як найбільш перспективну галузь, що Ви думаєте про це?
3. Наскільки важливий туризм для економіки Закарпатського регіону?
4. Опишіть всю систему в цілому, що ми включено в туристичне Закарпаття.
5. Скажіть, коли ми говоримо про Закарпаття, про що чи про кого ми зразу говоримо і згадуємо?
 - Які візуальні символи характерні для Закарпаття (Красна площа, Ейфелева вежа)
 - Які місцеві пам'ятки Ви можете назвати?
 - Які історичні видатні постаті характерні для Закарпаття?
 - Які природні фактори, ресурси важливі для туризму Закарпаття?
 - Які місцеві фестивалі, виставки найбільш відвідуванні туристами і населенням?
 - Які казкові, міфічні герої Ви знаєте в Закарпатті?
 - Які характерні риси менталітет Закарпатців?
6. Яким чином можна проводити поділ туристичного ринку в цілях зміни тенденцій, стиля життя, потреб туристичної галузі області?
7. Які туристи переважають на Закарпатті?
 - Звідки вони їдуть?
 - Чому вони приїжджають саме до нас?
 - Які їх демографічні характеристики?
 - На скільки вони задоволені якістю обслуговування?
 - Які основні потреби туристів Закарпаття?
 - Скільки грошей вони витрачають чи готові витратити?
 - Звідки вони отримують інформацію про Ваш заклад?
8. Які способи завоювання свого місця («ніші») на ринку туристичних послуг?
9. Чого в ній не вистачає? Чого не вистачає туристичній галузі області? Що би Ви змінили в ній? А ще?
10. Як цього досягти? Як нам прийти до ідеальної туристичної галузі? Що варто змінити в першу чергу?
11. Які необхідно розробити стратегії розвитку області і туристичних підприємств, щоб забезпечити конкурентноздатність в сфері туризму?
12. Як найкращим чином організувати і управляти туристичною діяльністю в регіоні?
13. Чому важливо залучати нових туристів в область?
14. Кого саме залучати і чому?
15. Одним словом сформулюйте: **Туристичний бренд Закарпаття – це.....?**

**Про схвалення Концепції розвитку гірських територій
українських Карпат
Проблема, яка потребує розв'язання**

Карпатський регіон є одним з найпривабливіших географічних регіонів Центральної та Східної Європи, який має стратегічне значення у розвитку територій восьми держав, зокрема України.

У Карпатському регіоні зосереджений значний рекреаційний, оздоровчий та історико-культурний потенціал. На території України розташовано сім об'єктів, які включено до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Чотири із зазначених об'єктів розташовані на території Карпатського регіону, два з них є транснаціональними.

Українські Карпати як гірський регіон, що характеризується високим природно-ресурсним потенціалом і важливим геополітичним розташуванням, мають велике значення для соціально-економічного розвитку Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей, на території яких вони розташовані.

Більшість гірських територій, які розташовані на висоті 400 метрів над рівнем моря і вище, є важкодоступними. Ресурсний потенціал зазначених територій, на яких проживає 978 тисяч громадян у 715 населених пунктах, не реалізований, а рівень їх соціально-економічного розвитку значно нижчий, ніж в цілому в Україні, що призводить до низької якості життя населення, до нарощування диспропорцій в системі господарських комплексів та погіршення інвестиційної привабливості гірських територій, зростання диференціації основних соціально-економічних показників, посилює депресивність та дотаційність таких територій, призводить до погіршення їх екологічного стану, втрати потенціалу для відновлення розвитку та стримує збалансований розвиток областей, на території яких розташовані Карпати.

Основними причинами виникнення зазначених проблем розвитку гірських територій, а також причинами погіршення їх соціально-економічного та екологічного стану є:

відсутність послідовної державної політики, спрямованої на комплексний розвиток гірських територій та задоволення потреб громадян, які на них проживають;

відсутність інтегрованої схеми планування гірських територій Карпат, пов'язаної з реалізацією положень Генеральної схеми планування території України, схем планування території Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей;

нерозвиненість транспортних мереж, соціальної, енергетичної та телекомунікаційної інфраструктури;

низький рівень використання рекреаційного, туристичного та людського потенціалу для економічного розвитку регіону;

часті повені та зсуви ґрунтів, які спричиняють руйнування транспортної та інженерної інфраструктури, а також створюють ризик для сільськогосподарської

діяльності, що призводить до зниження рівня доходів населення та зростання рівня бідності;

нерівномірність забезпечення центрами первинної медичної (медико-санітарної) допомоги, низький рівень якості та доступності первинної медичної допомоги;

обмеженість ресурсів місцевих бюджетів у зв'язку з низьким рівнем підприємницької ініціативи та поширенням практики реєстрації суб'єктів господарювання не за місцем провадження господарської діяльності;

низький рівень внутрішніх та зовнішніх інвестицій в розвиток гірських територій;

недостатність та неефективне здійснення природоохоронних заходів;

ведення лісового господарства з переважним здійсненням суцільнолісосічних рубок та обмеженим застосуванням природозберігаючих лісових технологій;

низький рівень інформаційно-просвітницької діяльності, спрямованої на створення позитивного іміджу гірських територій України.

Мета і строки реалізації Концепції

Метою Концепції є визначення пріоритетних напрямів розвитку гірських територій, створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сталого розвитку гірських територій українських Карпат, підвищення їх конкурентоспроможності, поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення, що на них проживає.

Концепцію передбачається реалізувати протягом 2019-2027 років.

Шляхи і способи розв'язання проблеми

Реалізація Концепції здійснюватиметься шляхом створення умов для комплексного і сталого розвитку гірських територій українських Карпат на основі раціонального і невиснажливого природокористування, мобілізації та концентрації ресурсів для розвитку зазначених територій, координації дій органів влади, розвитку державно-приватного партнерства, ефективного використання існуючих фінансових інструментів.

Для досягнення мети необхідно розробити та здійснити такі заходи:

щодо формування конкурентної економіки гірських територій:

- забезпечення розвитку традиційних і найбільш перспективних для регіону видів господарської діяльності лісового та сільського господарства шляхом запровадження природозберігаючих інноваційних технологій, а також екологічно безпечних видів промислової діяльності, включаючи переробку місцевих сировинних ресурсів, розвиток альтернативної енергетики;

- сприяння розвитку державно-приватного партнерства щодо будівництва та модернізації інфраструктурних об'єктів;

- розроблення та забезпечення реалізації економічних проектів із пріоритетних для гірських територій напрямів соціально-економічного розвитку;

- удосконалення механізмів державної підтримки фермерських господарств, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та малого і середнього підприємництва на селі;

- створення кластерів та інших новітніх організаційних форм виробничо-господарської діяльності;

- забезпечення розвитку транскордонного та міжрегіонального економічного співробітництва;

щодо скасування інфраструктурних обмежень, розбудови просторово збалансованої виробничої і соціальної інфраструктури:

- розроблення схеми планування гірських територій українських Карпат, у якій будуть враховані пропозиції щодо розвитку господарського комплексу, транспортної та інженерної інфраструктури, системи розселення, поліпшення стану навколишнього природного середовища, природно-заповідного фонду, збереження історико-культурної спадщини та розвитку туристичного потенціалу регіону;

- забезпечення розбудови транспортної мережі, систем зв'язку і телекомунікацій та мереж електропостачання;

- забезпечення реконструкції вулично-дорожньої мережі поселень, будівництва та доведення до рівня європейських стандартів доріг, мостів і штучних споруд, які сполучають гірські населені пункти та адміністративні центри;

- забезпечення розбудови та облаштування вздовж автомобільних доріг велосипедних доріжок та об'єктів дорожнього сервісу, зокрема майданчиків для відпочинку та короткочасної зупинки автомобілів, видових майданчиків, пунктів приймання їжі та питної води;

- відновлення та розвиток об'єктів соціальної інфраструктури (закладів освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, охорони правопорядку, фізичної культури і спорту), комунального господарства та підприємств побутового обслуговування в гірських населених пунктах;

- сприяння розвитку ринкової інфраструктури - створення розгалуженої мережі оптово-роздрібних ринків;

щодо розвитку туристичного потенціалу:

- створення загальнодержавної інформаційної мережі у сфері туризму та курортів, зокрема шляхом розвитку відповідної мережі інформаційних центрів у регіонах;

- забезпечення збереження та підтримки історико-культурної спадщини та традиційних ремесел місцевого населення, виробництва та продажу місцевих виробів, предметів мистецтва та народної творчості, збереження традиційної архітектури, особливостей землекористування, місцевих порід тварин та різноманіття культивованих рослин і сталого використання дикорослих рослин у Карпатах;

- створення умов для подальшого розвитку сільського та екологічного туризму в Карпатському регіоні;

- забезпечення збалансованого використання природних лікувальних та рекреаційних ресурсів, збереження здатності природних комплексів до самовідтворення;

- прокладення нових та облаштування існуючих туристичних, зокрема велосипедних маршрутів поблизу визначних пам'яток історії, культури та архітектури;

- забезпечення планування територій і розвитку транспортної інфраструктури з урахуванням особливостей гірського довкілля, необхідності охорони територій,

які є шляхами міграції тварин, або тих, що мають міжнародне значення, охорони біологічного різноманіття та ландшафтів, а також територій, що мають особливе значення для туризму;

- сприяння популяризації українських Карпат як привабливого туристичного регіону для зростання туристичних потоків;

- сприяння транскордонному співробітництву для підтримки розвитку сталого туризму;

- забезпечення доступності об'єктів туристичної інфраструктури для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення;

щодо забезпечення екологічної безпеки:

- забезпечення розвитку екологічної мережі в Карпатах як складовій частини Всеєвропейської екологічної мережі, створення та підтримання Карпатської мережі природоохоронних територій, а також здійснення заходів щодо збереження та сталого управління на територіях, розташованих за межами природоохоронних територій;

- забезпечення відновлення лісів та оптимізації структури ландшафтів;

- збереження, стале використання та відтворення біологічного та ландшафтного різноманіття на території Карпат;

- запобігання забрудненню поверхневих і підземних вод;

- поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану населених пунктів, створення безпечних для життя і здоров'я людини умов шляхом впровадження сучасних систем збирання, вилучення, переробки та знешкодження відходів, зокрема побутових, а також будівництва систем каналізації;

- забезпечення будівництва та модернізації протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових, протилавинних споруд, а також проведення заходів із захисту від підтоплення і затоплення, спрямованих на запобігання розвитку небезпечних геологічних процесів, проведення заходів щодо хімічної меліорації ґрунтів;

- проведення заходів із захисту ґрунтів від деградації та опустелення;

- запобігання рекреаційній деградації ландшафтів.

Очікувані результати

Реалізація Концепції сприятиме ефективному територіальному розвитку Карпатського регіону та дасть можливість забезпечити:

- вирівнювання диспропорцій в регіональному розвитку шляхом реалізації спільних проектів, спрямованих на розв'язання проблем розвитку Карпат;

- підвищення конкурентоспроможності гірських територій шляхом започаткування нових виробництв, збільшення кількості робочих місць, підвищення рівня зайнятості населення;

- посилення економічної співпраці в регіоні шляхом розвитку туризму, збереження історико-культурної спадщини, розвитку макрорегіональних інноваційних екосистем;

- просторовий розвиток регіону шляхом виявлення інвестиційно привабливих територій та територій, що потребують державної підтримки, на підставі результатів аналізу територіальних особливостей з метою створення сприятливих умов для розвитку підприємництва;

- підвищення транспортної та інформаційної доступності на гірських територіях;

охорону навколишнього природного середовища шляхом раціонального управління природними ресурсами, диверсифікації джерел енергії, додержання норм екологічної безпеки та запобігання природним катастрофам;

активізацію міжрегіонального та транскордонного співробітництва, спрямованого на розвиток гірських територій.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів

Фінансування заходів з реалізації Концепції здійснюватиметься за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів у межах бюджетних програм, затверджених на відповідний рік, а також за рахунок міжнародної технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством.

Наукове видання

ВАРГА НАТАЛІЯ ІЛЛІВНА

**ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК
НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ
В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

Варга Н.І.

В 18 Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 288 с.

ISBN 978-617-7692-93-4

Підписано до друку 05.03.2020 р.

Гарнітура Times New Roman.

Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 15,3.

Наклад 300 прим.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:

ПП Данило С.І., 88000, м.Ужгород, пл. Ш. Петефі, 34/1

Тел.: 0312 61-23-51, e-mail: danulosi.druk@gmail.com

ТОВ «РІК-У»

88000, м.Ужгород, вул.Гагаріна, 36.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників,

і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 р.